

పరిష్కరణ వ్యాఖ్యానములు :
 శ్రీమాన్ మరింగంటి శ్రీరంగాచార్య,
 సాహిత్యవిద్యాప్రవీణ, సాహిత్యరత్న,
 వ్యాకరణ బి.ఓ.ఎల్., ఎం. ఏ. సంస్కృతాంధ్రములు

జనరల్ ఎడిటర్ :
 డా॥ ఎ. వి. యల్. నరసింహారావు, ఎం. ఏ., పిహెచ్. డి.,
 డై రెక్టర్, ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ ప్రాచ్యలిఖిత
 గ్రంథాలయ పరిశోధనాలయ శాఖ

ప్రచురణ :
 ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ
 ప్రాచ్యలిఖిత గ్రంథాలయం, పరిశోధనాలయం,
 హైదరాబాద్-500 001

A.P.G. O.M.L & R. I. Series 17

ALAMKĀRA MAKARANDAH
by Rajasekhara Sudhi
Edited and commentated by
Sriman Maringanti Srirangacharya

First Edition : March 1985
No. of copies : 200

Price : Rs. 33

© A.P. Govt. Oriental manuscripts
Library & Research Institute,
Abids, Hyderabad 500 001

Title designed by
B. K. Chary

Printed at
MASTER ART PRINTERS
1-1-694/2 A, Gandhinagar,
Hyderabad 500 380

విషయ సూచిక

PREFACE : Dr. V. V. L. Narasimha Rao

v

పీఠిక : శ్రీమాన్ మరింగంటి శ్రీరంగాచార్య

o

అల్లంకార మకరందః

మంగలాచరణాది	1	పరికరాంకురాలంకారః	100
ఉపమాలంకారః	11	శ్లేషాలంకారః	101
ఉపమోయోపమాలంకారః	33	అవ్యస్తతప్రశంసాలంకారః	103
అనన్యయాలంకారః	34	అర్థాంతరన్యాసాలంకారః	108
స్మరణాలంకారః	35	పర్యాయోక్తాలంకారః	110
రూపకాలంకారః	36	వ్యాజస్తత్వలంకారః	111
పరిణామాలంకారః	44	ఆక్షేపాలంకారః	113
నందేహాలంకారః	47	విరోధాలంకారః	117
భ్రాంతిమదలంకారః	51	విభావనాలంకారః	121
ఉల్లేఖాలంకారః	52	విశేషోక్త్యలంకారః	122
అపహ్నవాలంకారః	53	అసంగత్యలంకారః	123
ఉత్ప్రేక్షాలంకారః	57	విషమాలంకారః	124
అతిశయోక్త్యలంకారః	77	సమాఖంకారః	126
కుల్యయోగితాలంకారః	82	విచిత్రాలంకారః	127
దీపకాలంకారః	82	అన్యోన్యాలంకారః	128
వ్రతివస్తుపమాలంకారః	85	విశేషాలంకారః	129
దృష్టాంతాలంకారః	88	వ్యాఖ్యానాలంకారః	130
నిదర్శనాలంకారః	89	కారణమాలాలంకారః	131
వ్యతిరేకాలంకారః	91	ఏకావశ్యలంకారః	132
సహోక్త్యలంకారః	93	మాలాదీపకాలంకారః	133
వినోక్త్యలంకారః	95	సారాలంకారః	134
సమాఖోక్త్యలంకారః	96	కావ్యలింగాలంకారః	135
పరికరాలంకారః	99	సహోక్త్యలంకారః	137

సామన్యాలంకారః	138	అనుకల్పాలంకారః	149
మీలనాలంకారః	139	సూక్ష్మాలంకారః	150
తద్గుణాలంకారః	141	రసవదాద్యాలంకారః	151
అతద్గుణాలంకారః	142	ప్రేయోఽలంకారః	153
ప్రశ్నోత్తరాలంకారః	143	ఊర్జవ్యాలంకారః	155
అనుమానాలంకారః	145	సమాసాలంకారః	155
ప్రత్యసీకాలంకారః	146	సంస్కృత్యాలంకారః	157
ప్రతీపాలంకారః	147	వంకరాలంకారః	159
ఉదాత్తాలంకారః	148	విజయాశంసనమ్	163

అనుబంధములు

1 ఉపయుక్త గ్రంథములు	166
11 అలంకారానుక్రమణిక	167
111 వ్యాఖ్యాత - "శ్రీ మరింగంటి శ్రీరంగాచార్య" పరిచయము	168

Dr. V. V. L. Narasimha Rao, M.A., Ph.D.,
Director, Andhra Pradesh Government Oriental
Manuscripts Library & Research Institute, Hyderabad.

PREFACE

Keeping in view the cultural heritage of our country, the Government of Andhra Pradesh took up for consideration the programme of publication of manuscripts on a variety of subjects such as Holy Scriptures, literary works in poetry, prose, grammar, prosody and poetics etc.

The department of the Andhra Pradesh Government Oriental Manuscripts Library and Research Institute has so far brought out sixteen publications, in addition to a Research Journal entitled Vijnana Saraswati. In the publication series of the department one 'Vaikṛta Chandrika', a sanskrit work on Telugu Grammar by Manchella Vasudevakavi of 1750 A.D. was brought out in 1975 with an exhaustive and critical introduction by Dr. Vadlamudi Gopalakrishnaiah, the then director of the department. Later, in the year 1982, another work in Telugu on grammar, prosody and poetics entitled 'Kavi Chintamani' by Vellanki Tatambhattu (around 1500 A.D.) was published.

The present work 'Alamkāra Makarandah', a treatise in sanskrit on the figures of poetry, composed by Rajasekhara of 18th century comes under the category of poetics. For the benefit of Telugu readers, the work is printed in the Telugu characters with a detailed commentary in Telugu by Sriman Maringanti Sri Rangacharya, a scholar of repute.

The Manuscript

The manuscript utilized in preparing this edition came from the Government Oriental Manuscripts Library, Madras (G.O.M.L.

No. 2285). It is a copy, made by a scribe from the original, in almost a fairly legible and bold Nagari characters. It contains 31 folios with 20 lines on each folio, written on both sides. The size of the folio is 26 cm x 24 cm. At the end of the manuscript i.e. on the first side of the last folio, it was recorded that the copy was "transcribed from the manuscripts of Sikka Pullayya Garu of Visweswara Agraharam, Perur shivar, Amalapuram Taluk, Godawari district in 1916-17."

This transcript deposited in the Andhra Pradesh Government Oriental Manuscripts Library and Research Institute with Acc. No. 131 and another copy prepared by Sri D. K. Srinivasa-charya, Sanskrit pandit of this department are the scripts utilized for preparation of the press copy in Telugu characters.

The work relates to **Alamkara Sastra**. The very title of the work - "Alamkara Makarandah" - means the nectar of figures. The characteristics of Alamkaras are explained with co-s illustrations. Although the poet Rajasekhara at the outset, oc-laims that he would follow the footsteps of Chandraloka, - confines his text (Alankara Makarandah) only to 63 Alankar s whereas Chandraloka extends its scope to 100 Arthalamkaras althou h it avoids Sabdalamkaras. Alankara Makarandah also avoids t e same and the anology between the two is only to this extent. It appears that in the middle of the text of Alamkara Makarandah, almost two folios are missing. The scribe makes a note of this.* The missing portion of the text might have contained two more alamkaras. Even if this part is restored, the total number of Alamkaras may not exceed 65.

This is all the anotomy of the text.

The Author, His place and Date

Rajasekhara, the author of this work is not yayavariya Rajasekhara, the author of the famous work Kavyamimamsa of tenth century.

The last sloka of Alamkara Makarandah reveals that the author of the work is Rajasekhara born in the genealogy of

*"అత్ర పుటద్రవ్య పరిమిత గ్రంథపాఠః" page 82

'Kolluri'¹. Except in this one reference, nowhere it is mentioned that the author of this work is Rajasekara. Neither the name of his gotra nor the names of his parents are found in this work. But it is evident that this Rajasekara is also the author of 'Sahitya kalpadruma' an incomplete but fairly a sizable work on poetics. From the colophons² of this work it is learnt that he was born to a noble couple of Brahmins - namely Venkateswara and Sogemamba - belonging to Goutama gotra. His teacher was none else than his own father³.

It may not be out of place if I give here the relevant extracts from 'the History of Sanskrit Classical Literature' by Mr. M. Krishnama Chariar.

"Rajasekara son of Venktesa of Kolluru family and of Goutama gotra lived in Peruru (Somanathapura on the banks of the river Kousiki on the Godavari Konasima about 1840 A.D. His Sahitya Kalpadruma is a work on poetics in 81 Stabakas. He also wrote Siva Sataka, Srisachampu and Alankara Makaranda" - [Motilal Banarsidass Edn. III 1974, P 787]

In 'the New Catalogus catalogorum, An Alphabetical Register of Sanskrit and allied works and Authors' Dr. V. Raghavan writes :

"Alamkara Makaranda by Kolluri Rajasekhara of Peruru in Andhra, of a family of Dravidas. The work of Chamatkara Chandrika praises a chief called Rameswara of Anipindi Vamsa, of Mukteswara son of Visweswara described as Ammanna Mahimahendra" [Vol I, Rev. Edn, 1969, U.O.M. P. 400]

1. "కొల్లూరి వంశసంభూత రాజశేఖర భీమక

రచితేయం కృతి స్తోత్రం తనుతాం విదుషాం సతామ్" page 165. A.M.

2. "ఇతిశ్రీమత్త్రిభువన పవిత్ర గౌరవ సగోత్ర" First stabaka, S.K.D

"కొల్లూరి వంశ కల్యాణాదు రాకాసుధాకర శ్రీవేంకటేశ్వర సుధీవరకమాజేన శ్రీ సోగ మాంబా గర్భశక్తి ముక్తాఫలేన రాజశేఖర సంఖ్యావతా విరచితే శ్రీకృష్ణ యశో భూషణే సాహిత్య కల్పద్రుమ నామకోటింకార శాస్త్రే నాయక నాయ(క) నిరూ పణం నామ ద్వితీయస్తబకః" - Second stabaka S.K.D

3. "మమ పితా శ్రీ వేంకటేశో గురుః" - S.K.D

“Ammanna Mahimahendra - A Brahmana of Mukteswara near Godavari, of Anpindi family. Real name Rameswara, son of Visweswara and Kamakshi, a patron of Kolluri Rajasekhara (Author of Alankara Makaranda MT 2285) “[Ibid P. 386]

Under Ammanna MT 2285, Rajasekhara is said to have been patronized also by pishwa Madhava Rao - 1760 - 1772 A. D. [Ibid P. 400]

The patronization of pishwa Madhava Rao has yet to be corroborated with and confirmed by further historical evidence. There are no internal evidences to this effect, in any of the available works of Rajasekhara.

However, scholars like Malladi Suryanarayana Sastri, the author of ‘Lives of Sanskrit poets’ believe that this is a fact and the poet Rajasekhara may therefore belong to later half of the 18th century.

But placing the poet at a later date in 19th century around 1840 A.D., as Mr. Krishnamachariar did, may not be correct since most of the ‘Kolluri families’ now available have almost forgotten the poet and are not in a position to furnish us any information about him. In such a brief span of one century, I believe, a poet of repute may not be so easily forgotten by the descendant families.

From the available information, we may now conclude that Rajasekhara belongs to the third quarter of the 18th century.

His works

The following are the works of Rajasekhara as agreed upon, by the historians of Sanskrit Literature:

1. Siva Sataka	4. Sahitya Kalpadruma
2. Srisa Champu	and
3. Bhagavata Champu	5. Alamkara Makaranda

The first three come under poetry, while the remaining two come under poetics.

Both S.K.D. and A.M. deal with the Su shmalā ara which evidently was dealt with, in Prataparudriya Iśo. When I make special mention of 'Sukshmalamkara' is that it is Alam'ara is one among the few which demarcate the two cul of poetic figures. Here it may be necessary to trace out the two main culs, particularly of the poetic figures.

The two main culs

Alamkara Sastra does not mean poetic figures alone. It means the entire science of poetics and rhetorics. But at one stage, the Art (sense) and Sabda (sound) alamkaras alone are dealt with, under the caption 'Alamkar Sastra'. Books like Chandraoka and Kuvalayananda are written dealing exclusively with alamkaras. This reveals the fact that the alamkara school exerted much influence on poetry and poetic theories. Bhamaha, the author of Kavyalamkara is considered to be the first exponent of this school and after him came Udbhata and Rujata. Even Dandi, an adherent of the Anandakriti school devoted considerable space in his work for the treatment of alamkaras. In the realm of poetics, the treatment of alamkaras had become indispensable and thus came out Hoja's Srngaraprakasa, Hemachandra's Kavyanusasana, Kesava Misra's Alamkara Sekhara while Mammata's Kavyaprakasa and Viswanatha's Sahityadarpana and Visvesvara's Alamkara Kaustubha elaborately dealt with the alamkaras.

The adherents of this school believe that since poetry has its own body of sound and sense, it requires the necessary adornment. The two extremities of adornment are the Atisayokti and the svabhavokti, the former being plenty in adornment and the latter being scanty in it. Whether the adornment is plenty or scanty, it should add beauty to the soul of poet, which in other words, is the Rasa. This theory upheld by the Bhavanaloka of Ananda Vardhana is the final word in the field of poetics. Hence all alamkaras should fall in line with the rasa theory.

Whatever be the ultimate goal, the alamkara school appears to have been divided into two, the one being the Kashmirian school and the rest being the other school. The former school was no doubt responsible for the development of poetics. The trend and direction of this school established by Bhamaha, Vagbhata, Ruyyaka and others are different from that of the other school

established by Dandi, Vamana, Bhoja and others. One salient feature of the non-kashmirian school is that they admit some alamkaras like Hetu, Lesa and Sukshma, whereas the Kashmirian school totally avoids these three alankaras*.

Sukshmalamkara, one amongst this group was accepted by Vidyanatha and evidently Kolluri Rajasekhara included it in both his works, S.K.D. and A.M. It is quite natural that this South Indian Rhetorician follows the cult established in these parts, instead of a cult established elsewhere.

The Sukshmalamkara bears testimony to the fact that Rajasekhara belongs to the Southern school of poetic figures.

The Sanskrit original and the Telugu Commentary

Rajasekhara's method of composing the text follows the regular norms of definition and brief explanation with one or two illustrations. While the explanatory part is in prose, the remaining part runs into metrical form. As the opening 'Karika' defines the Alamkara, the 'Laghu Vrtti' briefly explains it. The illustrations have all the poetic charm in describing 'Sri Ramesa', the patron of the work and serve the purpose of providing 'Lakshya' to the 'Lakshana'. In most cases the author employs two slokas for the full application of the example to the definition given at the outset of each Alamkara. This is the format and extent of the original work. The place of Rajasekhara, in the realm of Sanskrit rhetoricians may not be fixed, on par with that of Vidyanatha or Dharmasuri. (As the Telugu commentator rightly points out, Rajasekhara does occasionally follow Dharmasuri, as in the case of Anukalpalamkara which is a glaring example). But he has his own limited place and makes his own modest contribution to the rich legacy of poetics. His achievement as a scholar-poet cannot be underestimated. The depth of his feeling and the height of his imagination and above all, the felicity with which he seldom employs alliterative sounds to the exaggerated sense are worth mentioning. (viz. sloka No. 9, P. 6 and Sloka No. 233, P. 163 etc.)

The Telugu commentator, Srirangacharya has his own device of providing commentary to the original, of course, as per the request and specifications of this department. For the definition and brief explanation, he normally gives a translation in lucid Telugu. For

*See Narayana Daso Banhatti's Introduction to Kavyalankara Sangraha (B.O.R.I. 1982) P. XIX

the illustration part he provides 'word to word meaning' with a brief synopsis of the sloka, together with an explanatory note or comment. Where he finds a genuine spark in the original, he gives a detailed gloss. But when he observes that the illustration does not suit the definition he never hesitates to point it out and supply the omission by providing a popular example from a former rhetorician. In the following slokas, the Telugu commentator does not find an apt illustration. In slokas bearing numbers 84, 85 and 87 for the subdivisions of 'Utpreksha'; in sloka No. 144 for 'Akshepa'; in 191 for 'Vakrokti', in 199 for Tadguna; in 220 for 'Rasavadadi, in 222 for 'Preyas' and so on. Scholars may carefully examine the context. Shortcomings, if any, on the part of the author are not spared by the Telugu commentator, Sri M. S. Acharya.

Sri Acharya's Telugu is fluent and easy going. He is a sweet-tongued scholar blessed with the gift of gab. In his commentary he mainly follows the Granthika form of Telugu and yet exhibits a sudden inclination to switch over to the Vyavaharika, probably, to bring home the native felicity of expression. His endeavours in providing a Telugu commentary to Alamkara Makarandah are, no doubt, successful and deserve commendation. The work would, therefore be a very useful manual, particularly to the modern student of Alamkara Sastra, besides its quality of enriching the lore of Sanskrit poetics.

The work is now in the hands of the scholars. It is upto them to appreciate the merits, if any.

The Department of Andhra Pradesh Government Oriental Manuscripts Library and Research Institute has taken all possible care to bring out an immaculate edition of the Text. Sri. D. K. Srinivasachary, Sri K. V. Rama Sastry, Smt. Y. Vatsala, Smt. V. Saralakumari and Sri B. Sanjeeva Reddy have respectively taken pains to correct the proofs and do the needful while the printing work was in progress. I wish them all success.

I owe my humble thanks to the Government of Andhra Pradesh for their kind help in developing this department and thereby preserving and promoting the cultural heritage of our country.

March 1985.

(Sd) V.V.L. Narasimha Rao.

•న్ మరింగంటి శ్రీరంగాచార్య,

వేదాంత విద్వాన్, సాహిత్యవిద్వాప్రపీణ,

జి. బి. ఓ. ఎల్. సాహిత్యరత్న. ఎం. ఏ., సంస్కృతము, తెలుగు.

ప్రితిక

‘అలంకార మకరంద’ మను నీగ్రంథము ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ ప్రాచ్యలిఖిత గ్రంథా - పరిశోధనాలయమున భద్రపరుపబడి యున్నది. తత్సంబంధములు ఈ గ్రంథము - శిథిల స్థితిని గమనించి, సంస్కృత పండితులగు శ్రీ డి. కే. శ్రీనివాసాచార్యులచేత వ్రాయించియున్నారు. ఈ వ్రాతప్రతి దెబ్బది తొమ్మిదిపుటలలో ముగిసినది. ఈ గ్రంథపు సంచాలకులు శ్రీయుతులు డాక్టర్ వి. వి. యల్. నరసింహారావు గారికి ఇట్టి గ్రంథములను ప్రచురించుటలో నుత్సుకత మెండుగా నున్నది. దీనిని యథాతథ ప్రచురించుటకంటె తెనిగించి ప్రచురించిన తెలుగు వారి కెక్కువ యుపకారము గలుగు వారు భావించినారు. ఈ గ్రంథాలయమున పనిచేయు సంస్కృత పండితులు కే. శ్రీనివాసాచార్యులు నన్నొకనాడు వారికి పరివయ్యమొనరించినారు. అప్పుడు ఈ గ్రంథమును పరిష్కరించి తెనిగించి, ప్రచురణకు యోగ్యముగా దిద్దితీర్చుపనిని వ్రేప్పి యున్నారు.

గ్రంథము సంస్కృత వాఙ్మయమునకు సంబంధించినది. అదియు హస్త లిఖిత మూలగ్రంథము జీర్ణదశలో నుండగా తిరిగి వ్రాయించబడినది. ఇట్టి వ్రాతప్రతిని బా జాగ్రత్తగా పరిశీలించిననేకాని పరిష్కరించుట కుదురదు. ఇది వ్రాతప్రతుల రైతుకు తెలుపవలసినపనిలేదు. నేను కార్యంతర వ్యాపృతుడనుకూడ అగుటవలన ఈ పరిష్కృతికి ఆవసరమగు సమయముకంటె ఎక్కువ సమయము పట్టినది. అందుకు ధౌతవ్యుడను.

అలంకార శాస్త్రమునకు సంబంధించిన లాక్షణిక గ్రంథము ఈ “అలంకార మకరం - అలంకార లక్షణముల సుదాహరణ పూర్వకముగా వివరించుట ఇందులోని విషయం” “చంద్రాలోక రచయిత అడుగుజాడల ననుసరించి నేనుకూడ అలంకార లక్షణముల వివరించు నీగ్రంథమును రచింతు” నని ఏతద్గ్రంథ రచయిత పేర్కొనియు చంద్రాలోకము అలంకార ప్రకరణములో వంద అలంకారములు నిబద్ధములై

యున్నవి. ఒకే శ్లోకములో లక్ష్య లక్షణములను తద్రవయిత గ్రథించియున్నాడు. శ్లోకములే తప్ప ఇందులో వివరణాత్మకముగు వచనములేదు. మరి ఈ గ్రంథమున అరువదిమూడు అలంకారములు మా తమే నిరూపించబడియున్నవి. నడుచు రెండు పుటల గ్రంథపాతమును లేఖకులు సూచించినారు. ఆ పుటలలో రెండు మూడు నిరూపితములై యుండవచ్చును. కనుక ఈ గ్రంథములో చంద్రాలోకమునందు వలె శతాంకారము లుండునని ఆశించు నవ కాశములేదు. ఇందులో లక్షణము తెలుపు కారికలు వేరుగానున్నవి. లక్ష్యములు వేరుగా రచింపబడినవి. అందువలన ఒకే శ్లోకమునందు లక్ష్య లక్షణ సాక్షాత్కారము పొసగదు. అట్లే లక్షణకారికా వివరణాత్మక వచనభాగ మిందులో పుష్కలముగానున్నది. చంద్రాలోక మునందువలెనే ఇందులోను శబ్దాలంకారములులేవు.

ఇది ప్రాచీనులగు మమ్మటాదుల అలంకారనిరూపణ విధానము ననుసరించియే రచింప బడినది. ప్రాచీనాలంకారికులు లక్షణమును కారికలో చెప్పుదురు. ఈ గ్రంథములోను అట్లేయున్నది. ప్రాచీను లితరాంకారవాప్యత్రిని, అలంకార ప్రభేదములను, సమన్వయ మును వివరించు పెట్టన వచనమునే ఆశ్రయించురు. అట్లే ఈ గ్రంథములోను చూడ వచ్చును. ప్రాచీనులలో మమ్మటాదులు తాము లక్షణమును మాత్రము నిర్మించి తదుదాహరణముగా వితరుల శ్లోకముల బేర్కొనినారు. ఆచార్య దండి ప్రభృతులు తామే లక్షణానుగుణ లక్ష్యముల నిర్మించి యుదాహరించియున్నారు. ఇట్లు లక్ష్య లక్షణముల రెంటిని తామే నిర్మించవలయు నను కొనిన లాక్షణికులు కవులుకూడ కావలసియుండును.

సంస్కృత గ్రంథకారులలో నిట్టకపులు, లాక్షణికులైన వారు కోకోర్ణలుగా కలదు. ప్రకృత గ్రంథకర్త కూడ ఈ కోవకు చెందినవాడే యనవలెను. ఈ కవి లాక్షణికులను కూడ వా రనుసరించి సంప్రదాయముగు బట్టి రెండు వర్గాలుగా విభజింపవచ్చును. లక్షణానుగుణముగా వేదోయుక లక్ష్యమును నిర్మించి యుదాహరించు వారిది ఒక వర్గము. వీరి లక్ష్యనిర్మాణము విషయ వియమము లేనిది. దండి వండితరాజప్రభృతు లీవర్గమునకు జెంది నవారు. లక్షణానుగుణముగా వెవరే నొకవిశిష్టవ్యక్తికి సంబంధించునట్లుగా లక్ష్య నిర్మాణ మొనరించి యుదాహరించువారు రెండవ వర్గమునకు జెందువారు. వీరి లక్ష్య నిర్మాణ మట్టి విశిష్ట విషయ నియమ సంపన్నమై యుండును. సంస్కృత లాక్షణిక వాఙ్మయమున ఈ రెండవ వర్గ మాపిర్బవింప జేసినవాడు విద్యానాథ పండితుడు.

ఈ విద్యానాథ పండితుడు ప్రతాపరుద్రయశోభూషణ మను లాక్షణిక గ్రంథమును రచించినాడు. సాహిత్యమునకు సంబంధించిన నాయక కావ్య, రస, గుణ, దోషాలంకారాది వర్ణనవిషయము లిందులో సలక్షణముగా నుదాహరింపబడినవి. ఈ లక్షణగ్రంథములలో ఇట్లు సర్వవిషయ వివరణము ననుసరించునవి, కేవలాలంకారములను మాత్రమే నిరూపించునవి - అని రెండు విధముల గ్రంథములుగా పిలువబడుచున్నవి. కావ్యప్రకాశాదులు మొదటి వర్గము.

రెండు వర్గమునకు చెందినవి అలంకార సర్వస్వము మొదలగునవి. దీనిలో మొదటి వర్గమునకు జేరిన ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమున ఉదాహరణలన్నియు ప్రతాపరుద్ర ప్రభువుకు సంబంధించినవియే. ఈ ప్రతాపరుద్ర ప్రభువు కాకతి ప్రభువులలో చివరివాడు. పదునాల్గవ శతాబ్ది ప్రథమ పాదము చివరివరకు ఓరుగల్లు రాజధానిగా తెలుగు రాజ్యమును పరిపాలించినవాడు. ఈతని ప్రశస్తితో విద్యానాథుడు ప్రతాపరుద్రయశోభూషణమును రచించి లక్షణ గంధములకు గూడ నొక నాయకు డుండవచ్చునను సంప్రదాయము నేర్పరిచినాడు. తెలుగులో నరసభూపాలీయమును లక్షణ గ్రంథ మీ సంప్రదాయము ననుసరించి నిర్మించబడినదే. సంస్కృతములోను విద్యానాథుని ఈ సంప్రదాయము ననుకరించినవార లనేకులున్నారు. తెలుగులోని వసుచరిత్రము ననుకరించు గ్రంథములు కోకొల్లలుగా నుద్భవించి పిల్ల వసుచరిత్రములుగా పేర్కొనబడుచు అట్లే సంస్కృత లాక్షణిక గ్రంథ పరంపరలో విద్యానాథుని ప్రతాపరుద్రీయము ననుసరించినవి కోకొల్లలు. వీనిలో నరసింహ భూపతిని నాయకునిగా స్వీరించి రచించబడిన విద్యాధరుని ఏకావళి, సింగభూపాలుడు నాయకుడుగా గల విశ్వేభుని చమత్కార చంద్రిక, నరసింహ కవి రచిత నంజరాజ యశోభూషణము, కృష్ణయజ్ఞ రఘునాథ భూపాలీయము, అరుణగిరి గౌడవర్మ యశోభూషణము మొదలగు వానిని పేర్కొనవచ్చును. వీనిని పిల్ల ప్రతాపరుద్రీయము లనవచ్చును. ప్రకృతగ్రంథ మలంకారమకరందము గూడ నొక పిల్ల ప్రతాపరుద్రీయమే.

ప్రతాపరుద్రీయము సాహిత్యమునకు సంబంధించిన అన్ని విషయముల వివరించినది. ఈ అలంకార మకరందము కేవలము కొన్ని అర్థాలంకారముల మాత్రమే నిరూపించుచున్నది. ఇందులోను అన్ని లక్షణములకు ఒకే ప్రభువుయొక్క ప్రశస్తి ఉదాహరణముగా నిబంధించబడినది. ప్రతాపరుద్రీయమునకు వలెనే ఈ అలంకారమకరందకృతికిని కర్త తర్త లిరువురు నాంధ్రులే. గ్రంథ మాకృతిలో చిన్నది. అలంకారతత్వము నతిగహనముగా వివేచించినది కాదు. అయినను అలంకారములలో కొన్నింటిని అక్షరాస్యుల కతి సులభముగా అందించుటలో కృతార్థమైనది. అలంకారముల నవగాహనచేసికొన గోరువారలకు ప్రాథమిక పరిచయ మొనరించుటకు చాలినది. దీనివలన అలంకార పరిచయముతోపాటు సంస్కృత భాషా పరిచయము గూడ అధికమగు ననుటలో సందియములేదు అందువలన ఈ గ్రంథ మఖిలాంధ్ర కవికుమారకుల కాదరణీయము.

“కొల్లూరి వంశ సంభూత రాజ శేఖర ధీమతా ।
రచితేయం కృతి స్తోషం తనురాం విదుషాం సతామ్ ॥ (శ్లో. సం 239 పుట 165)

అను గ్రంథాంతము శ్లోకమువలన ఈ అలంకారమకరంద రచయిత కొల్లూరి రాజశేఖర పండితుడని తెలియుచున్నది. కొల్లూరి వారిది విద్యవృత్తుంటుంబము. కొల్లూరి సోమశేఖర శాస్త్రి గారు న్యాయకుసుమాంజలి యను న్యాయ గ్రంథమునకు ఆమోదమును వ్యాఖ్యను రచించి యున్నారు. కొల్లూరి వారు ఇప్పటికిని అచ్చటచ్చట విద్వాంసులుగా నున్నారు. వీరిలో కొంద

రిని ఈ గ్రంథకర్తయగు రాజశేఖర పండితుని గురించి వాకబుడేయుట జరిగినది. వారు తమ కేమియు ఇతనిని గురించి తెలియ దనిరి. కనుక ఈ రచయిత వంశవృక్షాది విశేషము లందించు నవకాశము కలుగలేదు.

ఇక సాహిత్య చరిత్రకారు లిచ్చ కవిచరిత్రయము మాత్రమే ఈ పండితుని పరిచయ మున కుపయోగించినది. మల్లాది సూర్యనారాయణ శాస్త్రిగారు ఈ రచయితను గురించి ఇట్లు వ్రాసిరి. - 'ఇతడు గోదావరి మండలములోని అమలాపురము తాలూకాలోని పేరూరు గ్రామమున జన్మించిన ద్రావిడ బ్రాహ్మణుడు, ఇతడు సాహిత్యనిధి, మంచి కవి. శాలివాహన శకము 1680-1700 వడుమ భృతి గాంచి యున్న పీష్వా మాధవరావు సభలో సత్కార మందినవాడు. భాగవత చంపువును నిర్మించెను గాని అది అజగి యున్నది. వారణాసి ధర్మ సూరి సాహిత్య రత్నాకరముననుకరించి దానిని మించి యుండవలెనన్న భావముతో నితడు సాహిత్య కల్ప ద్రుమ మన్న గ్రంథమును నిర్మించెను గాని అదియు పాతక లోకము నాకర్షింపక అట్లే యున్నది. అందలి కొంతభాగము మొన్నమొన్ననే ఆంధ్రాక్షరములతో ముద్రితమైనది.

(మల్లాది సూర్యనారాయణ శాస్త్రిగారి వంశస్కృత కవి జీవితములు పుట. 617. 1950 సంచిక)

ఇదే విషయమును మరి కొన్ని విశేషములతో ఎం. కృష్ణమాచార్యులు, ఎన్. కేడే తెలిపియున్నారు. ఈతడు గౌతమసగోత్రుడనియు ఈతని తాతగారు నారాయణ పండితులు పూర్వ మీమాంసా శాస్త్రమున గొప్ప వైదుష్యము సంపాదించుకొనినవారనియు కృష్ణమాచార్యులు గారు చెప్పుచున్నారు. శ్రీశచంపువు, శివశతకముకూడ ఇతని రచనలనియు శ్రీకృష్ణమాచార్యులు చెప్పుచున్నారు. పీష్వాం చరిత్రకు సంబంధించిన వివిధ బృహత్ గ్రంథాలలో ఎచ్చటను మన రాజశేఖర పండితు సన్మాన విషయము ప్రస్తావించినట్లు కనిపించలేదు. ఈతని కుటుంబము వారు చక్కనివైద్యులుగా మండేడి వారిని చరిత్రకారులు చెప్పుచున్నారు. కాని ఈ ఆలంకార మకరందములో నెక్కడను వైద్య విద్య వైదుష్యము నుగ్గడించు ఉదాహరణము కన్పడదు.

ఈతని పేరుతప్ప ఈ ఆలంకారమకరందగ్రంథమున ఈతని తలిదండ్రుల పేరుగాని, గోత్రము గాని ఉదాహరింపబడలేదు. కాని ఈతని రచనయే యని చారిత్రకులు పేర్కొనిన 'సాహిత్యకల్ప ద్రుమ' అను గ్రంథము యొక్క ప్రథమ స్తబ్ధాంత గద్యమువలన గోత్రము తలిదండ్రుల పేర్లు తెలియుచున్నవి. 'ఇది శ్రీమత్త్రిపురవన పవిత్ర గౌతమసగోత్ర కొల్లారి వంశ కంఠోదరి రాకాసుధాకర శ్రీ వేంకటేశ్వర విబుధ సూనునా శ్రీ సోమేంద్రాగ్రామకృత్ ముక్తాఫలమణినా, నిర్మలాచార పూజన, చతుర్థక విద్యాభూషణేన, శ్రీ రాజశేఖర సంఖ్యా

వతో విరచితే శ్రీమద్యదు కులలింక యశః కర్పూర సురభీకృతే, సాహిత్య కల్పద్రుమ నామ న్యలంకార శాస్త్రే గ్రంథారంభ సమర్థవం నామ ప్రథమ స్తబకః' ఇది ఆ గద్యము. ఇదే సాహిత్య కల్పద్రుమమునందు “కాణాదం కలయన్ శ్రుతి ద్ముఖరయన్———— మమ పితా శ్రీవేంకటేశో గురుః” — అని తన తండ్రిగారి పాండిత్యమును ప్రశంసించుచు తండ్రినే గురువుగా పేర్కొని యున్నాడు.

సాహిత్య కల్పద్రుమ మొక బృహద్ గ్రంథము. అది యదుకుల తిలక యశః కర్పూర సురభితముగా రచింపబడినది. ఈ ఆలంకార మకరందము చాల చిన్న గ్రంథము. దీనికి అని పిండి వంశీయుడు, కామాక్షి విశ్వేశ్వరుల పుత్రుడునగు రామేశ్వరుని నాయకునిగా స్వీకరించి నాడు. వీరు గోదావరీ తీర ప్రాంతము నందలి ముక్తేశ్వరమును పరిపాలించినవారుగా పేర్కొనబడినారు. రామేశ్వరప్రభుజీవిత విశేషాలు ఇంతకంటె ఎక్కువగా నీగ్రంథములో పేర్కొనబడలేదు. ఆషేషాలంకారోదాహరణములో కేతకీపుర యాత్ర పేర్కొనబడినది. కేతకీపురమనగా తెలుగులో ‘మొగిలిపురము’ మొగిలి గిద్దెమొదలగు పేర్లలో ఏదో ఒకటి కావచ్చును. ప్రస్తుతము దానిని గుర్తించుటకు తగిన ఆధారాలు లభించలేదు. ఈ రామేశ్వరప్రభువు నాశీర్వదించు వట్టున అనంతవరేశ్వరస్వామిని పేర్కొనియున్నాడు. అనంతవరమేదియో చారిత్రికులు తెలుపలేదు. కౌసల్య యని ఒక భార్యపేరు ఉటంకించబడినది. కాని రామేశ్వరప్రభువున కిద్దరు భార్యలున్నట్లు పేర్కొని మరియొక భార్యపేరు తెలుపలేదు. కౌసల్య పుత్రుని గని ఆనందించవలయునని గ్రంథారంభమున చివరకూడ ‘శ్రీవిశ్వేశ కుమారతే యదు పతిః పుత్రం దదాతు ద్రుతమ్’ శ్లో సం 237— పుట ‘164’ అని పుత్రుని ప్రసాదించుగాక అను ఆశీర్వాదమువలన రామేశ్వరప్రభువున కింతను పుత్రసంతానము లేదని తెలియుచున్నది. దాతృత్వ పరాక్రమాదులు సాధారణముగా వర్ణించబడినవి కాని అందులో, చారిత్రికాంశము లేవియులేవు.

ఈ గంథములో నెచ్చటను రచయిత తనకాలమును గురించిగాని, ప్రభువుల కాలమును గురించిగాని పేర్కొనలేదు. సాహిత్యచరిత్రకారులగు కృష్ణమాచార్య ప్రభువులు పేర్కొనిన మాధవపీష్ఠాల సన్మానోదంతమును బట్టి ఈ రచయిత వారి సమకాలికుడుగా నిర్ణయించబడుచున్నాడు. పీష్ఠామాధవరావు సమయము 1760-72 క్రీ. శ. దీనిని బట్టి ఈ రాజశేఖర పండితులు వదనెనిమిదియవ శతాబ్దిఉత్తరభాగమునకు చెందినవాడని నిర్ణయించవచ్చును. ఈ సమయ నిర్ణయము పీష్ఠా సన్మానమునుబట్టి జరిగినట్టిది. ఈ సన్మాన కథ వారల కెక్కడ లభించినదో తెలియదు. పీష్ఠాల చరిత్రలో ఈ సన్మాన ప్రస్తావ మెక్కడ కనుపించలేదు.

కొల్లూరి వారివలెనే ముక్తేశ్వర ప్రాంతములో అనిపిండివారుగూడ కలరు. కాని వారికి గూడ తమ పూర్వికులగు ఈ విశ్వేశ్వర రామేశ్వరుల గురించిగాని, ఈ గ్రంథరచన గురించి

గాని తెలిసినట్లులేదు. సాహిత్య రత్నాకరాద్యనేక గ్రంథకర్తయగు ధర్మసూరి యనుకరణ మెక్కువగా ఈతని రచనలందు కన్పించుటచేతను, 'ధర్మసుధీరవః' అని ఈ ఆలంకార మకరందమున పేర్కొనుటచేతను, ఇతడు ధర్మసూరి తరువాతి కాలమువాడనుట నిశ్చయము. ధర్మసూరి కాలము 18 వ శతాబ్దిగా చారిత్రికులు నిర్ణయించియున్నారు. అందువలన ఈతని కాలము 16 వ శతాబ్ది తరువాతిదే కావలయును.

ఈతని రచన లనేకములు చారిత్రికులచేత పేర్కొనబడియున్నవి. 1. శివ శతకము, 2. శ్రీశచంపువు, 3. భాగవత చంపువు, 4. సాహిత్య కల్పద్రుమము, 5. ఆలంకార మకరందము. వీనిలో మొదటి మూడును కావ్యములు. చివరి రెండును లక్షణ గ్రంథములు. వీనిలో సాహిత్య కల్పద్రుమము కొంత భాగము, భాగవతచంపువు కూడ కొంత భాగము ముద్రితమై యున్నదని కృష్ణమాచార్యగారు వ్రాసియున్నారు. ముద్రితమైన సాహిత్య కల్పద్రుమ గ్రంథము మదరాసు ప్రభుత్వ ప్రాచ్యలిఖిత గ్రంథాలయమున నున్నది. గ్రంథము సంఖ్య ఎస్. 1453.

ఈ గ్రంథము ధర్మసూరి సాహిత్య రత్నాకరమునకు ప్రతిగా వ్రాయబడి నట్లుగూ పించును. ఉదాహరణ కి విషయములు పరిశీలించవచ్చును. 1. గ్రంథము పేరు-ధర్మసూరి సాహిత్య రత్నాకర మవగా రాజశేఖరుడు తన గ్రంథమునకు సాహిత్య కల్పద్రుమ మన్నాడు. 2. రఘుకులలిలక యశోమనసార సురభీతము రత్నాకరముకాగా, శ్రీమద్యదుకుల తిలకయశః కర్పూర సురభీకృతము కల్పద్రుమము. 3. గ్రంథారంభ వస్తువునము ధర్మసూరివలెనే ఈ రచయిత కూడ మొదట చేసియున్నాడు. 4. ఈ శ్లోకము పరిశీలించవలెను.

‘మహాంస్యం పున రత్ర కావ్య మమునా నిర్ద్యంతి కీర్త్యాదయః

దుష్కావ్యం హి నిషేధ తా గీతరథా రామాయణాదేః స్థితిః ।

కాంతా సమ్మితయా యయా సరసతా మాపాద్య కావ్యశ్రియా

కర్తవ్యే కుతుకీ బుధో విరచిత స్తస్యైస్సహం కుర్మహే ॥’

ఈ శ్లోకములోని పూర్వార్థము ధర్మసూరి రత్నాకరములోనిది. ఉత్తరార్థము విద్యానాథుని ప్రతాపరుద్రీయములోనిది. ఇట్లే ఈ సాహిత్య కల్పద్రుమము మొత్తము ధర్మసూరి రత్నాకరము ననుకరించి రచించబడినది. భాగవత చంపువు లోనివిగా కొన్ని శ్లోకములు ఆలంకార మకరందమున ఉదాహరించబడినవి. మిగత శివశతక శ్రీశచంపువుల గురించిన విశేషములు ఈ గ్రంథములలో ప్రస్తావించబడలేదు.

ప్రకృతమగు ఆలంకార మకరంద గ్రంథముకూడ ధర్మసూరి యొక్క ఏదోయొక చిన్న ఆలంకార ప్రబంధము ననుకరించి వ్రాయబడి యుండవచ్చును. ఏమనిన రత్నాకరమున.

ఉపలబ్ధములగు ధర్మసూరి ఆలంకార లక్షణములే కొన్ని ఈ ఆలంకార మకరందమున యథాతథముగా పొందుపరుపబడినవి. ఉదాహరణకు ఆషేపాలంకార లక్షణము చూడవచ్చును.

ఉక్తంవా వక్ష్యమాణంవా ప్రకృతం ప్రతిషిధ్యతే ।

కంచద్విశేషం ద్యోతయతుం తత్రాక్షేపః ప్రవక్ష్యతే ॥ శ్లో 148-149 పుట

ఈ శ్లోకము ధర్మసూరి రత్నాకరముతోని ఆషేపాలంకార లక్షణము దీనినే రాజశేఖరు డును చెప్పినాడు. ఇట్లే అనేకము లుదాహరింపవచ్చును. దీనిలో మరియొక విశేష మేమనగా ఈ కారికలోని మూడవ పాదములో 9 అక్షరాలున్నవి యథాతథముగానే రాజశేఖరుడును స్వీకరించినాడు.

‘అనుకల్ప’మను నొక ఆలంకారము శ్లో [214-149 పుట] ప్రాచీనాలంకారికులలో ఎవరును పేర్కొనలేదు. కేవలము ధర్మసూరి తన సాహిత్య రత్నాకరమున పేర్కొనినాడు. దానిని యథాతథముగా రాజశేఖరుడును ప్రకృత గ్రంథమున పేర్కొనినాడు.

“అనుకల్పస్తు గౌణోక్తి ర్దుఃఖ్యోక్తే స్సమనంతరమ్ నను ఉభయోరపి నైకల్పికత్వేన వికల్పాలంకారః కింనస్యాత్ ? మైనం । తుల్యబలత్వేహి వికల్పః. న చాత్ర తుల్యబలా. తపనాపేక్షయా దహనవత్ రామాపేక్షయా రావణస్య జనున్యత్వాత్ ॥ ఇది అనుకల్పలక్షణ వివరణములకు సంబంధించిన ఉద్ధరణము. కొద్ది మార్పులలో ఆలంకారమకరందములోగూడ నిట్లే ఉన్నది.

ప్రాచీనా లంకారికులలో పరిజానుమును ఆలంకారముగా పేర్కొనినవాడు రుయ్య కుడు. ఇతని పరిజాను లక్షణమును అప్రయ్య దీక్షితులు విమర్శించి పరిష్కరించదానికి ప్రయత్నించినారు. రుయ్యకుని అభిప్రాయము మాత్రము సరిగా అవగతమగుటలేదు. రుయ్య కుడు “ఆరోవ్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగితే పరిజానుః” అని లక్షణము చెప్పియున్నాడు. ఈ లక్షణమును రెండు రకములుగా వివరించుటకు అవకాశమున్నది. ఆరోవ్యమాణము అగు చంద్రవద్మాదికము ప్రకృత రూపమును బొంది ఉపయోగపడిన పరిజానుము అనునది ఒక వివరణము. ఈ వివరణము ఇతని ఈ వాక్యము ననుసరించి చేయవచ్చును. ‘పరిజామేతు ఆరోవ్యమాణస్య ప్రకృతాత్మతయా ఉపయోగః’ ఇక రెండవ వివరణము ప్రకృతమగు ఉప మేయము ఆరోవ్యమాణమగు ఉపమాన రూపముగా పరిణమించి ఉపయోగపడిన నది పరిజాను మగునది. ఈ రెండవ వివరణమునకు గూడ నితని ఈ వాక్యము ప్రమాణము — ‘ప్రకృత మారోవ్యమాణ రూపత్వేన పరిజానుతి’ ఇట్లు రుయ్యకుడే పరిజాను విషయములో రెండు రకాలు ప్రదర్శించినాడు. వీనిలో మొదటి రకమగు వివరణమున కనుగుణముగ పరిష్కార మొనరించి అనుసరించినవారు అప్రయ్య దీక్షిత పండిత రాజ ప్రభృతులు. ఈ పద్ధతిలో

ఉపమానము ఉపమేయముగా పరిణమించును. జయదేవాది ప్రసిద్ధాలంకారికులు ఇదే పద్ధతిని అనుసరించినారు.

ఇక రెండవ వివరణమున కమగుణముగా లక్షణములు వ్రాసిన వారు విద్యాధర ధర్మ సూరి ప్రభృతులు. విద్యాధరుని పరిజామ లక్షణము — 'తం పరిజామం ద్వివిధం కథ యం త్యారోవ్యమాణ రూపతయా। పరిణమతి యత్రవిషయః ప్రస్తుతకార్యోప యోగాయ॥' యత్రారోప విషయః ప్రకృత కార్య సిద్ధ్యర్థ మారోవ్యమాణ రూపతయా పరిణమతి తత్ర యథార్థాభిదానః పరిజామః॥ ఇట్లే ధర్మసూరి పరిజామ లక్షణము — 'ఆరోవ్యమూర్త్యా విషయః పరిజామం భజేవ్యది. ప్రకృతార్థోపయోగాయ పరిజామస్సతుద్విదా యత్ర విషయః ప్రకృత కార్యోపయోగాయారోప్యాకారేణ పరిణమతే తత్ర పరిజామాలంకారః' రెండవ వివరణమున కమగుణముగా రచించిన ఈ రెండులక్షణములుగూడ ఉపమేయము ఉపమాన రూపముగా పరిణమించి ప్రకృతమున కుపయోగపడినచో పరిజామాలంకారమని తెలియ చేయుచున్నవి.

ప్రకృత గ్రంథ కర్త కూడ ఈ ధర్మసూరి పద్ధతినే అనుసరించినాడు. ఈతని ఈ లక్షణ మిట్లున్నది.

ఆరోవ్యమాణ రూపః పరిణమతి ప్రస్తుతోపయోగాయ ।

విషయో యత్రాహ స్తం పరిజామం సద్విదా సమాదిప్తః 48 ॥ శ్లో పుట 44॥

ఇట్లు రాజశేఖరునిపై ధర్మసూరి ప్రరాజము మిక్కుటముగా నున్నట్లు తెలియుచున్నది. ఇట్లే ఉత్తైశ్వరాలంకారాదాహరణములగుగాడ పరిశీలించిన ధర్మసూరి ఉదాహరణములవలెనే కొంత విసంఘటక గోచరించక పోదు. ముఖ్యముగా జాత్యాధార వ్యూహపోల్పేక్ష, హేతు, ఫలో త్రేక్షలు మొదలగునవి గమనించదగినవి. వానిని పాఠకులు గ్రంథములోనే పరిశీలించ గలరని ఉదాహరించబడెను.

ఈ గ్రంథకర్త పర్యాయోక్త్యలంకారమును కూడ ధర్మసూరి అనుసరించినట్లే నిరూపించియున్నాడు. ఈయొక జయదేవాదులు గమ్యమగునర్థమును భంగ్యంతరముతో వాచ్యముగా చెప్పిన పర్యాయోక్తమని చెప్పుచున్నారు. విద్యాధర ధర్మసూరి ప్రభృతులు మాత్రము ప్రస్తుత వాచకావ్యముచేత కాలము గమ్యమైన పర్యాయోక్త మని యన్నారు. మన రాజశేఖరచరిత్ర యంతరి లక్షణముల ననుసరించినట్లే తాను లక్షణము చెప్పి యున్నాడు. ఇట్లు ఈ గ్రంథకర్త యొక్క అలంకార లక్షణోదాహరణ సమన్వయ పద్ధతి విద్యాధర ధర్మసూర్యాదుల పద్ధతికి సన్నిహితముగా నున్నది. పాఠకులు గ్రంథములో అక్కడక్కడ కనబరిచిన విశేషములతో సీవిషయమును గమనించగలరు.

ఐనను ధర్మసూరినికూడ కాదనిన సందర్భము లేకపోలేదు. ఆక్షేపాలంకార ప్రభేదము లలో అంశోక్తా వంశాంతర ప్రతిషేపము గూడ ఒకరకమాక్షేపము గందని ధర్మసూరి చెప్పి, సాహిత్య రత్నాకరమున ఉదాహరించినాడు.

చంద్రః కిమేష న సపాక్షిక కాంతిమేతి

పూషా కిమేష న స యాతి వభోగ మార్గమ్.

వహ్నిర్హిమేషన జలేన సహనిమె తి

త్యామృత్యరామనుగుణైస్త్యయి నిశ్చయ స్సాత్॥

(సాహిత్య రత్నాకరము ధర్మసూరి)

ఇట్టి శ్లోకమునే తా నుదాహరించి రాజశేఖర వండితుడు ఇచట సంశయమే చమత్కారకము కనుక నిది ఆక్షేప మనవలసిన అవసరము లేదనినాడు. కాని ఈ ప్రసంగమున నితడు ధర్మ సూరి పేరుగాక నిత్యానంద యోగి పేరునుటంకించి యున్నాడు. వ్యాఘాతాలంకార ప్రకరణ మున మాత్రము 'శబ్ద శ్లేషావలంబనేన చమత్కారసమున్మిషతీతి ధర్మసుదీరః' అని ధర్మ సూరిని పేర్కొనియున్నాడు.

ఇట్లే రసవదలంకార ప్రకరణములో నితడు రసలక్షణమును తాను చెప్పక వామను నిది అని రసవదలంకార లక్షణము నుటంకించినాడు. కాని వామనుడు రసవదలంకారమును తన కావ్యాంకార సూత్ర వృత్తిలో నిరూపించలేదు. విశ్వేశ్వరుని చమత్కార చంద్రిక లోనిది అని గ్రంథాంతమునం దీ శ్లోకమును పేర్కొనినారు.

కావ్యాదా వ వ్యయ పదం చరమే బహుదా వ్యయమ్.

యది ప్రయుజ్యతే తత్ర నేత్రవక్త్రోఽపరం శుభమ్॥ (పుట 165) అని

కాని ఈ శ్లోకము అంధ్ర విశ్వ కళాఫరిషత్తు వారు ముద్రించిన చమత్కార చంద్రికలో కనుపించలేదు.

రచయిత ఈ అలంకార మకరందమునకు నాయకుడగు రాజేశ్వర ప్రభువును అమ్మన్న యని అనేక స్థలములయందు వ్యవహరించి యున్నాడు. వీనివలన ఈ ప్రభువుకు అమ్మన్న యను వ్యావహారిక నామము వేరొకటి యున్నదని గ్రహించవచ్చును. ఈ పేరును బట్టి ఒక కథ కూడ ఏర్పడినది. ఈ ప్రభువు ఇంటిలో ప్రతి నిత్యము అనేకులు భుజించు చుండెడివారట. ఒక వ్యక్తి అట్లు చాలనెలలు భుజించుటచూచి మీరు ప్రభువులకు బంధువులా? ప్రభువుతో మీకుగల సంబంధమేమి? అనిభోజనశాల పర్యవేక్షకు లొకరొకనాడు ప్రశ్నించి నారట. దానికి ఆవ్యక్తి నాకు ప్రభువు మేనమామ కావలెనని చెప్పినాడట! తరువాత కొన్ని నెలల కివిషయము ప్రభువుగారికి తెలిసి ఆవ్యక్తిని పిలిపించి 'నీకు నేను మేనమామనెట్లు కాగలనో చెప్పు' మన్నాడట! ఆపుకు ఆవ్యక్తి మీరేనా అమ్మన్నగారు అని అడిగి 'ఔ'నని

పించి 'అమ్మ అన్నగారు మేనమామగారే కదండి' అని సమాధాన మిచ్చినాడట! దానితో ప్రభువుతోపాటు అందరూ సంతసించివారట! ఇట్లు అమ్మన్నను గురించి ఎన్నియో కథలు చెప్పుకొనుచుండెడివారేమో అందుకే కవి ఆయన నక్కడక్కడ అమ్మన్న పేరుతో వ్యవహరించి యున్నాడు.

ఈ రాజశేఖర కవి చక్కని కవిరా వంపర్తిగం వాడవవచ్చును. రెండు వందలకు పైగా నితడు పద్యముల రచించుటయేగాక గంధాద్యంతములలో రెండు గద్యములు కూడ రచించి తన గద్యపద్య రచనా పాటవమును అవిష్కరించియున్నాడు. గద్యము పదకొండు శాసన్న విషయమును, చక్కని శ్లేషాద్యలంకార సమ్మితమగుటను చదువరులు గ్రహించగలరు. ఇతడు మచ్చుకు కొంత ఉదాహరింతును "సురభూరుహస్యేవ సుకృతాలవాంస్య తపనమింహస్యేవ సద్యోగ సహితస్య । వినతా సుతస్యేవ సఖలాత్త పక్షస్య..... రాకా హిమతర సాకారానన హీరాభరణ విహారంకృత"

ఈతని పద్యములుగూడ ఇట్టి మంటులేని చక్కని ధారాశుద్ధిని ప్రకాశింప చేయుచున్నవి.

ఇయం బాలా లోలాయత నయన లీలావహనితా-

సితాంబోజా పూజాపర సుర సమాజాశ్రిత వదా

కనద్బాషా శేషాతరణ హితవేషా స్మితముఖీ

చతుర్వాహామోహ జితహృదయగేహ విజయరామ్ ॥ శ్లో. 33, పు. 32

ఇందులో ధారా శుద్ధినే కాక కవి యొక్క అనుప్రాస ప్రియత్వమును గూడ సహృదయులు గమనించకపోరు.

ఈతని ప్రతిభాపాటవమును స్పష్టపరచు ఈ శ్లోకము గూడ సహృదయ హృదయ రంజకముగా నున్నది-

నేయంబూ ఝవయోస్స్వరర్క వింవత్కిర్త్యోస్తు వైవాహికీ

వేదీ నాంబర మువితాన లలితంబూభృత్తటం చత్వరమ్

నేయం తారక సంహతి ర్విరచితాముక్తావలీ నోశశీ

గుచ్ఛస్త్రతని వేళితవృదువోనాంకస్తు రామప్రభో!

శ్లో 58 పుట 62

ఇచ్చిట భూమినికల్యాణవేదీ యని, ఆకాశమును పండిరి యని, నక్షత్రములు ముత్యముల సరాసరి, చంద్రుడు వానిలోని పూలగుత్తియని, కళంక మా గుత్తిలోని తుమ్మెదలని భావించుట కవియొక్క సవనసౌందర్యాలయిన అసాధారణ ప్రజ్ఞను ప్రకటించు చున్నదికదా!

అట్లే రామేశ ప్రభువు మేడపైనున్న పతాకం కదలికల వలన చెదరిన మండాకిని నీటి బిందువులనే జనము నక్షత్రములనుకొనుచున్నారను భావమును తెలుపునీ శ్లోకము కవి యొక్క కల్పనా చాతుర్యము చాటుచున్నది.

భావత్కైస్తవ భర్మ హర్యశిఖరే బద్ధోరు దీర్ఘద్యుతైః
అగ్రోదగ్గరుకూల విభ్రమభరై రభ్రంలిప్తైస్తాడితాః
మండాకిన్య జనిష్ట బిందు నివహాకారా విహాయన్తలే
శ్రీరామేశ మహింద్రాః తానిహ జనస్తారాగణం మన్యతే॥ శ్లో॥ 92-పుట 80

ఇట్లే అతి దీర్ఘ సమావములచేత ఓజస్సు నింపుకొని పాతకుల హృదయాల నా కట్టుకొనగలిగిన ఈ శ్లోకము యొక్క నడకలోని రామణీయకమునుకూడ అనుభవించు దురుగాక.

ఉద్దామోదయ గర్వ పర్వతిమిర వ్యాబుప్త పర్యేంద్రియ
వ్యాపార షితిభృ చ్చిరో విశసనే శ్రీకృష్ణ ఏకః ప్రభుః॥
వస్తస్థాన విసారి నిర్భరమదోద్రేకాంధ గంధద్విప
శ్రేణీ బంధుర కుంభ పీతదలనే హర్యక్ష ఏవక్షమః॥ శ్లో॥ 101-పుట 86

ఈ శ్లోకమును కవి తనయొక్క భాగవత చంపువులోనిదిగా పేర్కొనినాడు.

అట్లే ఇతని ప్రశ్నోత్తర కాలంకారమున కిచ్చిన ఈ ఉదాహరణ శ్లోకము ఇతని శేషముపైవైభవమును చమత్కార భాషణ చాతురినికూడ ఉగ్గడించుచున్నది.

కంజాతం నవిముంచతీహ కమలా కామార్తిహర్చత్యభీః
శ్రీమాన్షోడశవార్షికనస్స భగవాన్ కంసం జహాన్ప్రభుః॥
కింజల్కం సమవాప్య నందతి పరం హంస వృధా మానసే
రామేశ ప్రభు మాశ్రితో బుధ జనః కంకం సమాప్నో త్మలమ్॥ శ్లో॥ 205-పుట 144

ఈ శ్లోకము యొక్క విసరణముచేయుచు విశ్వకోశమును నానార్థరత్నమాల నిఘం టువునుకూడ కవి పేర్కొని తన కోశ విజ్ఞానమునుకూడ ప్రకటించి యున్నాడు.

విడి విడి పదములతో మృదుమధురముగా పద్యమునునడిపించు నేర్పుగూడ నీతనికి గలదనుటకెన్నియో పద్యములు సాక్ష్యమిచ్చుచున్నవి. ఐనను ఒక పద్యమునుదాహరింతును.

రాదే ముఖేందు మకరింకతమం సమీక్ష్య
ంజ్ఞాకులః కిల తుషారకరః పురాభూత్॥

విద్వేతుకోపమరినే వదనే తవాద్య
సద్యస్పృహల్లవతి సామ్య దియా శశాంకః॥

శ్లో॥ 218—పుట 151

ఈ గ్రంథములోనే మాలోపమోదాహరణ శ్లోకము యొక్క పదన్యాసములోని చమత్కారముగూడ వహ్యదయ హృదయముల కెంతయో ఆనందము నందించుచున్నది.

రాజద్రావి గుణావలీ పరిమలోదంచచ్చరిత్రాద్భుత
శ్రీరామేంద్ర మహేంద్ర హంతభవతః కీర్తేః పరిస్ఫూర్తయః॥
నీహారంతి హరంతి విర్లర వరా హారంతి వాణీస్మిత
వ్యాహారంతి హరాచలంతి పరితో హారంతి హీరంతిచ॥

శ్లో॥ 32—పుట—32.

శ్రీతి మనోహరత్వముతోపాటు ఈశ్లోకమున ప్రయుక్తములగు అనేక క్విబంధ భాతువులకూడ తీతవి కవిత్వాకామిని కామనీయకమును కనులముందుంచుచున్నవి.

తయా కవితయా కింవా తయాకవితయాచ కిమే॥

పదవిన్యాస మూత్రేణ యయా నాపహృతం మనః॥

పదవిన్యాస మూత్రముచేతనే సరసహృదయాల నాదరించజాలని వనిత కానీ కవితకానీ ఎందుకు? అని ప్రాచీనాలంకారికుడు రుద్రటుని వంప్రశ్నము. ఇట్లు ఈతవి కవిత్వము పదవిన్యాసముచేతనేకాక చక్కని వ్యభావోక్తిచేత కూడ రసజ్ఞుల చిత్తములనుండించుటకూడ ప్రశంసించదగినది.

పయః పాయంపాయం ద్రుతమపనరన్ దూరమురుదిః

సుదాతైశ్చాటూతైర్నికట మపయన్వషసి లతన్

సహస్రం సజ్జన్ మధుర మధురాః కాశ్యప గిరః

రజన్ శేలన్ బాంస్త్యుమివ పితరం త్యాం మదయతు॥

శ్లో॥ 7—పుట—5.

ఇందలో స్తనందయుడగు శిశువుయొక్క సర్వచేష్టలు సరసముగా వహ్యదయ హృదయముగా స్వభావోక్తితో మంచబడినవి.

ఈతని వ్యతిరేకాలంకారోదాహరణ శ్లోకము కూడ పృథక్పృథత్వరూప మాధుర్యముతో పాటు రచయిత యొక్క జ్యోతిశ్శాస్త్ర పరిచయమును గూడ వెల్లడించుచున్నది.

హస్తేకదాచిచ్ఛవ్రజే కదాఽత్

కదాచిదాస్తే మృగమూర్ధ్ని చంద్రః॥

రామే! తేక్తిసుధాకరశ్శేత్

కదాచి నైవ శ్రవణం జహతి॥

శ్లో॥ 111—పుట—92.

ఇందులోని శ్లేషముకూడ ఎంతయో సుగమముగా కుదిరినది. హస్తశ్రవణ మృగములను నవినక్షత్రములు. చంద్రుడొక దానిని విడిచి మరియొక దానిలో సంవరించును కాని రామేళుని కీర్తి చంద్రుడు మాత్ర మెప్పుడును శ్రవణము అనగా చెవిని - వీడడవి చాలా చక్కగా వర్ణించినాడు.

ఇట్లనేకోదాహరణములలో చక్కని సకల గుణ రీతి వృత్తి శయ్యా పాకాంకార సంపత్తితో నలరారు కవిలను వెలయించిన రాజశేఖర కవి తన వాక్కుల మాధుర్యమును ఇట్లు చెప్పుకొనినాడు -

నృత్యద్యేధో వదూటి పదకమల లసన్మంజు మంజీర శింఖా
కల్పనామచ్చ కల్పద్రుమ మధుర యురీ మారురీ సోదరీణామ్
నద్యస్సంపుల్లమల్లీ పరిమళలహరీ గర్వసర్వంకషాణాం
భాషాణాం విద్యదిష్టాభవతుమసురాధారిణీ ధోరణీయమ్ శ్లో॥ 9 పుట-8.

ఈ శ్లోకములో కవి వాగ్దేవతతోపాటు తన కవితనుకూడ నాట్యము చేయించినాడు. తనకవితామాధురిని కూడ కవి మధు ద్రాక్షాదిమాధుర్యము నాశేపించునదిగా పేర్కొనుటకూడ అతిశయోక్తికానేరదు. ఆశ్లోకమును కూడ ఆస్వాదించుము.

గర్వాన్మాక్షిక మాక్షిపత్యనుపదంద్రాక్షరసం శిక్షతే
సాక్షాదిక్ష ముపేక్షతే క్షణమపిక్షిరంతునోద్వీక్షతే
సేవా మప్యరరీకరోతి న సుధా సారస్య సారస్యతో
నాచాం మే కవితావతార నమయేఽ సాధారణీ (యం)ధోరణీ శ్లో॥ 238 పుట-185.

ఇచ్చట ప్రథమ పాదములో అనుపదం శిక్షతే ఈ రెండు పదముల నడుమ గ్రంథము శిథిలమైనట్లున్నది. శిక్షతే అనగా నేర్చుకొనుచున్నది అని అర్థము. ఈతని ధోరణికి సర్వాధిక్యమును ప్రతిపాదించు నీవందర్పమున నేర్చుకొనుచున్నది అనుట అసంగతము. కనుక నేర్చుచున్నది అను అర్థమునందు తాత్పర్య మనవలెను. అప్పుడు దేనికి దేనికి నేర్చుచున్నదో ఆరెంటిని నాలుగక్షరములలో పూరించవలసి వచ్చినది. అనాలుగక్షరములను ద్రాక్షారసం అని పూరించుటయైనది. మాధుర్యప్రసంగమున, క్షకార ప్రాసమున కూడ ఉటంకించదగినది ద్రాక్షయే కదా ! అప్పుడు ఈ దాతువు ద్వికర్మకము కాదు. కాని ద్వికర్మక బ్రూదాతు సమానార్థకముగానిచట చెప్పుకొనుచున్నందున ప్రయోగసాధుత్వము సంపాదించవలసి యున్నది.

అట్లే శ్లోకము చివర సాధారణీయం అని ఉన్నది. అప్పుడు ఒక అమువు ఒక గురువు తక్కువయై ఛందోభంగ మేర్పడును. విశేషము కర్తకూడ లభించక పోవును. అందుచే 'యం' తీసివేసి 'ధోరణీ' అని పూరించుట యైనది.

రామేశ : తే కీర్తిసుధాకర : అనువ్యతిరేకోదాహరణ శ్లోక తృతీయ పాదమున, శ్రీ విశ్వేశ కుమార ! తే అను చివరి భాగములోని శ్లోక ప్రథమపాదమున పాదాది సంబుద్ధితరు వాత తే ప్రయోగము చింత్యమే ; మార్చలేదు.

'త్యక్తౌదభాగ వివరేషు రమత్కపోత' అను శ్లోకమున 'రమత్' అను శత్రంత రము దాతు ప్రయోగము చింత్యమే ; ఐనను మార్చలేదు. ఇవి గ్రంథకర్త ప్రయుక్తములే కాని గ్రంథపాత ప్రయుక్తములు కావు. అందుచే మార్చలేదు.

అర్థాదిత్యము ననువరించి అచ్చటచ్చట ననువరించి మూలమును కుండలినిలో చూపుట జరిగినది.

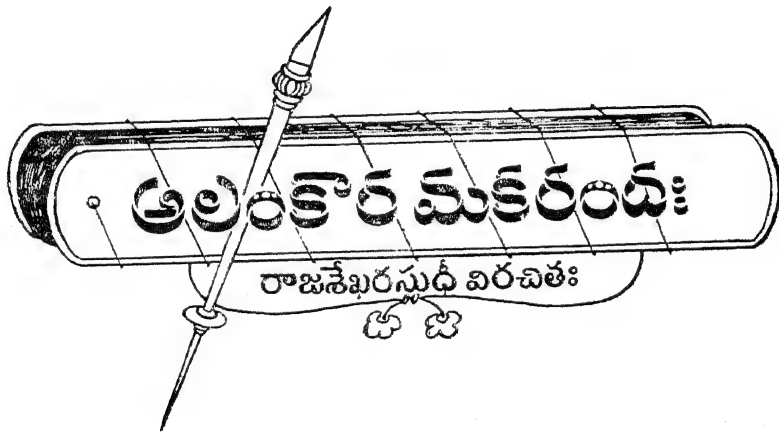
8వ పుట 8వ శ్లోకము తద్వీయే (యేతాయే) యం జాయా 56వ పుట 62వ శ్లోకము (వేదానంబరమా) వేదీనాంబరమా.

ఇట్లు మూలమును పవరించు వట్టున కుండలములలోను మరికొన్ని స్థలములలో నవ రించబడిన మూలమును ఆధోరేఖాంకితముగాను మరికొన్ని స్థలములలో పూరించిన పాద ముల నదో రేఖాంకితములుగాను చూపుట జరిగింది. ఆయాస్థలములలోని వివరణములో వానివిశేషముల పాఠకు లరయుదురుగాక.

ధర్మసూరిపైన విశేషకృషి యొనరించి పరిశోధన వ్యాసము నమర్పించి, పి.హెచ్.డి. పట్టా స్వీకరించి, ఉస్మావియా విశ్వ విద్యాలయము సంస్కృత విభాగమున రీడర్ గా పని చేయుచు ప్రకృత గ్రంథము యొక్క పీఠికా రచనలో తన సహృద్య సహకార మందించిన డాక్టర్ బి. నరసింహాచార్యుల కనేకాభిన్నులు.

తెలుగు ప్రభువును గురించి తెలుగు కవి రచించిన ఈ 'అలంకార మకరంద' మను గ్రంథము రవజ్జులగు తెలుగు సాహితీ బంధువుల కరకమలము నలంకరించి శ్రవణపేయమై హృదయంగమమై వెలయుగాత : ఈ గ్రంథముయొక్క వ్రాతప్రతిని తయారుచేసిన శ్రీ. డి. కే. శ్రీనివాసాచార్యులకు, దీనిని పరిష్కరించుటకు నాకందించిన గ్రంథాలయ నంచాలకులు డాక్టర్ వి. వి. యల్. నరసింహారావు గారికిని భగవంతు డాయరాఠోగ్యుడి సౌభాగ్యముల ప్రసాదించుగాక.

ఇట్లు
(సం) మరింగంటి శ్రీరంగాచార్య

శ్రియైనమః

అ ల ల కౌ ర మ క రం ద ః

కుంభౌ మే మూర్ధ్ని కస్మా దయి జనని కథం వక్షసి స్త స్త వేమా
తాతః కిం తావకీనౌ స్పృశతి న తు కథం మామకీనౌ వద త్వమ్ ।
ఇత్యేవం బాల లంబోదర మధుర గిరా స్మేర వక్త్రారవిందౌ
కల్యాణం వః క్రియాస్తాం నిరవధి కరుణా వారిధీ పార్వతీశౌ ॥ 1

అ ర్థ ము

అయి—ఓ । జనని—తల్లి । కస్మాత్—ఎందులకు । మే—నాకు । మూర్ధ్ని—తలపై ।
కుంభౌ—కడవలు । స్తః—ఉన్నవి । తవ—నీకు । ఇమౌ—ఈ కుంభములు । కథం—ఎట్లు ।
వక్షసి—ఎదపై । స్తః—ఉన్నవి । తాతః—తండ్రి । కిం—ఎందుకు । తావకీనౌ—నీ ఎదపైని
కుంభములను । స్పృశతి—పరామర్శించును । మామకీనౌ—తు—నావి మాత్రము । కథం—
ఎందులకు । న స్పృశతి—పరామర్శించడు । త్వం—నీవు । వద—చెప్పుము । ఇతి—అని ।
ఏవం—ఇవిధముగా నున్న । బాల లంబోదర మధుర గిరా—బాల గణపతి యొక్క మధుర
వాక్కుతో । స్మేర వక్త్రారవిందౌ—కమలముల వంటి నవ్వు మోములు గల యట్టి । నిరవధి
కరుణా వారిధీ—అవధి లేని దయకు అంభోనిధులగు పార్వతీశౌ—పార్వతీ పరమేశ్వరులు ।
వః—మీకు । కల్యాణం—శుభమును । క్రియాస్తాం—చేయుదురు గాక ।

తా త్ప ర్య ము

గణపతి స్వామి ఏనుగు తల గలవాడు. ఏనుగు తల యొక్క పైభాగము రెండు
చిన్ని కుండలు బోర్లవేసిన ప్రాంతము వలె కన్పడు చుండును. కలశముల వంటి రెండు
స్తనములు గల శ్రీల వక్షస్సీమయు నిచ్చే భాసించును దీని మూలముగా కవి గజానన
బాలునికి రెండు సందేహములు కలిగినట్లు కల్పించి యున్నాడు. తన తల్లికి రెండు కుంభములు
వక్ష స్సీమయందు మొలవగా తనకు తలపై మొలచుచెందులకు ? అనునది యొక సందే
హము. తన తల్లి వక్ష స్సీమ యందలి కుంభముల పరామర్శించి, యానందించు నట్లు
తన తండ్రియగు శివుడు తన కుంభ స్థల పరామర్శముతో నానందించు దెందులకు ? అనునది
మరి యొక సందేహము. పసి పిల్లవాడు వెలి బుచ్చిన ఈ సందేహాలతో ఆభివ్యక్తమగు
సమాయకత్వమునకు ముసిముసి నవ్వులు మొలకెత్త నొందోరుల చూచుకొనుచున్న దయా
సమద్రులగు పార్వతీ పరమశివులు మీకు శుభములు చేకూర్చుదురు గాక !

ముగ్ధే పంకజ కుట్మలౌ¹ తవ కుచౌ పాకా ద్వికాసోన్ముఖౌ
 ప్రాత శ్చేత్ప్రసరే ద్దీవాకరకరః పుల్లౌ భవేతా మిమా² ।
 అర్ధేందూన్ కలయే తదత్ర నఖరైః న స్యా ద్యతః పుల్లతే
 త్యేవం వంచనయా హరిః పరిమృశన్ రాధా స్తనౌ పాతు వః॥

2

అర్థము

ముగ్ధే-ఓ ముద్దరాలా ! తవ-నీ యొక్క - కుచౌ-స్తనములు । పంకజ కుట్మలౌ-
 తామరమొగ్గలు । పాకాత్-పాకమును బట్టి । వికాసోన్ముఖౌ-వికసించుటకు సిద్ధముగా
 నున్నవి । ప్రాతః-ప్రాట్టరు । దీవాకరకరః-హుయ్యని కిరణము । పసరేత్ చేత్-ప్రస
 రించినచో । ఇమా-ఈ నీ తామర మొగ్గలు-కుచములు- । పుల్లౌ-వికాసము చెందినవి ।
 భవేతా-అగును ! తత్-అందుకని, అత్ర-హీనియందు । నఖరైః-గోళ్ళచేత, అర్ధేందూన్-
 అర్థ చంద్రులను । కలయే-ఉంచుదును । యతః-దేనివలన, పుల్లతా-వికాసము । నస్యాత్-
 జరుగచో । ఇతి-అని, ఏవం-ఈ ప్రకారమగు । వంచనయా-మోసము చేత । రాధాస్తనౌ-
 రాధాదేవి స్తనములను । పరిమృశన్-స్పృశించుచున్న । హః-శ్రీకృష్ణస్వామి । వః-మిమ్ము
 లను । పాతు-రక్షించునుగాక ।

తాత్పర్యము

రాధా దేవి స్తనములు తామరమొగ్గలవి ! తెల్లవారిన సూర్య కర స్పర్శచేత అవి
 వికసించు నేమో యని రాధా మనోహరుని భయము. అందు వలన నాని యందు తన
 నఖముల చేత అర్థ చంద్రుల నావిర్భవించజేతునా? అనుచున్నాడు. చంద్రుని చూచిన
 తామరలు వికసించవు గదా ! రాధయేమో ముద్దరాలు ! రాధా మనోహరుడేమో వంచనా
 కళాప్రహుడు ! ఈ విధములగు మాటలతో రాధాస్తనముల స్పృశించు శ్రీకృష్ణ ప్రభువు
 మిమ్ముల కాపాడును గాక !

కుంభీ త్వాం పరిగంతు మిచ్ఛతి కుచౌ దృష్ట్వా పృతీభ భృమాత్
 కస్తూర్యా మకరీః కరో మ్యయి తయోః శోభా రురాలంబినీః ।
 ధీతిస్తే న భవే త్తదా మకరతో ధీతో గజః ప్రా గభూత్
 ఇత్థం తైల సుతాస్తనౌ కవటత శృంభుః స్పృశన్ పాతు వః ॥

3

1. కుట్మలౌ
2. పరిణంతు

} ప్రాతప్రతి

అర్థము

అయి—ఓ పార్వతీ ! కుంభి-ఏనుగు । కుచౌ—నీ స్తనములను । దృష్ట్వా-చూచి । ప్రతీభ భ్రమాత్—మరి యొక యేనుగను భ్రమ వలన । త్వాం-నిన్ను । పరిగంతుం—ఎదుర్కొనుటకు । ఇచ్చతి—ఇచ్చగించుచున్నది । తయోః- ఆ కుచముల యందు । కస్తూర్యా-కస్తూరి చేత । శోభా యురాలంబినీః-కాంతి ప్రవాహమే అలంబనముగాగల । మకరీః-మొసళ్ళను । కరోమి—చేయుదును । తదా—అప్పుడు । తే-నీకు । భీతిః—భయము । నభవేత్—కలుగదు । ప్రాక్—పూర్వము । గజః-ఏనుగు । మకరతః—మొసలి వలన । భీతః—భయము చెందినడియై । అభూత్—ఆయెను । ఇత్థం—ఇట్లు । కపటతః—కపటము వలన । శైలసుతా స్తనౌ—పార్వతీ స్తనములను । స్పృశన్—స్పృశించుచున్న । శంభుః—శివుడు । వః—మిమ్ములను । పాతు—రక్షించునుగాక ।

తాత్పర్యము

పార్వతి కుచప్రదేశము కుంభ స్థలమువలె నున్నది. అందువలన ఒక యేనుగు అదియు నొక యేనుగని భ్రమించి పైపైకి రా నారంభించినది. దానివలన భయపడుచున్నది పార్వతీదేవి. అభయమును తొలగించుటకయి శివుడు పార్వతి వక్షస్సీమయందు కస్తూరిక చేత మకరికా రచన చేతునా అనుచున్నాడు. మకరి యనిన గజరాజుకు భయము కదా; అట్టి మకరికా రచన చేసిన ఏనుగు భయపడి పారిపోవును. అప్పుడు పార్వతీదేవికి భయముండదు. ఇట్టి మాటలతో పార్వతీ స్తన పరామర్శ మొనరించు శివుడు మిమ్ముల రక్షించుగాక.

ప్రారేయాచల కన్యకా సమరసాలోక ప్రసా రోల్లసత్

కాసారాంతర సంతతాతి వికసత్ శ్వేతాంబుజాతోపమః ।

గోదా తీర విహారి హంస సుభగః శ్రీమాన్ సముక్తేశ్వరః

శ్రీ విశ్వేశ తనూజ రత్న భవతే భూయా దభీష్టార్థదః ॥

4

అర్థము

ప్రారేయాచల—హిమాలయము యొక్క । కన్యకా-పుత్రిక యగు పార్వతియొక్క । సమరస—చక్కని శృంగారము గల । ఆలోక—చూపులయొక్క । ప్రసార — ప్రసరించుటచే ఉల్లసత్-ప్రకాశించుచున్న । కాసారాంతర—కొలనినడుమ । సంతత—ఎల్లప్పుడు । అతివికసత్—ఎక్కువగా వికసించుచున్న । శ్వేతాంబుజాత—తెల్లని కమలముతో । ఉపమః—సాదృశ్యము గల । గోదా తీర—గోదావరి తీరమందు । విహారి—విహరించునట్టి । హంస—హంసవలె సుభగః—అందమైన । శ్రీమాన్—శోభగల । సః—ప్రసిద్ధు డగు । ముక్తేశ్వరః—ముక్తేశ్వర

స్వామి । శ్రీ విశ్వేశ తనూజ రత్న-శ్రీ విశ్వేశుని పుత్రరత్నమా । భవతే-నీకు । అభీష్టా
ర్థదః-ఈప్రార్థన ప్రదుడుగా । భూయాత్-అగుగాక ।

తా త్పర్యము

పార్వతీ దేవి యొక్క వలపు చూపులతో వెలుగుచుండు వాడును, ఎల్లప్పుడును విక
సింఁదియుండు తెల్లని కమలము వంటి వాడును, గోదావరి యొడ్డున విహరించు హంసవలె
అందమైనట్టి వాడును, అగు ముత్తేశ్వర స్వామి విశ్వేశ కుమారుడగు రామేశ ప్రభువునకు
అభీష్టార్థముం నొసగు గాక.

శృంగారీ విబుధేషు యన్య తనయః పుత్రీ సదా శంభునా
సంభావ్యా శిరసా సరోజ నిలయా కాంతా గృహం క్షీరధిః ।
ఏషోఽనంతవరేశ్వరో వితనుతాం లక్ష్మీం చిరస్థాయినీం
పుత్రాపౌత్ర సుఖోజ్జ్వలాంశ్చ భవతే రామేశ సత్కేశవః ॥

5

అర్థము :

యన్య-ఏవని యొక్క । తనయః-పుత్రుడు । విబుధేషు-దేవతలలో । శృంగారీ-
శృంగారాధిష్ఠాన దేవతయగు మన్మథుడో । పుత్రీ-కూతురు । సదా-ఎల్లప్పుడు । శంభునా-
శంకరునిచేత । శిరసా-శిరస్సుతో । సంభావ్యా-గౌరవించబడుచున్న గంగాదేవియో । కాంతా-
ఇల్లాలు । సరోజ నిలయా-కమలవానిని యగు లక్ష్మీదేవియో । గృహం-ఇల్లు । క్షీరధిః-పాల
కడలియో । ఏషః-ఇట్టి । అనంతవరేశ్వరః-అనంతవర ప్రభువగు । సత్కేశవః-చక్కని ।
తేశవస్వామి । రామేశ-ఓ రామేశప్రభూ । భవతే-నీకు । చిరస్థాయినీం-కాశ్యపికమైనట్టి
లక్ష్మీం-సంపత్తిని । పౌత్ర సుఖోజ్జ్వలాన్-పౌత్రుల సుఖముతో ప్రకాశించు । పుత్రాచ -
పుత్రులను కూడ । వితనుతాం-విన్తరింపజేయుగాక ।

తా త్పర్యము :

శృంగారాధిష్ఠాన దేవత యగు మన్మథుని. శంకర శిరస్సంతావ్యమాన యగు గంగా
దేవిని కన్న శక్తియు, లక్ష్మీ పతియు, పాల కడలిపై పవ్వళించు వాడును అగు ఈ అనంత
వరప్రభువు తేశవస్వామి రామేశ ప్రభువుకు కాశ్యప సుపత్నిని పుత్ర పౌత్రాభివృద్ధిని కూడ
ప్రసాదించుగాక ।

సరోవరీవతి వర్గ దుర్గమ మహాసామ్రాజ్య లక్ష్మీ యుతః
సంరక్షన్ సకలాన్నికాశ్రిత జనాన్ కారుణ్య వీజంకురైః ।

నిత్యం భృత్య సు పుత్ర పౌత్ర సహితో భార్యా ద్వయాలంకృతః

దీప్తాయ ర్భవలబ్ధి వర్ణ నివయా ద్రామేశ పూజ్యో భవ॥

6

అ ర్థ ము :

రామేశ-ఓ రామేశ ప్రభూ । సర్వ-సమస్త మైన । ఉర్విపతి-రాజుల । వర్గ-సమూహమునకు । దుర్గమ-పొంద శక్యముగాని । మహా-గొప్పదైన । సామాజ్య లక్ష్మీ-రాజ్య సంపత్తి చేత । యుతః-కూడుకొనినవాడవై । సకలాన్-సమస్త మైన । నిజాశిత జనాన్-తన నాశ్రయించిన వారలను । కారుణ్య విషాంకురైః-దయా పూర్ణములగు చూపుల ప్రసారముల చేత । సంరక్షణ-రక్షించుచున్న వాడవై । నిత్యం-ఎల్లప్పుడు । భృత్య-సేవకులచేత । సుపుత్ర-మంచి కొడుకులచేత । పౌత్ర - మనుమలచేత । సహితః - కూడుకొనినవాడవై । భార్యా ద్వయాలంకృతః - ఇద్దరు భార్యలచేత అలంకరించబడిన వాడవై । దీప్తాయః-గొప్ప ఆయుస్సు కలవాడవై । భవ-శివుని వలన । లబ్ధి-సంపాదించుకొనిన । వర్ణనివయాత్-అక్షర సముదాయమువలన । పూజ్యః-పూజార్హుడవు । భవ-అగుదువు గాక ।

తా త్ప ర్య ము :

గొప్ప రాజ్యాధికారము గలిగి, చక్కగా ప్రజా పాలనము సేయుచు సేవకులు పుత్ర పౌత్రకళితాదులు కొలువగా చిరంజీవియై శివుని దయవల్ల కలిగిన విజ్ఞానముతో సభా పూజ్యతను సంపాదించుకొని రామేశ ప్రభువు వర్ధిల్లు గాక ।

పయః పాయం పాయం ద్విత మపసరన్ దూర మురుభిః

సుధాకై శ్చాటూకై ర్నికట ముపయన్ నృక్షసి యతన్ ।

సహస్రం సంజల్పన్ మధుర మధురాః కాశ్చన గిరః

చలన్ ఖేలన్ బాల స్త్వమివ పితరం త్వం మదయతు॥

7

అ ర్థ ము :

పయః-పాలను । పాయం పాయం-త్రాగి త్రాగి । ద్రుతం-త్వరగా । దూరం-దూరము । అపసరన్-వెళ్లుచున్నవాడై । ఉరుభిః-గొప్పవైన । సుధాకైః-అమృత ముద్దిన । చాటూకైః - పియోత్తుల చేత । నికటం-సమీపమును । ఉపయన్-వేరుచున్నవాడై । వక్షసి-ఎదవై । యతన్-పొర్లుచున్నవాడై । సహస్రం-చిరునవ్వుతో గూడిమధుర మధురాః-అత్యంత మధురములగు । కాశ్చన-కొన్ని । గిరః - మాటలను । సంజల్పన్ - పలుకుచున్నవాడై

చలన్-తిరుగుచున్నవాడై । ఖేలన్-ఆడుచున్న వాడై । బాలః-(నీ) పిల్లవాడు । పితరం-(నీ) తండ్రి । త్వమివ-నీవువలె । త్వాం-నిన్ను । మదయతు-సంతోషపెట్టును గాక ।

తా త్పర్యము :

రామేశ ప్రభువు తన తండ్రిని అలరించినట్లుగానే ఈ రామేశ ప్రభువు కుమారుడుకూడ పాలు ద్రాగుచు, పరుగులిడుచు, పైన బడుచు, నవ్వుచు, నడచుచు, ఆడుచు, అల్లిబిల్లి మాటలతో తన తండ్రి యగు రామేశ ప్రభువు నలరించుగాక ।

త్వదీ యేయం జాయా! ప్రథమ గలితం వాఙ్మధురసం

పిబంతీ కౌసల్యా నిజతను భువశ్చైశవ జుషః ।

సకంపా స్విన్నాంగీ పులకిత తను ర్వీస్మిత ముఖీ

పరా నందాంభోధౌ విగల దవధౌ మజ్జతు భృశమ్॥

8

అర్థము :

ఇయం-ఈ । త్వదీయా-నీ । జాయా-భార్య యగు । కౌసల్యా-కౌసల్యాదేవి శ్రైశవ జుషః-బాల్యము గల । నిజ తను భుషః-తన కొడుకుయొక్క । ప్రథమ గలితం-మొదట జారిన, వాఙ్మధు రసం-వాక్కు అనెడు తేనియను, పిబంతీ-ఆస్వాదించు చున్నది యై । సకంపా-కంపము గలదియై, స్విన్నాంగీ-చెమర్చిన శరీరము గలదియై, పులకిత తనుః-పులకించిన దేహము గలదియై । విస్మిత ముఖీ-నగు మోము గలదియై । విగలదవధౌ-అంతము లేని । పరా నందాంభోధౌ-గొప్ప సంతోష సముద్రమునందు । మజ్జతు-మునుగు గాక ।

తా త్పర్యము :

రామేశ ప్రభువుయొక్క పట్టపు రాణియగు కౌసల్యా దేవి తన కొడుకుయొక్క అల్లిబిల్లి మాటల కమితానందము నొందు గాక ।

నృత్య ద్వేధో వధూతీ పద కమల లన న్మంజు మంజీర శింజా

కల్పనా మవృ కల్పద్రుమ మధుర యురీ మాధురీ సోదరిణామ్ ।

సద్య స్సంపుల్ల మల్లీ పరిమల లహరీ గర్వ సర్వంకషాణాం

భాషాణాం విద్య దిష్టా భవతు మమ సుధారాణీ దోరణీయమ్॥

9

అర్థము :

నృత్య-నర్తించు । ద్వేధో-వేధించుచు-సరస్వతీదేవి యొక్క । పద కమల-కమలముల వంటి పాదముల నుండలి । లనత్-ప్రకాశించు । మంజు-మంజునైక । మంజీర-మందెలయొక్క-

1. యే జాయే-వ్రాతప్రతి

2. మజ్జతి-వ్రాతప్రతి

3. పిబతు-వ్రాతప్రతి.

శింజా—చిరుగజ్జియలతో, కల్పానాం—సదృశములగు, అచ్చ—స్వచ్ఛమైన, కల్పద్రుమ—కల్ప వృక్షమునకుఁ సంబంధించిన, మధుర ఝరీ—తీయని ప్రవాహము యొక్క, మాధురీ—మాధుర్యమునకు, సోదరీజాం—ఆసమానములైనట్టి, సద్యః—అప్పుడే, సంపుల్ల—వికసించునట్టి, మల్లీ—మల్లెపూవుల, పరిమల—సుగంధము యొక్క, లహరీ—ప్రవాహము యొక్క, గర్వ—అహంకారమును, సర్వంకషాజాం—మొత్తమును నశింపజేయునట్టి, మమ—నామొక్క, భాషాజాం—వాక్కుల యొక్క, సుధా ధారిణీ—అమృతమును వహించు, ఇయం—ఈ, దోరణీ—శైలి, విద్యుద్విష్టా—విద్యాంసుల కిష్టమైనదియై, భవతు¹—అగుగాక.

తా త్పు ర్యము :

సరస్వతీదేవి కాలి యందెల చిరు గజ్జియల ధ్వని వలె వీనులకు విందొనరించు నట్టివియు, కల్ప వృక్షప్రసూత మగు రసప్రవాహము వలె తీయనై నట్టివియును, వికసించిన మల్లెపూవుల గుఱాళింపుల సంతరించుకొనినట్టివియును నగు తన వాక్కుల శైలి అమృత స్యందినియై విద్యాంసుల కిష్ట-గుగాక యని గ్రంథకర్త ఆశించుచున్నాడు.

వ. అథే దానీం రుచక వాచిక భూషణార్థ వివేకి ప్రముఖ సప్త మహా కవీనాం కవితాసు భూషణాంచితాయా ఏవ కవితాయాః ప్రాశస్త్యం మన్వానేన సర్వజ్ఞేన కాశిదానేన చంద్రాలోకాఖ్యం లక్ష్య లక్షణోపేతం ఏకసర్గ కావ్యం అరచి।

తద్వన్మయాపి తత్పాదచ్ఛాయా మనుస్మత్య, సురభూరుహస్యేవ సుకృతాల వాలస్య, అపిచ చంద్రస్యేవ భాసమాన హితస్య, తపనబింబస్యేవ, సద్యోగ సహితస్య, వినతా సుతస్యేవ సబలాత్త పక్షిస్య, దనుజాంతక స్యేవ కమలాంచితాక్షస్య, నవ వసంతస్యేవ సౌరభోదారస్య, కవి కౌశల స్యేవ బహు రసాదారస్య, సురనికాయస్యేవ కల్యాణ కాంతస్య, పుర మర్దనస్యేవ భుజ ధృతానలస్య, దివిజేశ్వరస్యేవ గురువాక్య పాలస్య, దశకంధరస్యేవ పుణ్యజనభేలస్య, ఐరావతస్యేవ బహుదాన శీలస్య, యదునందనస్యేవ భృత భూరిగోవస్య, అతిధీర సుమనస్య, అతిమాత్ర పరివస్య, అతివేల కవిశస్య, చతురోక్తి సుయశస్య, కృతి మంత్రి సురహస్య, కలనార్హ సవయస్య, కులపూర్ణ సదనస్య, లలనాలి మేయస్య, అనిపిండి కులజస్య, కలశాబ్ధిసారస్య, రామామనోహరస్య, రామేశ్వ రాఖ్యస్య, సకల జనతా హార్ద సంహృతి పరివస్య, పరిపాలితామృన్న కామాంతరాలస్య,

ధర్మైకమూల మహితం సుకృతాలవాలం ।
 శక్తి త్రయాఖ్య విటపై రుపశోభమానం ।
 సద్యః స్సపుల్ల సుయశ స్సమనోఽభిరామం ।
 కావ్యం విరచ్యత ఇదం కవితామృతాఖ్యమ్ ॥

10

కా త్వ ర ణ్ణ ము

రుచకాదులుగా విభజింపబడిన కవుల కవితలలో అలంకార మహితమగు కవితయే ప్రశస్తమని భావించిన సర్వజ్ఞుడగు కాలిదాసు లక్ష్యలక్షణములతో నొప్పు చంద్రాలోకమను పేరుగల ఏకసర్గాత్మక కృతి నొకదానిని రచించి యున్నాడు. అట్లే నేనుకూడ అతని ఆడుగుజాడల ననుసరించి ధర్మమే మూలముగా గల్గియున్నట్టి పుణ్యమున కాలవాలమగునట్టి ప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తులనెదు కొమ్మలతో బానించునట్టి అమృతన్నయొక్క కీర్తి స్వరూప పుష్పములతో అందమైనట్టి కవితామృతమను కావ్యమును రచింతును.

“కావ్యమీమాంస”లో రాజశేఖరుడు కవులను వర్గీకరించినాడు వారిని ఈ గ్రంథకర్త రుచకాదులుగా పేర్కొనుచున్నట్లు కనపడును.

చంద్రాలోకము జయదేవుని కావ్యలక్షణ గ్రంథము. అందులోని అలంకార ప్రకరణము మాత్రము విశిష్టముగా ముద్రించబడినది. దీనిపైన ఆప్తయ్య దీక్షితులు కువలయానందమను బృహద్వాఖ్య రచించియున్నాడు. ఇతే అలంకార ప్రకరణమునకు మాత్రమే దీక్షితుల వ్యాఖ్యానము ఉపలబ్ధమగుచున్నది. ఈ వ్యాఖ్యాన మీ ప్రకరణమునకు ప్రథగ్గ్రంథ ప్రతి పత్తిని కట్టిపెట్టినది. తెలుగులో దీనిని అనువదించిన అదీదము సూరకవి దీనిని కాళిదాసుడు రచించినట్లుగానే పేర్కొని యున్నాడు. అందుచే ఈ గ్రంథకర్త అట్లే భావించినట్లున్నది.

ఇచ్చట “తద్వదహమపి” అనుటకు బదులుగా “తద్వ న్మహావి” అని సవరించుకొనిన శ్లోకములోని “విరచ్యతే” అను క్రియలో అన్వయము కుదురును. శ్లోకము మొదటి పాదము “ధర్మైకమూలమహితం సుకృతాలవాలం” అని చదువుకొనిన ఛందోభంగము వారించబడును.

మిగత గద్యము నందు పవ్యంతములు ప్రభువుకు విశేషణములుగా నున్నవి. వానిలో కల్పవృక్ష చంద్రాదుల వంటివాడని కొన్ని శిష్ట విశేషణములు. అలవాలమనగా పాదు, చక్కగా కట్టిన పాదుకలది కల్ప వృక్షమైతే. ప్రభువు సుకృతమునకు....పుణ్యమునకు.... అలవాల మనగా స్థానమని యర్థము. చంద్రుడు ప్రకాశించు చుక్కలు కలవాడు. ప్రభువు ప్రకాశించు బంధుమిత్రులుకలవాడు. సూర్య బింబమునకు సద్యోగ మనగా సక్షత సంక్రమణ రూప సంబంధము. ప్రభువుకు సద్యోగమనగా సజ్జన సహవాసము. ఇట్లు సద్యోగ సహతుడై నందు ప్రభువు సూర్యునివంటివాడనుట. గరుత్మంతుడు సబల-బలముగల । ఆత్మ-స్వీకరించిన । పక్ష-రెక్కలు గలవాడు । ప్రభువు కూడ సబల-బలవంతులచేత । ఆ త్ పక్షుడు స్వీకరించబడిన తన అభిప్రాయములుగలవాడు । పక్షులు చూడ కమలముల వంటి ప్రశస్తమగు కనులు కలవాడు । నవ వసంతుని వలె ప్రభువుకూడ పరిమళముల

ప్రసాదించువాడు । బహువిధ రసములకు కవికౌశల మారాధన బహురసా - అధిక భూప్రదేశమునకు ప్రభువు ఆధారభూతుడు । దేవ గణమునకు వలె రాజునకును మంచి కాంతులు గలవనుట । త్రిపుర దాహ సమయములో శివుడు తనచేత అనలము ధరించి కదా పుర దహనము సేయును । అట్లే ప్రభువు కూడ చేత అనలము ధరించినాడనుట (ఇది సరిగా అవ గాహనమగుట లేదు. అంతేకాదు. ఈ వాక్యములో భుజద్వారా తరువాత ఒక లఘు ష్టరము లోపించినట్లును గమనించవచ్చును. ఉపలబ్ధ వాక్యమునకు పైవిధముగా తాత్పర్యము వ్రాయబడినది. ఇంద్రుడు, గురు=బృహస్పతి-వాక్యమును మన్నించును. ప్రభువు తన గురువుల మాట మన్నించును । కనుక ప్రభువు ఇంద్రునివంటివాడు । పుణ్యజను లనగా రాక్షసులు పుణ్యాత్ములు అని కూడ అర్థము. రావణుడు రాక్షస క్రీడలు కలవాడు. ప్రభువు పుణ్యాత్ములతో నాడువాడు. కనుక రాజు రావణ తుల్యుడనును । దానమనగా ఏనుగు మదము ఈవి కూడ । అందుచే రాజు ఐరావతమువలె దానశీలుడని భావము. గోవులనగా పశువుల పాలించు గొల్లి లని, వాక్కులపాలించు విద్వాంసులనియు అర్థము. కృష్ణునివలె రాజుకూడ అనేక గోవుల పోషించువాడు । గొప్ప మనస్సు, సేవయు గల అనేక కపీశులు గలవాడు ప్రభువు - ఇక్కడ విసంధి కనపడును. మూలమున కవిశస్య అని ఉన్నది. దానిని కపీశస్య అని భావించి పై తాత్పర్యము వ్రాయనైనది । చతుర సంరాక్షణ ప్రభాతులును, సమర్థులగు మంత్రుల రహస్యముల దాచగలవాడను, అగు మిత్రులతో నిండియున్న భవనము గలవాడు ప్రభువు । శ్రీ సఖరాండ్రకు దొరకునట్టివాడు, అనిపిండి వంశీయుడు, సముద్ర సార స్వరూపుడు, శ్రీ మనోహరుడు, రామేశ్వరనాముడు అందరి హృదికాహ్లాస సేవలచేత సార్థకము చేయబడిన అమ్మన్నయను పేరులోని అంతర్ధాము గలవాడు - ఇవట కామాంతరాలస్య, అను దానిలోని కా అనుదానిని నా అని సవరించుకొని తాత్పర్యము వ్రాయుటయైనది. రామేశ ప్రభువుకు అమ్మన్న యనికూడ పేరు.

యం సుషువే కామాక్షీ

విశ్వేశా త్తులిత రామ వామాక్షీ!

సోఽయం జయతి కుమారః

విబుధ సమాజేషు కథిత నిజసారః॥

10

అ ర్థ ము :

తులిత - తూచబడిన । రామ వామాక్షీ - రాముని శ్రీ యగు సీతాదేవి గం । కామాక్షీ - కామాక్షి యను పేరుగలరాణి - పార్వతీదేవి । విశ్వేశాత్ - విశ్వేశ ప్రభువు వలన - శంకరుని వలన - । యం - ఎవనిని । సుషువే - కనెనో । విబుధ - విద్వాంసుల - దేవతల - । సమాజేషు - గోష్ఠుల యందు । కథితనిజసారః - ప్రకటించిన

తన బలము గల । సోఽయం - అట్టి ఈ । కుమారః - బాబుడ - కుమారస్వామి - జయతి -
- సర్వోత్కృష్టుడుగా నున్నాడు ।

తా త్వ ర్య ము :

పార్వతీ పరమ శివులకు దేవతా శ్రేష్ఠుడగు కుమారస్వామి యావిర్భవించినట్లు కామాక్షి విశ్వేశ దంపతుల కావిర్భవించిన బుధ శ్రేష్ఠుడగు నీ కుమారుడు అందరినిమించి మెలగుచున్నాడు.

జయంతి మహాత కీర్తి ర్మన్మథాకార మూర్తిః

పరమ పుమవతారః పాలితానేక వీరః ।

పర సుగుణ నికాయో నిత్య లక్ష్మీ సహాయః

సరస కుముద చంద్రో రామ భూమి సురేంద్రః ॥

॥

ఆ ర్థ ము :

మహాత కీర్తిః - ప్రశస్తమైన కీర్తిగలవాడు । మన్మథాకార మూర్తిః - మన్మథుని ఆకారము వంటి శరీరము కలవాడు । పరమ పుమవతారః - పరమ పురుషుడగు విష్ణువు యొక్క అవతార స్వరూపుడు । పాలితానేక వీరః - అనేక వీరుల పరిపాలించువాడు । పరసుగుణ నికాయః । శ్రేష్ఠములగు మంచి గుణముల సముదాయ స్వరూపుడు । నిత్య లక్ష్మీ సహాయః - నిత్య సంపత్తి కలవాడు । సరస కుముద చంద్రః - రసజ్ఞులనెదు కలవలకు చంద్రుడు అగు । రామభూమి సురేంద్రః - రామేశ్వర వ్రతువు । జయతి - అందరిని మించి యున్నాడు.

తాత్పర్యము సుస్పష్టము :

నన్వయం పరమ పుమవతారశ్చేత్ వ్యాసాదయః భావి కథా

ప్రసంగేష పురాణేష కిమిత్యేనం న వర్ణయాంచక్రురితి చే దత్ర

బ్రూమః!

12

ఆ ర్థ ము :

నను - ఓయీ । అయం - ఈ ప్రభువు । పరమ పుమవతారః - పరమపురుషుని యవతారము । చేత్ - ఐతే । వ్యాసాదయః - వ్యాసుడు మొదలగువారు । భావి కథాప్రసంగేష - భవిష్యత్ కథా ప్రసంగము గల । పురాణేష - పురాణముల యందు । కమితి -

వనుని : వనం - ఈ ప్రభువును । న వర్జయాంచక్రుః - వర్జించలేదు । ఇతివేత్ - అని
యన్నచో । అత్ర - ఈ విషయములో । బ్రూమః - చెప్పుదుము ।

తాత్పర్యము సుస్పష్టమే ।

వాల్మీకిః ప్రణయీ ద్విజిహ్వభవనే వ్యాసోఽపి దాశాత్మజా
సూనుః పద్మ భవో జడ శ్రుతి గణై ర్వాచస్పతిశ్చ గ్రహః!
కావ్య స్తాదృశ ఏవ పన్నగపతిః ఖ్యాతో ద్విజిహ్వ స్తతః
కోవామ్మన్న మహీమహేంద్ర సుగుణస్తోతా న తం వేద్యహమ్ ॥ 13

అర్థము :

వాల్మీకిః - వాల్మీకి । ద్విజిహ్వ భవనే - పాములుండు పుట్టియందు । ప్రణయీ -
ప్రేమ గలవాడు । వ్యాసః అపి - వ్యాసుడేమో । దాశాత్మజా సూనుః - దాశరాజు కూతురు
కొడుకు । పద్మభవః - బ్రహ్మదేవుడు । శ్రుతి గణైః - వేద సమూహముందేత । జడః -
జాడ్యము కలిగినవాడు । వాచస్పతిః చ - బృహస్పతియేమో । గ్రహః - గ్రహము । కావ్యః -
శుక్రుడు కూడ । తాదృశ ఏవ - అట్టి గ్రహ స్వరూపుడే । పన్నగ పతిః - ఆదిశేషుడు ।
ఖ్యాతః - ప్రసిద్ధుడు । ద్విజిహ్వః - పాము । తతః - అందువలన । అమ్మన్న మహీ
మహేంద్ర సుగుణస్తోతా - అమ్మన్న రాజావారి గుణముల స్తోత్రము చేయువాడు । కోవా ? -
ఎవరో । తం - అతనిని । అహం - నేను । నవేద్మి - తెలిసికొనలేను ।

తాత్పర్యము :

వాల్మీకి వ్యాసాదులు ఆయా దోషములు కలవారలు కనుక అమ్మన్న రాజా వారిని
వర్జించ జాలరు. అందుచే వారు రచించిన గ్రంథాలలో ఈ మహారాజు ప్రసక్తి లేదు. అంతే
కాని ఈ ప్రభువు పరమ పురుషావతారము కానందున కాదు.

అథైర్దాలంకారాః నిరూప్యంతే.

ఇక ఆర్థాలంకారములు నిరూపించబడుచున్నవి.

ఉపమాలంకారముః -

యది వాచ్యం సాధర్యం
సమృత మన్యేన లోకసిద్ధేన ।
ప్రకృతస్య చైకవాక్యే
స్యా దుపమా పౌర్ణ లుప్తభేదవతీ ॥

తా త్వ ర్య ము :

లోక సిద్ధమై తనకంటే భిన్నమైన వస్తువు చేత ఒకే వాక్యము నందు తనకు కవి సమ్మతమగు సామ్యము వాచ్యమైనచో దానిని ఉపమ అందురు. అది పూర్వోపమ, అప్రోపమ యని రెండు రకములుగా నుండును.

ఉపమా నాదు వర్ణనీయస్య వదనాదేః లోక సిద్ధేనాన్యేన చంద్రాదినా సమ్మ తత్వ వాచ్యత్వ విశిష్టం సాధర్యమే.

ఉపమ యనగా వర్ణించదగిన ముఖము మొదలగు ఉపమేయమునకు లోక సిద్ధమును, తనకంటే భిన్నమును ఆగు చంద్రుడు మొదలగు వస్తువు చేత కవి సమ్మత మగునట్లు శబ్ద వాచ్యమగునట్లు చెప్పబడు సాధర్యమే.

అన్యేన ఇత్యనేన అనన్యయ వ్యావృత్తిః. తత్ర ఏకన్యైవ ఉపమానోపమే యతా స్పదత్వాత్. వాచ్యమిత్యనేన రూపకాదీనాం వ్యావృత్తిః, తే ష్వాపమ్యస్య గమ్యత్వాత్. సమ్మత మిత్యనేన కుముద మివ ముఖం కరణమివ కార్యం ఇత్యేవ మాదీనాం వ్యావృత్తిః తేషా ముపమానత్వేన కవి కులా నభిమత త్వాత్. ఏకవాక్యే ఇత్యనేన ఉపమేయోపమాయా వ్యావృత్తిః. తస్యా వాక్య ద్వయ గోచరత్వాత్.

ఉపమా లక్షణములో ఉపమానము ఉపమేయముకంటే భిన్నముగా నుండవలెనని 'తనకంటే భిన్నమైన' అనువిశేషణము ప్రయోగించబడినది. ఈ విశేషణములేనిచో ఉపమకు అనన్యయమునకంటే వై లక్షణ్యము సిద్ధించదు. అనన్యయములో ఉపమేయము ఉపమానము కంటే భిన్నమై యుండదు. అందులో ఒకే వస్తువును ఉపమానముగా ఉపమేయముగా వర్ణించుదురు. ఈ లక్షణములో "వాచ్య" మని మరియొక విశేషణము వేయబడినది. వాచ్య మనిగా శబ్దముచేత సామ్యము చెప్పబడవలయునని తాత్పర్యము. రూపకము మొదలగు నలంకారములలోను సామ్యము ఉండును. కాని వానిలో నా సామ్యము తోచునేకాని శబ్దముచేత చెప్పబడదు. ఇప్పుడు ఉపమా లక్షణములో వాచ్యమను విశేషణము వేసినందుననే ఉపమకు రూపకాదుల కంటే వై లక్షణ్యము సిద్ధించును. ఇట్లే ఈ యుపమా లక్షణములో "సమ్మత"మను వేరొక విశేషణముకూడ ఉన్నది. ఉపమానము కవి సమ్మతముగా నుండవలెనని దీని తాత్పర్యము. ఈ విశేషణము లేనిచో "మోము కలువవలె నున్నది" అను న్ధలమును గూడ ఉపమాలంకార మున్నదని అంగీకరించవలసి యుండును. కలువను మోమునకు ఉపమానముగా జెప్పుట కవి సమ్మతము కాదు. కనుక వస్తుతః ఇది ఉపమాలంకారము కాదని తెలుపుటకే లక్షణములో "సమ్మత" మను విశేషణము వేయవలసి వచ్చినది.

ఇక్కడి సమ్మత మను పదమునకు ధర్మమును బద్ధియు సమ్మత మను నర్థము చెప్పు కొన వలెను. లేనిచో "కరణము వలె కార్యము గూడ నొక పదార్థమే" యను చోటదగూ

కార్యమునకు కరణముతో సామ్యముచెప్పబడినది. కనుక ఉపమాలంకార మంగీకరించవలసి వచ్చును. ఇచ్చట కరణమునందున్నట్లే పదార్థత్వమును ధర్మము కార్యమునందు కూడ నున్నది. ఈ ధర్మమును పురస్కరించుకొనియే కార్యము కరణమువలె నొక పదార్థ మని చెప్పుట యైనది. కాని ఇట్టి ధర్మములను బట్టి చెప్పు సామ్యము సమ్మతము కాదు. అందుచే “కార్యము కరణమువలె నొక పదార్థము”, “రాముడు కృష్ణునివలె నొక మనిషి” మొదలగునవి ఉపమాలంకారమునకు ఉదాహరణములు కావు. ఇట్లు వీని కంటె వైలక్షణ్యము సిద్ధించుటకే ఉపమాలక్షణములోని సమ్మత మను పదమునకు ధర్మమును బట్టియు ‘సమ్మతమగునట్టి’ యను నర్థమును చెప్పకొన వలయును. ఇట్టి ధర్మమును బట్టి సామ్యము చెప్పుట కవి సమ్మతము కాదని గ్రహించవలయును.

ఇట్లే ఒకే వాక్యమునందు సామ్యము చెప్పబడినపుడే అది ఉపమాలంకార మగును. “ధర్మ మర్థమువలె నున్నది”, “అర్థము ధర్మమువలె నున్నది” యను నట్లు రెండు వాక్యములలోను సామ్యము చెప్పబడినచో దానిని ఉపమేయోపమాలంకార మందురు. ఈ ఉపమేయోపమాలంకారముకంటె ఉపమాలంకారమునకు భేదమును సూచించుటకే ఉపమాలక్షణములో “ఒకే వాక్యమునందు” అను పదము ప్రయోగించబడినది.

ఉపమా విభాగము

ఇయం చ ఉపమానోపమేయోపమావాచక సాధారణ ధర్మాణాం
చతుర్ణామప్యపాదానే పూర్ణా । ఏతేష్వన్యతరస్య ద్వయో
త్రయ్యాణాం వా లోపే బుద్ధౌ । పూర్ణాపి శ్రౌత్యాద్ధీ చేతి ద్విప్రకారా ।
సాదృశ్యవాచకానాం యథేవాదీనాం ప్రయోగే శ్రోతీ । వ్యవధా
నేన తదర్థప్రతిపాదకానాం తుల్య సదృశ సంకాశనీకాశాదీనాం
ప్రయోగే అర్థీ । ఏతయోర్ద్వయోరపి ప్రత్యేకం వాక్య, సమాన,
తద్ధిత, గతత్వేన త్రైవిధ్యే షట్ ప్రకారా పూర్ణోపమా ।

ఈ ఉపమ ఉపమానము, ఉపమేయము, సాదృశ్య వాచకము, సాధారణ ధర్మము అను నీ నాలుగును చెప్పబడినపుడు పూర్ణోపమాలంకార మనబడును. వీనిలో నొకటి గాని రెండు గాని మూడు గాని చెప్పబడినపుడు బుద్ధోపమ యనబడును. పూర్ణోపమ యనునదియు శ్రోతీ యని అర్థి యని రెండు విధములు గలదిగా నుండును. సాదృశ్యమును చెప్ప ‘ః’ లో మొదలగు శబ్దము బుద్ధుచో సాదృశ్యము సాక్షాత్తుగా శ్రుతమైనది కనుక శ్రోతీ పూర్ణోపమ యనబడును. తుల్య సదృశాది శబ్దములు సాదృశ్యము కలిగిన వస్తువులను చెప్పనే కాని సాక్షాత్తుగా సాదృశ్యమును చెప్పవు. కనుక ఇట్లు వరంపరగా సాదృశ్యమును చెప్ప తుల్య సదృశాది శబ్దములున్న స్థలములోని యుపమ అర్థి యనబడును.

ఈ రెండు పూర్వోపమలను వాక్య సమాస తద్ధితగతలని మరి మూడు విధములుగా విభజించ వచ్చును గనుక పూర్వోపమ మొత్త మారు భేదములు గలదిగా పేర్కొన వచ్చును. ఆరు విధములగు పూర్వోపమ గట్టు పేర్కొనవచ్చును :- 1 వాక్యగత శ్రావీ పూర్వోప మాలంకారము. 2 సమాసగత శ్రావీ పూర్వోపమాలంకారము. 3 తద్ధితగత శ్రావీ పూర్వోపమాలంకారము. 4 వాక్యగతార్థి పూర్వోపమాలంకారము. 5 సమాసగతార్థి పూర్వోపమాలంకారము. 6 తద్ధిత గతార్థి పూర్వోపమాలంకారము.

క్రమేణోదాహరణాని :-

వరుసగా నుదాహరణములు :-

ఆపి సకల కలానాం శైశవే పారగస్పన్
పరమత బలహంతా హంత రామేశ విద్వన్,
విలససి శిశు భావే ప్రాృథ వేతండ గండ
స్థల దలన కలాయాం సాదరః కేసరీవ॥

15

అర్థము

రామేశ విద్వక్ - రామేశ విద్వాంసుడా! శైశవే - బాల్యమునందు. సకల కలానాం ఆపి - అన్ని విద్యల యొక్కయు. పారగః సక్ - అతని గట్టు చేరిన వాడనై, పరమత బల హంతా సక్ - శత్రు వక్షియుల బలమును నశింపచేయు వాడనై, శిశు భావే - బాల్యమునందే. ప్రాృథ - గొప్పనైన. వేతండ - ఏనుగు యొక్క. గండ స్థల - గండ స్థలము యొక్క. దలన కలాయాం - చీల్చుట యను కళయందు. సాదరః - ఆదరము గల, కేసరీవ - సింహమువలె. విలససి - ప్రకాశించుచున్నావు. హంత - అహా!

తాత్పర్యము

అన్ని కళలయందు దారి లేని రామేశ ప్రభువు బాల్యమునందే శత్రుబల సంహారము చేయుచు, మదపు చేనుగుల చీల్చి చెందాడు సింగపు పిల్లవలె నున్నాడు.

ఇయం పూర్ణాశ్రావీ సమాసగతా ఇవేనసహ నిత్య సమాసత్వాత్.

తెలుగు వివరణము

ఈ పై శ్లోకమునందు 1 కేవల ఉపమానము 2 రామేశప్రభువు ఉపమేయము 3 ఇవ అనునది సాదృశ్య వాచకము 4 ప్రకాశించుట సాదారణ ధర్మము. ఈ నాలుగు

కూడ చెప్పబడినందున ఇది పూర్వోపమ యగుచున్నది. సాక్షాత్తుగా సాదృశ్యమును చెప్పి “ఇవ” శబ్దమున్నందున దీనిని శౌరీతి యన వచ్చును. “ఇవ” యను పదముతో సమాసము నిత్యము అని వ్యాకరణ శాస్త్రము ఆదేశించు చున్నందున కేసరీవ అనునది ఇటు సమాసమే గాని “కేసరి” “ఇవ” అని వ్యస్తముగా పద విభాగము చేయు నవకాశము లేదు. ఇట్లు ఇచ్చట సాదృశ్య వాచక శబ్దము సమాస గత మగుటచేత నీ యుపమ సమాస గత యగు చున్నది. ఇట్లు పై శ్లోకము సమాసగత శౌరీతి పూర్వోపమాలంకార మని చెప్పవచ్చును.

విశేషము

శరీరునకు శోభాతిశయమును సమకూర్చు నట్టి కటక కుండల మణి హారాదులను లోకమున అలంకారములని వ్యవహరించుట కలదు. అట్లే కావ్యమునందు గూడ వస్త్ర లంకార రస భావాది రూపముగ నేదేని ప్రధాన వాక్యార్థమునకు సౌందర్య విశేషమును సంత రింపజేయు నుపమాదుల నలంకారములుగా పేర్కొనుచుండును. వీని లోను శబ్దమాత్ర శోభా హేతువులగు అనుప్రాసాదులను శబ్దాలంకారము లనియు, అర్థ సౌందర్య విశేషాధాయ కములగు నుపమాదుల నర్థాలంకారము లనియు వ్యవహరింతురు. ఈ గ్రంథకర్త కేవల మర్థాలంకారములనే నిరూపించుచున్నాడు. ఈ ఉపమాదులు ఏ అర్థము నలంకరించునో ఆ అర్థము ప్రధానము, అలంకార్యము అగును. ఒక్కొక్కచోట ఉపమాదులే ప్రధాన వాక్యార్థము లగుట కూడ జరుగును. అప్పు డవి అలంకార్యములే కాని అలంకారము లనబడవు.

పై శ్లోకములో కవి రామేశ ప్రభువును స్తుతించినాడు. స్తోత్రము స్తుతికర్త యొక్క పీఠి విశేషము నావిష్కరించుచు కనుక ఈ శ్లోకములో ప్రభు విషయక పీఠి ప్రధాన వాక్యార్థ మనవలయును. పీఠిని రతి యని అలంకరింతులు వ్యవహరింతురు త్రి పురుష పరస్పరానురాగరూప రతి యైనచో శృంగారరసముగా పరిణమించు నవకాశము కలిగి యుండును. రాజ దేవతాది విషయకరతి భావముగానే యుండును గాని వీరస రూపముగాను పరిణమించదు. కనుక ప్రకృత శ్లోకములో రాజ విషయక రతి భావము ప్రధాన వాక్యార్థ మనవలయును. ఈ భావమునకు శోభాతిశయమును కలిగించుచున్నందున ఇందులోని ఉపమ అలంకార మగుచున్నది. ఇట్టిశ్లోకము సమాసగత శౌరీతి పూర్వోపమాలంకారమునకు ఉదాహరణముగా పరిపోవుచున్నది.

ఇచ్చట తెలిసికొనవలసిన మరియొక్క విశేషమును కలదు. అది సాధారణ ధర్మమునకు సంబంధించినది ఉపమా నిర్వాహక మైనది సాధారణ ధర్మమే యని గమనింపవలెను. ఇది ఉపమానోపమేయములు రెండియందును ఉన్నపుడే సాధారణ ధర్మమని వ్యవహరించబడును. లేనిచో ఏదో ఒకదానికే అది ఆసాధారణ మగును. “చందుగిని వలె ముఖ మాప్లందకముగా నున్నది” అనుచోట అప్లాందకత్వ ము ధర్మము చందుగిని

యందును ముఖమునందును కలదు. కమల సాధారణ ధర్మ మనబడును. ప్రకృత శ్లోకమున “విలససి” అను క్రియాపదము చేత చెప్పబడిన ప్రకాశించుట యనునది సింహము నందు రామేశప్రభువునందును కలదు. కనుక ఇక్కడ ప్రకాశించుట యనునది సాధారణ ధర్మము కాగలదు.

కాని ప్రకాశించుట సూర్య చంద్రాది తేజశ్శాలి పదార్థముల ధర్మము. ఆ ధర్మము కేసరియందు కాని ప్రభువునందు కాని కేవల ముపచారము వలననే చెప్పవలెను. ఉపచారము సాదృశ్యమును బట్టి ఆశ్రయించబడును. అగ్ని యంతటి పరిశుద్ధి గల వటువును చూచి అగ్ని యందుడు. ఇవట వటువునందు అగ్నిత్వము లేదు. కాని అగ్నిత్వము కల అగ్ని యందు గల పరిశుద్ధి యున్నది. ఈ పరిశుద్ధినిబట్టి వటువు నందు అగ్నిత్వము ఉపచారము చేత వ్యవహరించబడును. ప్రకృతములో సూర్య చంద్రాది ధర్మమగు ప్రకాశము కేసరి యందు గాని ప్రభువునందు కాని ఉపచరిత మగుచున్నది. ప్రకాశము గల సూర్యచంద్రాదు లెంత బాగుగా నుండురో సింహ ప్రభువులుకూడ అంత బాగుగా నున్నారని అర్థ మేర్పడును. ఏతావతా సింహము వలె ప్రభువు ప్రకాశించుచున్నాడనగా ప్రభువు సింహము వలె నున్నాడని అర్థ మేర్పడుచున్నది.

ఇట్లు పర్యవసితమైన అర్థమును బట్టి చూడగా కేవలము “ఉండుట” అనునది ఇవట సాధారణ ధర్మమని చెప్పవలసి వచ్చును. ఐనను సాధారణముగా ఉండుట అను ధర్మము ఉపమా నిష్పాదకముగా స్వీకరించబడదు. సింహము వలె నున్నాడనునప్పుడు ఉనికి మాత్రమే సాధారణ ధర్మముగా వివక్షిత మైచో చమత్కారము లేదు. చమత్కారము లేక పోవుటయే కాదు. ప్రతి వ్యక్తికి ఉనికి గలదు. కనుక ప్రతి వ్యక్తి సింహము వలె నున్నాడని చెప్ప నవకామేర్పడును. అందువలన పై శ్లోకములో “విలససి” క్రియా పదముచేత వాచ్యమగు ప్రకాశించుట లేదా బాగుగా ఉండుట అనునది ఉపమానిష్పాదక మగు సాధారణ ధర్మమని చెప్ప వీలవడదు అని యాక్షేపించు నవకాశము కలదు.

ఈ ఆక్షేపము సత్యమే. అనగా పై శ్లోకములో ప్రకాశించుట యనునది ఉపమాన నిష్పాదకముగా చెప్పబడిన సాధారణ ధర్మము కాదని యంగీకరించవలెను. కేసరి ప్రభువులకు సాధారణ మైన మరియొక ధర్మము శ్లోకములో కనుపించుటయులేదు. ఐనను కేసరి ప్రభువు లిద్దరును ప్రకాశించుటకు ప్రయోజనముగా కేసరియందు గణగంధస్థలదలనమను ధర్మము, ప్రభువునందు శత్రు పక్ష హానన మను ధర్మము చెప్పబడినది. ఉపమానోపమేయ గతము లగు నీ రెండు ధర్మములకు సాదృశ్య మున్నది. శత్రువులు ఏనుగుల వంటివారు. శత్రువుల సంహరించుట ఏనుగుల చీల్చుట వంటిది. ఇట్లు సాదృశ్యము గల నీ రెండు ధర్మములకు బింబ ప్రతిబింబభావ మేర్పడుచున్నది. ఉపమానగతధర్మము బింబము. ఉపమేయగత ధర్మము ప్రతిబింబము. ఇట్లు బింబ ప్రతిబింబభావ మేర్పడిన రెండు ధర్మముల

కై క్యము చెప్పికొనుట అలంకారికుల కభిమతమైనదే, కనుక పై శ్లోకములోని గజ గంధస్థల దలన శత్రుబలహనన మాప ధర్మద్యయమున కై క్యము వివక్షిత మనవచ్చును. అప్పుడు పై శ్లోకములో “ప్రతి బింబ భావాపన్న గజగంధస్థల దలన శత్రు పక్షబల హనన” తూప సాధారణ ధర్మమే ఉపమా నిష్పాదక మని చెప్పట సమంజసముగా నుండును.

వాక్యగత శౌతీపూర్ణోపమాలంకారమున కుదాహరణము:-

అమ్మన్న తవ సత్కిరైః స్ఫూర్తయో యగపద్మిశః

యో వ్యాప్నువంతి యథా శీతరశ్మే శ్శిర భానవః॥

అర్థము :

అమ్మన్న ! - ఓ అమ్మన్న మహారాజా ! తవ - నీ యొక్క - సత్కిరైః - చక్కని కీర్తియొక్క - స్ఫూర్తయః - వెలుగులు - శీతరశ్మేః - చంద్రుని యొక్క - శిర భానవ యథా - చల్లని కిరణములవలె - యగపత్ - ఒకేసారి - దిశః - దిక్కులను - వ్యాప్నువంతి - వ్యాపించుచున్నవి.

వాక్యగతేయం పూరా:-

ఇది వాక్యగతయగు శౌతీపూర్ణోపమాలంకారము.

తాత్పర్యము :

అమ్మన్న ప్రభువు యొక్క కీర్తి విలాసములు చంద్రకిరణములవలె దిక్కుల నెంత వ్యాపించుచున్నవి.

ఇచ్చట చంద్ర కిరణములు ఉపమానములు. కీర్తి విలాసములు ఉపమేయములు. సకల బిగ్నాప్తి యనునది సాధారణ ధర్మము. యథా అను పదము సాదృశ్య వాచకము. ఇట్టి శ్లోకములో నాలుగును చెప్పబడినందున ఇది పూర్ణోపమ. సాదృశ్య వాచకమగు పదము సమాసములో లేక విడిగా ప్రయుక్త మైనందున ఇక్కడి యుపమ వాక్యగత యగుచున్నది. “యథా” శబ్దము సాక్షాత్తుగా సాదృశ్యమును చెప్పుచున్నది. కనుక ఈ యుపమ శౌతీ యనబడును. అట్లే ఈశ్లోకములో ప్రధాన వాక్యార్థమగు రాజ విషయక రతి భావమునకు ఉపమ ఉపస్కారకముగా నున్నందున అలంకార మగుచున్నదని భావించవలెను.

తద్ధితగా శౌతీ పూర్ణా యథా :-

తద్ధిత గత శౌతీ పూర్ణోపమాలంకారమున కుదాహరణము:-

త్వత్కీర్తి మండల శుభ్రో లిహన్నభ్రం సనాతనః ।

హిమాచల వదా భాతి విశ్వేశ కులదీపక ॥

17

అర్థము :

విశ్వేశకులదీపక — విశ్వేశ వంశమును ప్రకాశింప చేయు నోరామేశప్రభూ । సనాతనః — శాశ్వతిక మైనట్టిదియు । అభ్రం — మేఘ మండలమును । లిహన్ — స్పృశించుచున్నదియు । శుభ్రః — తెల్లనైనట్టిదియు అగు । త్వత్కీర్తి మండలః — నీ కీర్తియొక్క సముదాయము । హిమాచలవత్ — హిమాలయమువలె । ఆభాతి — ప్రకాశించుచున్నది ॥

తాత్పర్యము :

రామేశ ప్రభువు కీర్తి మండలము శుభ్రముగా ఆభ్రంలిహముగా హిమాలయము వలె నున్నది. ఇచ్చట హిమాలయము ఉపమానము. కీర్తి మండలము ఉపమేయము. శుభ్రత్వము ఆభ్రంలిహత్వము సాధారణ ధర్మములు. “హిమాచలవత్” అనుచోట “వలె” అను నర్థములో “వతి” ప్రత్యయము వచ్చినది. ఇది తద్ధిత ప్రత్యయము. కనుక ఈ శ్లోకములో తద్ధితగతి శ్రోతీపూర్ణోపమాలంకారము. సాధారణముగా నీ గ్రంథములోని శ్లోకములలో రాజవిషయక రతి ప్రధానవాక్యార్థ మగును. కనుక ఉపమాదుల కలంకారభావ మవ్యాహతమని ఎరుగవలెను.

ఇయం తద్ధితగా శ్రోతీపూర్ణా. “తత్ర తస్యే” వేతివార్ధే వతేర్విధానాత్ । ఈ శ్లోకములో “హిమాచలవత్” అనుచోట “వతి” ప్రత్యయము కలదు. ఇది తద్ధిత ప్రత్యయము. “తత్ర తస్యేవ” అను సూత్రముచేత ఈ “వతి” ప్రత్యయము “ఇవ” అనుదాని యర్థమున విధించబడినది. “ఇవ” యనగా “వలె” అని యర్థము. ఇట్టి శ్లోకములో తద్ధిత గత శ్రోత పూర్ణోపమాలంకారము ఉదాహరించబడినది.

ప్రకాశిత కుల ష్మృభృత్ కీర్తిచంద్ర స్సకీతలః ।

భవతా సద్యశో భాతి నిత్య మమృన్న భూసుర ॥

18

ఇయ మార్థీ పూర్ణా వాక్యగా : -

అర్థము :

ప్రకాశిత — ప్రకాశింప జేయబడిన । కుల — వంశమునందలి । ష్మృభృత్ — మహా రాజులు గలయట్టి । అమృన్న భూసుర-అమృతమును పేరుగల ఓ భూదేవుడా । సుకీతలః — మిక్కిలి చల్లనివాడును । ప్రకాశిత — ప్రకాశింపజేయబడిన । కులష్మృభృత్ — కుల పర్వత

ములు గలవాడును అగు కీర్తి చంద్రః - (నీ) కీర్తి యనెడు చంద్రుడు నిత్యం - ఎల్లప్పుడు భవతా - నీతో । సదృశః-సామ్యము గలవాడై । భాతి - భాసించుచున్నాడు ।

తాత్పర్యము :

అమ్మన్న మహారాజు తన కులమునందలి రాజులను ప్రకాశింప జేయుచున్నట్లు, ఆయన యొక్క చల్లని కీర్తియనెడు చంద్రుడు కూడ కులపర్వతముల ప్రకాశింప జేయుచున్నాడు. అందుకే ఈ కీర్తిచంద్రుడు అమ్మన్నతో సమానుడుగా ప్రకాశించుచున్నాడు. ఇయం - ఇది । ఆర్థి - అర్థ ప్రాప్తమగు । పూర్ణ - పూర్ణోపమ । వాక్యగా - వాక్యగతమైనది.

ఈ శ్లోకములో కీర్తి చంద్రుడు ఉపమేయము. అమ్మన్న మహారాజు ఉపమానము. సదృశ శబ్దము ఉపమా వాచకము. ఇక కులశ్లాభృత్ ప్రకాశకత్వము సాధారణ ధర్మము. ఇట్టి నాలుగును పేర్కొనబడినందున ఇచట పూర్ణోపమ అలంకార మగుచున్నది. ఇచట సాధారణ ధర్మమును చెప్ప శబ్దము "ప్రకాశిత కులశ్లాభృత్". ఇందులోని "కులశ్లాభృత్" పదమునకు "కుల పర్వతముల"ను నొక అర్థమును "కులమునకు చెందిన రాజు"లను మరి యొక అర్థమును చెప్పికొనినాము. వీనిలో కులపర్వతముల ప్రకాశింపజేయుట అను ధర్మము చంద్రునియందు మాత్రమే పొసగుచున్నది. తన వంశమునకు చెందిన రాజులను ప్రకాశింపజేయుటయను ధర్మము అమ్మన్న రాజునందే కుదురుచున్నది. కనుక ఈ రెండు ధర్మములును ఉపమానోపమేయముల కసాధారణములగుచున్నవి. మరి ఉపమానోపమేయములకు ఇచట సాధారణ ధర్మమేది? రెంటియందును ఉండగలిగిన ధర్మమును గదా సాధారణ ధర్మమందురు!. సాధారణ ధర్మము లేనిదే ఉపమ ఎట్లు నిష్పన్నమగును?. అను ఆశంక వర్పదవచ్చును.

కాని యిటువంటి తావులలో అలంకారికులు శబ్ద మాత్ర సాధర్మ్యము ఉపమా నిష్పాదకమని అంగీకరించుచున్నారు "సకల కలం పుర మేతత్ జాతం సంప్రతి సుధాంతు బింబ మివ" అనగా "సకల కల మగు నీ పట్టణమిప్పుడు చంద్రబింబము వలె నున్నది" అని యొకకవి వర్ణించును. ఇచట పట్టణ ముపమేయము. చంద్రబింబ ముపమానము. ఇవ యనునది వాచకము. ఇక సకల కలత్వము సాధారణ ధర్మము. సకల కలత్వ మనగా అన్ని కళలు గలిగి యుండుట యని చంద్ర బింబ పక్షమున అర్థము. మరి కలకల ధ్వని సహితత్వమని పట్టణ పక్షమున అర్థము. ఇట్లు రెండు అర్థములు రెండికిని ఆసాధారణ ధర్మము లగుచున్నవి. మరి ఉపమానిష్పాదకమగు సాధారణ ధర్మమేది? అని చర్చించికొనిన యాంకారికు లిచట శబ్దమాత్ర సాధర్మ్యము నాశయించి ఉపమ నిష్పన్న మగుచున్నదని అంగీకరించుచున్నారు.

ఇట్లే ప్రకృతములోను “కుంజ్మాభృత్ ప్రకాశకత్వ మను ధర్మముకూడ ఉదయ సాధారణ మైనదని అంగీకరించవలసియున్నది. అప్పు డిచటకూడ ఉపమ నిష్పన్న మగుట యందు ఎట్టి ఆశంకయును కలుగజాలదు. ఇచట ఉపమేయమగు చంద్రుడు వాస్తవిక చంద్రుడు గాడు. కీర్తియం దారోపించబడిన చంద్రుడు, కీర్తికిని చంద్రునికనిగల సామ్యమును బట్టియే చంద్రుడు కీర్తియం దారోపించబడినాడు. ఇట్లారోపితుడగు చంద్రునికి మరియొకనితో సామ్యము వర్తించుటలో సామంజస్యముగానీ చమత్కారముగానీ కనిపించదు. “ముఖ పద్మము” చంద్రునివలె నున్నది యనిన నేమి బాగుండును? విజ్ఞులు విచారించవలయును.

ఈ శ్లోకములో ఉపమానోపమేయ వాచక ధర్మములు నాలుగును ప్రతిపాదించబడుట జేసి పూర్ణోపమయదాహరించబడిన దనవలెను. ఇందులో “సదృశ” అను శబ్దము సామ్యమును గాక సామ్యవిశిష్టమును చెప్పుచున్నది. అందుచే “ఉపమ” శబ్దమువలన సాక్షాత్తుగా చెప్ప బడుటలేదు. మరేమనిన అర్థాత్ నిర్దమగుచున్నది. అందుచే ఇది “ఆర్థి ఉపమ”. అట్లే ఈ శ్లోకములో ఉపమ అనగా సామ్యమును చెప్పు శబ్దము సమానములోనో తద్ధిత రూపముగానో లేదు. కనుక ఇది “వాక్యగతోపమ” యగును.

అహీన భోగ విశ్రాంతి త్వదాశ్రిత బుధావలిః ।

విశ్వంభరా సమానత్వం ధత్తే రామేశ్వర స్థిరమ్ ॥

19

అర్థము :

రామేశ్వర - ఓ రామేశ్వర ప్రభూ । అహీన - ఉత్కృష్టములగు । భోగ - సౌఖ్యం ములయందు । విశ్రాంతి - విశ్రమించినట్టి । (అహీన - సర్వశ్రేష్ఠుడగు ఆదిశేషుని । భోగ - శరీరమునందు । విశ్రాంతి - విశ్రమించినట్టి । అని రెండవ అర్థము) త్వదాశ్రిత - నిన్నాశ్రయించియున్న । బుధావలిః - పండిత సముదాయము । విశ్వంభరా సమానత్వం - భూమితో సమాన మగుటను । స్థిరమ్ - దృఢముగా । ధత్తే - ధరించుచున్నది ।

తాత్పర్యము :

రామేశ్వరు నాశ్రయించిన పండితమండలి అహీనభోగవిశ్రాంతి గలదియై భూదేవీ సామ్యమును ధరించివది. ఇచట పండిత మండలి ఉపమేయము. విశ్వంభర ఉపమానము. సమానత్వం అనునది వాచకము. అహీన భోగ విశ్రాంతత్వము సమాన ధర్మము. ఇట్టి నాలుగు చెప్పబడియున్నందున ఇది పూర్ణోపమ. ఇచట కూడ పై శ్లోకమునందు వలెనే శబ్దమాత్ర సాధర్మ్యమును బట్టియే ఉపమ నిష్పన్నమగుచున్నదని చెప్పకొనవలెను.

“ఇయ మార్థి పూర్ణా సమానే॥

ఇచటి యుపమ సమాన పద వాచ్యార్థముయొక్క ఏకదేశమగుటచే అర్థాత్ సిద్ధమగు చున్నది కనుక అర్థి. అట్లే ‘విశ్వంభరా సమానత్వం’ అని సమాసములోని పదమువలన ఏర్పడుచుండుటంజేసి సమాసగతోపమ అని చెప్పవచ్చును. వస్తుతః ఈ శ్లోకములోని యుపమ అర్థాత్ సిద్ధమనుటకు పీలులేదు. సమాన సదృశ సమ తుల్యాది పదములు ప్రయోగించినప్పుడు ఉపమ అర్థాత్ సిద్ధమందురు. ఎందుకనగా పైశబ్దములు ఉపమను చెప్పనవిగావు. మరేమనిన ఉపమా విశిష్టములను చెప్పును. అందుచే ఈ శబ్దములు ప్రయోగించబడినప్పుడు ఉపమ శబ్దముచేత చెప్పబడదు. ఇక ఈ శబ్దముల అర్థము ఉపమా విశిష్టము కనుక ఉపమ ఇచ్చట అర్థాత్ సిద్ధమని యందురు. అందుచే సమానాది శబ్ద ప్రయోగ సందర్భమున అర్థి ఉపమ అని పేర్కొనుచుండురు. ఐనను ప్రకృత శ్లోకములో సమాన శబ్దముకాక ‘సమానత్వం’ అను శబ్దమున్నది. సమానత్వం సదృశత్వం సాదృశ్యం సమత్వం సామ్యం తుల్యత్వం ఇవి యన్నియు ఉపమనే చెప్పును గాని ఉపమా విశిష్టమును చెప్పవు. కనుక ఈ శబ్దములు వాడినచోట శ్రాతి ఉపమయే గాని అర్థి యగుటకు పీలుపడదు. “విశ్వంభరా సమానా తు భాతి రామేశ్వర స్థిరమ్” అను రీతిలో శ్లోకము యొక్క ఉత్తరార్థమును మార్చికొనినచో సరిగా నుండును.

కృత వృద్ధశ్రవః పీఠిః యశశ్శీర్షి ర్భవత స్సదా

స్వారాజ్యలక్ష్మీవ ద్భాతి శ్రీవిశ్వేశ తనూభవ ॥

20

అర్థము :

శ్రీవిశ్వేశ తనూభవ - విశ్వేశ పుత్రుడవగునామహారాజా । భవతః - నీయొక్క యశశ్శీః - యశస్సంపత్తి । కృత - చేయబడిన । వృద్ధ - పెద్దలయొక్క । శ్రవః - చెవులకు । (వృద్ధశ్రవః - ఇంద్రునికి, అని మరియొక అర్థము) పీఠిః - సంతోషముగలిగియై । సదా - ఎల్లప్పుడు । స్వారాజ్యలక్ష్మీవత్ - స్వర్గ రాజ్యలక్ష్మితో సమానముగా । భాతి - ప్రకాశించుచున్నది ।

ఇయ మార్థి పూర్ణా తద్ధితే “తేనతుల్య” మిత్యాదినా

తుల్యార్థే వతే ర్విధానాత్.

ఇయం - ఇది । అర్థి - అర్థ సిద్ధమైనది । పూర్ణా - పూర్ణోపమ । తద్ధితే - తద్ధిత ప్రత్యయగతమై యున్నది । తేనతుల్యం ఇత్యాదినా - తేన తుల్యం క్రియాచేద్యతః అను సూత్రముచేత । తుల్యార్థే - తుల్యమను సర్థములో । వతే - వత్ ప్రత్యయము యొక్క । విధానాత్ - విధించుటవలన ।

తా త్వ ర్య ము :

రామేశ ప్రభువు యశస్సంపత్తి స్వర్గరాజ్య రమవరై భాసించుచున్నది. ఏమనిన ఇతని యశస్సు పెద్దల చెవులకు ప్రీతిని కలిగించునది. అందుచే 'వృద్ధశ్రవః ప్రీతి కారిత్యం' అను ధర్మము గలది. మరి వృద్ధశ్రవా అని ఇంద్రునికిని పేరున్నది. సర్గరాజ్యరమ ఇంద్రునికి ప్రీతి కలిగించునది. కనుక అదియు వృద్ధశ్రవః ప్రీతికారిత్య మను ధర్మము గలదియే. ఇట్లు పైశ్లోకములయందువలెనే ఈ శ్లోకమునకూడ శబ్దమాత్ర సాధర్మ్యమును బట్టి ఉపమ నిష్పన్నమగుచున్నది. ఉపమానాది చతుష్టయము చెప్పబడినందున ఈ యుపమ పూర్ణ మగును. లక్ష్మీవత్ అనుబోటగల వత్ ప్రత్యయము ఇవార్థములోగాక తులార్యముతో విధించబడినది. కనుక ఈ శ్లోకములో తద్ధితిగలా ఆర్థి పూర్ణోపమ అలంకారమగుచున్నది.

ఇక "లుప్తోపమ"

లుప్తా ప్యాదౌ శ్రాత్యారీ భేదేన ద్విప్రకారాః తత్త్ర శ్రాతీ
ధర్మస్య లోపే వాక్యే సమానే చేతి ద్వివిధైః, తద్ధితేన సం
భవతి, అర్థ్యాస్తు త్రైవిధ్యం సంభవత్యేవ, తేన ధర్మలుప్తా
పంచప్రకారాః ।

తా త్వ ర్య ము :

లుప్తోపమ కూడ మొదట శ్రాతీయని ఆర్థి యని రెండు రకాలు. వీనిలో శ్రాతీ ధర్మలు వాక్యగతయని, సమానగత, యని రెండు రకాలు మాత్రమే. తద్ధితగత శ్రాతీ ధర్మలు యుడదు. ఆర్థి ధర్మలువై మాత్రము వాక్యగత, సమానగత, తద్ధితగతయని మూడు కాలుగా నుండును. ఇట్లు ధర్మలుప్తోపమ ఐదు విధాలుగా నుండును.

క్రమేణోదాహరణాని

వరుసగా ఉదాహరణములు

యథేందు బింబం వదనం సుధేవ వాణీ సమాచంఢికయా స్మితశ్రీః ।

భుజౌ భుజంగేంద్రసమౌ కరో తే రామేశ కల్పావనిజాత కల్పౌ॥ 21

అ ర్థ ము :

రామేశ - ఓరామేశప్రభూ । తే-నీయొక్క । వదనం - మోము । ఇందుబింబం యథా - చంద్రబింబమువలె (ఉన్నది) । వాణీ - వాక్కు । సుధేవ - అమృతమువలె (ఉన్నది) ।

స్మితశ్రీః - దరహాసకాంతి । చంద్రికయా సమా - వెన్నెలతో సమానముగా ఉన్నది । భుజౌ - భుజములు । భుజంగేంద్రసమౌ - ఆదిశేషునితో సమానములు । కరౌ - చేతులు । కల్పావనిజాతకల్పౌ - కల్పవృక్షములతో సమానములు ।

తాత్పర్యము .

రామేశ ప్రభువుయొక్క వదనాదులు చంద్రబింబాదులతో సమానములుగా వర్ణించబడినవి.

అత్ర యథేందు బింబం వదన మిత్యాదౌ కమనీయతర కాంతిమత్త్వాదేః ।
ధర్మస్య అప్రయోగాత్ ఇయం లుప్తా పంచప్రకారాప్యేక శ్లోక దర్శితా ।

తాత్పర్యము :-

ఈ శ్లోకమున యథేందుబింబంవదనం మొదలగు తావులలో విశిష్టకాంతి మత్త్వాది ధర్మములు చెప్పబడక పోవుటంజేసి ఇది ధర్మలుప్త యగును. ఐదువిధములగు ధర్మలుప్తలు గూడ నీశ్లోకమున చూపెట్టబడినవి. వరుసగా నొక్కొక్కటి గమనించుడు.

1. వదనము ఇందు బింబమువలె నున్నది. ఇవట వదనము ఉపమేయము. ఇండు బింబము ఉపమానము. వలె యనునది ఉపమానాచర్యము. ఇక ధర్మమును చెప్పనదిలేదు. కనుక ఇది ధర్మలుప్త. యథా అను ఉపమానాచర్యము సాక్షాత్తుగా ఉపమను చెప్పుచు సమాసగతముగాక వాక్యములోనున్నందున ఇది శ్రౌతి వాక్యగత ధర్మలుప్త యనబడును.

2. వాణీ సుధేవ యనుచోట ఉపమానాదులు మూడును గలవు కాని ధర్మవాచకములేదు. కనుక ధర్మలుప్త. ఇవయను పదము సాక్షాత్తుగా సామ్యమును చెప్పును కనుక శ్రౌతి. ఈ ఇవ యనునది "సుధేవ" అను సమాసములో నున్నందున ఇది సమాసగతశ్రౌతి ధర్మలుప్త కుదాహరణమగుచున్నది.

3. స్మితశ్రీ చంద్రికతో సమము అనుచోట ధర్మ మొక్కటి చెప్పబడలేదు కనుక ధర్మలుప్త. సమశబ్ద ప్రయోగమున్నందున ఇచ్చటి యుపమ ఆర్థి యగుచున్నది. ఈ శబ్దము సమాసమున చేరక వ్యస్తముగా నున్నందున ఇది వాక్యగత ఆర్థి ధర్మలుప్త కుదాహరణమగుచున్నది.

4. భుజములు భుజంగేంద్ర సమములు అనుచోట సమ శబ్దము సమాసగతమై యున్నందున సమాసగత ఆర్థి ధర్మలుప్త కిది యుదాహరణ మగుచున్నది.

శ్లో. కరములు కల్ప వృక్ష కల్పములు అనుచోట కల్పవృక్షములతో సమాసములు (కొంచెము తక్కువ) అను సర్థములో 'కల్పప్' అను తద్విత ప్రత్యయము వచ్చినది. కనుక ఇది తద్వితగత అర్థిధర్మలుప్త కుదాహరణము.

ఇట్టివిదు స్థలములలోను ఐదు ధర్మలుప్త బుదాహరించబడినవి. ఈ ఐదింటిలోను ధర్మము ప్రసిద్ధము కనుక పేరుగా చెప్పబడక పోయినను ఉపమ నిష్పన్న మగును. మొదటి ఉపమలో కాంతిమత్స్యము సాధారణ ధర్మము. రెండవ దానిలో మాధుర్యము. మూడవదానిలో శుభ్రత్వము. నాలుగవదానిలో భూభరణ సామర్థ్యము. ఐదవ దానిలో ఆర్థిశాస్త్రప్రదత్వము. ఇవి యన్నియు నిట్లు ఊహించుకొనవచ్చును. కనుక ఈతావులలో ధర్మము చెప్పబడక పోయినను ఉపమ యేర్పడునని తెలియనగును.

ఉపమానాఽప్రయోగే వాక్యగా బుప్తా యథా।

ఉపమానము చెప్పబడనప్పుడు ఉపమాన బుప్త యవబడును. ఇయ్యది కేవలము వాక్యగత యని ఒకే రకము. దాని యుదాహరణము.

దాతామ్మన్న విభోస్తుల్యో నా స్త్యేవ వసుధా తలే।

యదాశ్రితేషు పశ్యంతి సశ్రియోభిక్షకా ద్విషః॥

22

అర్థము :

అమ్మన్న విభోః - అమ్మన్న మహారాజుకు । తుల్యః - సమానుడగు । దాతా - దానగుణము గలవాడు । వసుధాతలే - భూతలమున । నాస్త్యేవ - లేడు । భిక్షుకాః - బిచ్చమెత్తుకొనుచున్న । ద్విషః - శత్రువులు । యదాశ్రితేషు - అమ్మన్న నాశ్రయించిన వారియందు । సశ్రియః - తమ సంపత్తులను । పశ్యంతి చూచుచున్నారు.

తాత్పర్యము :

శత్రువుల సంపత్తుల కొల్లగొట్టి తన యాశ్రితులకు పంచిపెట్టిన అమ్మన్న ప్రభువంతటి దాత భూతలమునలేడు । ఇచ్చట అమ్మన్న ప్రభువు ఉపమేయము. దాతృత్వము ధర్మము. తుల్యః అను వాచకము కలదు. కాని ఉపమాన వాచకము లేదు. కనుక నిది ఉపమాన బుప్త. తుల్యయను వాచకము వ్యవస్థముగానే యున్నది కనుక వాక్యగత.

అనుక్త ధర్మోపమానా వాక్యగా బుప్తా యథా।

వాక్యగత ధర్మోపమాన బుప్త యుదాహరించబడుచున్నది.

ప్రతిపక్ష భుజంగ పక్షిరాజ్ఞా సుమనః కైరవ కౌముదీ ప్రియేణ।
జనలోచనపద్మ తిగ్మభాసా భవతామృన్న సమోవిభుర్నవాస్తి॥

23

అర్థము :

ప్రతిపక్ష - శత్రువులనెడు । భుజంగ - పాములకు । పక్షిరాజ్ఞా - గరుడుడవగు
సుమనః - విద్వాంసులనెడు । కైరవ - కలువలకు । కౌముదీప్రియేణ - చంద్రుడవగు
జనలోచన - జనుల కనులనెడు । పద్మ - పద్మములకు । తిగ్మభాసా - సూర్యుడవగు ।
భవతా-నీతో । అమృన్న - ఓ అమృన్న మహారాజా । సమః - సమానుడగు । విభుః -
ప్రభువు । నాస్తిచ - లేదు ।

కాత్యర్యము :

శత్రువుల జయించి, విద్వాంసుల నాహ్లాదపరిచి, జనుల నందరను సంతోషపరుచు
అమృన్న ప్రభువంతటివాడు లోకమున లేడు.

అత్ర పూర్వ శ్లోక ఇవ దాతృత్వాది ధర్మస్య అప్రయోగాత్ అను క్తధర్మో
సమానరూపా లుప్తోపమా।

ఇచ్చట పై శ్లోకమునందు వలె దాతృత్వాది ధర్మము చెప్పబడలేదు. కనుక ఇది
ధర్మోపమానములు చెప్పబడని లుప్తోపమా. అనగా ధర్మోపమాన లుప్తోపమయని కాత్యర్యము.
ఈ శ్లోకములో విభు శబ్దమున్నది. దీనితో అమృన్నయంతటి ప్రభువు లే డను నర్థమేర్పడు
చున్నది. పై శ్లోకమున అమృన్న యంతటి దాత లేడనగా దాతృత్వము సమాన ధర్మమైనట్లు
ఇదట ప్రభుత్వము సమానధర్మము కావచ్చును. కనుక “భవతామృన్న సమో న్నవాస్తి కశ్చిత్”
అను రీతిలో నాల్గవ పాదము “విభు” పదము లేకుండునట్లుగా పఠించిన బాగుండును.

అను క్త ధర్మోపమానా సమానగతా లుప్తా యథా:-

సమానగతయగు ధర్మోపమాన లుప్త యుదాహరించబడుచున్నది.

ద్యుసరిత్రప్రసర స్క్రింద్రి పవిత్రత జగత్ప్రయః।

రామేశ షోణి మందార త్వత్సమో న సమీక్ష్యతే॥

అర్థము :

ద్యుసరిత్ - ఆకాశగంగవలె । ప్రసరత్ - ప్రసరించు । కీర్తి - కీర్తిచేత । పవిత్రత - పవిత్రములుగా చేయబడిన । ఆగత్రయ - మూడు లోకములుగల । షోణి మందార - భూమి యందలి మందారమా । రామేశ! - ఓ రామేశ ప్రభూ! । త్వత్సమః - నీయంతటివాడు । న సమీక్ష్యతే - కానక్షడడు ।

తాత్పర్యము :

ఎవని కీర్తి ఆకాశగంగవలె వ్యాపించి మూడు లోకాలను పవిత్ర మొనరించుచున్నదో అట్టి మహిమందార స్వరూపుడగు రామేశ ప్రభువునకు సాటిరాగలవారు కనిపించరు. ఇచ్చట కూడ ధర్మము ఉపమానము చెప్పబడలేదు. ఉపమా వాచక పదము సమ యనునది సమాస మున చేరినది. అందుచే ఇది సమాసగత ధర్మోపమాన లుప్తోపమ యనవలెను.

ఇచ్చట రామేశ ప్రభువునందు మందార తాద్రూప్యము చెప్పబడుచున్నది. ఈ తాద్రూ ప్యము సామ్యమూలకముగానే నిర్వహించబడవలసియున్నది. ఉపమానమును నిషేధించునీ సందర్భమున సామ్యమూలకమగు మందార తాద్రూప్యమును వర్ణించుట సమంజసముగా కన్పట్టదు. “రామేశ వసుధానాథ” యని మూడవ పాదమును పఠించిన బాగుండును.

అనుక్తే వాదిః సమాసగా లుప్తా యథా:-

ఇవాది వాచకములు చెప్పబడని సమాసగత లుప్తోపమ ఉదాహరించబడుచున్నది.

ప్రాలేయాచల రూఢరూప్య కుఢరోత్సంగానుషంగీశ్వరో
త్తంసాకాశనదీతరంగ నివసచ్ఛీతాంశుఖండోజ్జ్వలమ్ ।
శ్రీవిశ్వేశ కుమారరత్న సుయశ స్పీతం విధత్తే తవ
త్రైలోక్యం స్ఫటికాశ్మనిర్మిత మహాసాధం స్వకాంతిశ్రియా॥

25

అర్థము :

శ్రీవిశ్వేశ కుమార రత్న - ఓవిశ్వేశరవుత్ర రత్నమా । ప్రాలేయాచల రూఢ - హిమాలయమునందుగల । రూఢకుర - వెండికొండయొక్క । ఉత్సంగ - మధ్యభాగమున । అనుషంగి - వసించు । ఈశ్వర - శివుని । ఉత్తంస - శిరోభూషణమగు ఆకాశవదీ - గంగ యొక్క । తరంగ - అలయంపు । నివసత్ ఉన్నట్టి । శీతాంశుఖండ - చంద్రఖండమువలె । ఉజ్జ్వలం - । ప్రకాశించునట్టి । తవ - నీ యొక్క । స్పీతం - చిక్కని । సుయశః - చక్కని కీర్తి । స్వకాంతిశ్రియా - తన కాంతి సంపత్తిచేత । త్రైలోక్యం -

ముల్లోకములను । వృద్ధికాశ్మ - సృజికములుచే । నిర్మిత - నిర్మించబడిన । మహాసౌధం -
గొప్ప మేడనుగా । విధత్తే - చేయుచున్నది ।

తా త్ప ర్య ము

చంద్రునివలె భాసిండు రామేశ ప్రభువు కీర్తి మూడు లోకముల లోను బాగుగా
వ్యాపించినది. ఇచట చంద్రునివలె మువమానము. కీర్తి ఉపమేయము. ఉజ్జ్వలత్యము
సమాన ధర్మము. వాచకమగు ఇవ శబ్దము సమాసమూలమున లోపించినది:- “శీతాంశు
బిందం ఇవ ఉజ్జ్వలం” అనునది విగ్రహ వాక్యము. “శీతాంశు బిందోజ్జ్వలమ్” అనునది
సమాసము. అందుచే ఇచట సమాసగత వాచక లుప్తోపమాంకార మవలెను.

అధికరణాదుత్పన్నేన క్యవా సా యథా:-

అధికరణార్థమున విధించబడిన క్యచ్ ప్రత్యయము సుపయోగించుకొనినపుడు కూడ ఇవాది
వాచకము లోపించును. దాని యుదాహరణము.

రామేశ షోణి దేవేంద్ర భవతః కీర్తిగేహినీ।

భువన త్రితయే హంత నివాస భవనీయతి॥

26

అ ర్థ ము :-

షోణి దేవేంద్ర - భూలోకమున కిందగిడవగు । రామేశః - ఓరామేశ ప్రభూ ।
భవతః - నీయొక్క । కీర్తిగేహినీ-కీర్తియనెడు ఇల్లాలు । భువనత్రితయే - లోకత్రయము
నందు । నివాసభవనీయతి - తానుండు ఇంటియందు వలెనున్నది. హంత - ఆశ్చర్యము ।

తా త్ప ర్య ము :

రామేశ ప్రభువు కీర్తి మూడు లోకములయందును తన ఇంటి యందువలె నున్నది.
ఇచట భువనత్రితయము ఉపమేయము. నివాస భవరము ఉపమానము. ధర్మము
అనుక్తము. వాచకమగు ఇవ శబ్దము క్యచ్ ప్రత్యయ మూలమున లోపించినది. “నివాస
భవనే ఇవ ఆచరతి” అనునది విగ్రహ వాక్యము. “నివాస భవనీయతి” అనునది తద్ధిత
వృత్తి. అందుచే ఇది అధికరణ క్యజంత ప్రయోగమూలమున ఏర్పడిన వాచక లుప్త.
ఇవను ధర్మము గూడ అనుక్త మైనది కనుక ధర్మ వాచకలుప్త యనవలెను.

అనుక్త ధర్మోవాదిః క్విపా లుప్తా యథా-

ధర్మ మనుక్తమై, వాచకము క్విప్ ప్రత్యయ మూలముగా లుప్తమైనపుడు ఏర్పడు ధర్మ
వాచక లుప్త ఉదాహరించబడుచున్నది.

మనోభవతి కాంతానాం అర్థినాం కల్పి వృక్షతి;

ప్రకృతీనాం జనకతి శ్రీవిశ్వేశ తనూభవః॥

27

ఆ ర్థ ము :-

శ్రీవిశ్వేశ తనూభవః - శ్రీవిశ్వేశ ప్రభువు కుమారుడు . కాంతానాం - స్త్రీలకు మనోభవతి - మన్మథుని వలె నున్నాడు . అర్థినాం - యాదకులకు . కల్పి వృక్షతి - కల్ప వృక్షమువలె నున్నాడు . ప్రకృతీనాం - ప్రజలకు . జనకతి - తండ్రివలె నున్నాడు .

తా త్ప ర్య ము

ఇచట మనోభవత ఇవ రతి, యనునది విగ్రహ వాక్యము. ఇవ ఆచరతి అను నర్థముతో క్రిష్ అను ప్రత్యయము వచ్చుట వలన మనోభవతి మొదలగు తద్విత వృత్తి వాక్యము లేర్పడినవి. సౌందర్య దాతృత్వ రక్షకత్వాఽ ధర్మములుకూడ చెప్పబడలేదు. కనుక ధర్మలుప్తయనికూడ అన వచ్చును. క్రిష్ ప్రత్యయార్థమగు ఆచరణమే "సామాన్య ధర్మమని, అది లోపించుటచే నిది ధర్మవాచక లుప్త" యని కొంద రందురు.

ఏవం లుప్తా భేదాః సూక్ష్మ దృగ్వి రన్యే హ్యహ్యః

ఇట్లు లుప్తోపమా భేదములు అనేకములు కావచ్చును. వానిని సూక్ష్మ దృష్టి కల వివేకు లూహించుకొనవలెన!

అయ మలంకారో వస్తుప్రతివస్తుభావేన బింబప్రతిబింబ భావేన చ సంభవతి వస్తుప్రతివస్తుభావః। ఏకస్యైవ ధర్మస్య ద్విరూపాదానం వస్తు ప్రతివస్తు భావః। యథా-

ఈ యపమలంకారము వస్తుప్రతివస్తు భావపన్న సామాన్య ధర్మ నిష్పాద్యముగాను బింబ ప్రతిబింబ భావాపన్న సామాన్యధర్మ నిష్పాద్యము గాను ఉండవచ్చును. వస్తు ప్రతి వస్తు భావ మనగా ఒకే ధర్మమును రెండు విధిన్న శబ్దములచేత పేర్కొనుట. దీని యుదాహరణము -

అశేష హృదయాహ్లాది కీర్తి రామేశ్వర ప్రభుః।

నమస్త స్వాంత సంతోషి చంద్రిక శ్చంద్రమా యథా॥

28

అర్థము :

అశేష - అందరి । హృదయ - హృదయములను । అహ్లాది-అహ్లాదపరుడు । కీర్తిః - కీర్తిగం । రామేశ్వర ప్రభుః - రామేశప్రభువు । సమస్త - అందరి । స్వాంత - హృదయములను । సంతోషి - సంతోషపరుడు । చంద్రికః - వెన్నెలగం । చంద్రమా యథా -చంద్రుని వంటి వాడు ।

అత్ర అశేష హృదయాహ్లాది సమస్త స్వాంత సంతోషి శబ్దాభ్యాం
ఏకన్వైవ ధర్మ సోపాదానాత్ వస్తు ప్రతివస్తు భావః॥

ఇక్కడ 'అశేష హృదయాహ్లాది' యనియు, 'సమస్త స్వాంత సంతోషి' అనియు రెండు శబ్దములచేత ఒకే ధర్మము చెప్పబడినందున వస్తు ప్రతివస్తు భావము వివరించబడినట్లే నది.

వస్తుతః ఇచ్చట ఉపమాంకారము వస్తు ప్రతివస్తు భావాపన్న సాధారణ ధర్మ నిష్పాద్యము కాదు. ఇచ్చట రామేశ ప్రభువు ఉపమేయము. చంద్రుడు ఉపమానము. యథా అనునది బాచకము. ఇక సాధారణ ధర్మము లేదు. దానిని కల్పించుకొనవలెను. రాజునందు కీర్తి, చంద్రునియందు చంద్రిక చెప్పబడినవి. ఇవి రెండును ఇద్దరికి అసాధారణ ధర్మములు. కాని ఈ రెండికిని సాదృశ్యము కవి నమ్మతము. కనుక కీర్తి చంద్రికలను రెంటిని సాదృశ్యమును బట్టి ఏకము చేయవలెను. ఇది బింబ ప్రతిబింబ భావాపన్న సాధారణధర్మ మగును. దీనిని బట్టి రాజు చంద్రులకు భేదమ్యము నిష్పాద్యమగుచున్నది. కనుక నీ శ్లోకమున బింబ ప్రతిబింబ భావాపన్న సాధారణ ధర్మనిష్పాద్యమగు ఉపమయే చెప్పవలెను. కాని ఈ కీర్తి చంద్రికలకు కూడ సామ్యమున్నది. ఇట కీర్తి ఉపమేయము. చంద్రిక ఉపమానమును. వీనికి సాధారణ ధర్మము అహ్లాదకర్తృము. ఈ సాధారణ ధర్మము అశేష హృదయాహ్లాది శబ్దము చేతను, 'సమస్త స్వాంత సంతోషి' శబ్దముచేతను చెప్పబడినది. కనుక ఈ ధర్మము వస్తు ప్రతివస్తు భావాపన్న ధర్మ మనుటలో సందేహములేదు. కాని ఇచ్చట చంద్రికలో కీర్తికి ఉపమను వర్ణించుటలో తాత్పర్యము లేదు. "రామేశ్వర ప్రభుః చంద్రమా యథా" అని ప్రభువుకు చంద్రునితో గం "ఉపమయే అలంకారముగా ఇచ్చట నిర్దిష్టమగుచున్నది. కీర్తి చంద్రికలు కేవల విశేషణములుగానే నిర్దిష్టములైనవి. కనుక చంద్రికోపమ యిట ప్రధాన వివక్షితము కాదు. వివక్షితమగు చంద్రోపమ వస్తు ప్రతివస్తు భావాపన్న సాధారణ ధర్మ నిష్పాద్యముగాదు. అందుచే ఈ శ్లోకము వస్తు ప్రతివస్తు భావాపన్న సాధారణ ధర్మ నిష్పాద్య మగు ఉపమాంకారమున కుదాహరణము కాదు. మరేమనగా 'వస్తు ప్రతివస్తు భావ' మనగా నెట్లుందునో చూపెట్టుట కీశ్లోక మని అనుకొనవలెను. ఒకే ధర్మము ఈ శ్లోకములో "అశేషి" త్యాది శబ్దముచేతను, సమస్తేత్యాది శబ్దముచేతను చెప్పబడినది కదా ! ఇట్లు ఒకే ధర్మము

రెండు విధిన్న శబ్దములచే చెప్పబడిన 'వస్తు ప్రతివస్తు భావ' మనబడు నను విషయమునకు మాత్రమే శ్లోక ముదాహరణ మనవచ్చును.

బింబ ప్రతిబింబ భావః- భిన్నయోరేవ ధర్మయోః వారద్వయ ముపాదానం
బింబ ప్రతిబింబ భావః। యథా-

ప్రాసాద శిఖరారూఢో రామేశ క్షితివాసవః ।

సువర్ణాచల కూటస్థో భాస్వా నివ విరాజతే॥

29

అర్థము :

ప్రాసాద శిఖరా రూఢః - మేడ పైభాగము నధిరోహించిన । రామేశ క్షితివాసవః - రామేశ భూమిందుడు । సువర్ణాచల కూటస్థః - మేరు శిఖరముపై నున్న । భాస్వానివ - సూర్యునివలె । విరాజతే - ప్రకాశించుచున్నాడు ।

అత్ర ప్రాసాద శిఖరారూఢత్వ సువర్ణాచల కూటస్థత్వయోః వస్తుతో
భిన్నయో రేవ ధర్మయోః అతిశయోక్త్యాధ్యవసానాత్ బింబ ప్రతిబింబభావః॥

ఇచ్చట "ప్రాసాద శిఖరారూఢత్వము" "సువర్ణాచల కూటస్థత్వము" అను రెండు విధిన్న ధర్మములకు అతిశయోక్తితో ఆధ్యవసాన మొనర్చినందున బింబ ప్రతిబింబ భావ మేర్పడినది.

కా త్పర్యము :

మేడపైనున్న రాజు బంగారు కొండపైనున్న సూర్యునివలె భాసించుచున్నాడు. ఇచట రాజు ఉపమేయము. సూర్యుడు ఉపమానము. ఇవ అనునది వాచకము. ఇక ధర్మము కేవలము భాసించుట కాదు. మరేమనగా మేడపై నుండుట, కొండపై నుండుట అను రెండు విధిన్న ధర్మములకు సాదృశ్యమాలముగా ఐకంము సంపాదించినచో నవి రెండును ఒక సారారణ ధర్మముగా నేర్పడును. మేడ కొండవలె నున్నతమైనది. ఈ సాదృశ్యమును బట్టి మేడకు కొండకు భేద మున్నప్పటికి నభేదము చెప్పుదురు. దీనిని 'భేదేపి అభేదాతిశయోక్తి' యందురు. ఇచటి మూలములోని ఆధ్యవసాన పదమున కభేదమని మాత్రమే యర్థము చెప్పుకొనవలెను. ఇట్లు విధిన్న ధర్మముల కైక్యము చెప్పుకొనినందున నిదట బింబ ప్రతిబింబ భావాపన్న సారారణ ధర్మ నిష్పాద్యమగు ఉపమ అలంకారమగుచున్నది.

పునర వ్యస్థానంకారస్య ద్వైవిధ్యం సంభవతి। సమస్త వస్తు విషయా
ఏకదేశ వివర్తనీ చేతి। సమస్తవస్తు విషయా యథా-

మరియు నీ యవమ సమస్త వస్తు విషయ యని, ఏకదేశ వివర్తిని యని రెండు రకములుగా నుండును. సమస్త వస్తు విషయ కుదాహరణము.

వయస్సరస్వానిపతస్య వంశః మందార ముఖ్యా ఇవ తత్ప్రజాశ్చ,
శశీవ రామేశ విభుర్విభాతి తత్క్రియ మాలాపిత కౌముదీవః॥

30

అర్థము :

రామేశ విభుః - రామేశ ప్రభువు . శశీవ - చంద్రునివలె . విభాతి - భాసించుచున్నాడు . తస్య - అతని . వంశః - వంశము . వయస్సరస్వా నివ - పాలకడలివలె . విభాతి - భాసించుచున్నది . తత్ప్రజాశ్చ - అతని ప్రజలుకూడ . మందార ముఖ్యా ఇవ - పారిజాతము మొదలగువానివలె . విభాతి - భాసించుచున్నాడు . తత్క్రియ మాలాపిత - అతని కీర్తి పరంపరయు . కౌముదీవ - వెన్నెలవలె . విభాతి - భాసించుచున్నది .

తాత్పర్యము :

ఇచ్చట ప్రభువు చంద్రునివలె నున్నాడని అతని వంశము పాల సముద్రమువలె నున్నదని ఈ విధముగా అన్ని విషయములయందును సాదృశ్యము వర్ణించ బడినందున ఇది సమస్త వస్తు విషయ యగు ఉపమ యని వ్యవహరింతురు.

ఏకదేశ వివర్తినీ యథా -

ఏకదేశ వివర్తిని ఉపమ కుదాహరణము -

మైనాక ముఖ్యైరివ మంత్రి ముఖ్యైః మహోర్మిభిర్వా బుధవాగ్విలాసైః॥
త్వయా సముద్య త్స్పరభూరుహోవా రామేశ విప్రేంద్రసభా విభాతి॥

31

అర్థము :

విప్రేంద్ర - విప్రశ్రేష్ఠుడవగు . రామేశ - ఓ రామేశ ప్రభూ . మంత్రిముఖ్యైః - మంత్రులు మొదలగువారిచేత . మైనాక ముఖ్యైరివ - మైనాకుడు మొదలగువారిచేతవలె . బుధవాగ్విలాసైః - పండితుల వాగ్విలాసములచేత . మహోర్మిభిర్వా - గొప్పతరంగముల చేతవలె . త్వయా - నీ చేత . ఉద్యత్స్పరభూరుహోవా - ఉదయించు కల్పవృక్షముచేతవలె . సభా - సభ . విభాతి - ప్రకాశించుచున్నది .

అత్ర సభా సముద్ర ఇవ ఇత్యర్థాత్ప్రతీతేః ఏకదేశ వివర్తిత్వమ్

ఇచ్చట రాజు కల్పవృక్షము వంటి వాడని, మంత్రులు మైనాకునివంటి వారని, పండిత వాక్కులు తరంగముల వంటివని వర్ణించినందున సభ సముద్రము వంటిదని తోచును కనుక నిచట ఏకదేశ వివర్తిని ఉపమ యనబడును. అనేక విషయములయందు వర్ణించబడిన సామ్యమునుబట్టి ఒకచోట సామ్యము గమ్యమయ్యేనేని అది ఏకదేశ వివర్తిని యుపమ యనబడును.

పునః మాలారూపేణాప్యయ మలంకార స్సంభవతి యథా—

ఇంకను మాలారూపముగాను ఈ యలంకార ముండును ఉదా:

రాజగృహ గుణావలీ పరిమళోదంచచ్చరిత్యాద్భుతత

శ్రీరామేంద్ర మహేంద్ర హంత భవతః కీర్తేః పరిస్ఫూర్తయః॥

నీహారంతి హారంతి నిర్జరవరాహారంతి వాణీ స్మిత

వ్యాహారంతి హరాచలంతి పరితో హారంతి హీరంతిచ॥

32

అర్థము :

రాజత్ — ప్రకాశించుచున్న । రాజగుణావలీ — రాజగుణ సముదాయముయొక్క । పరిమళ — సంపత్తిచేత । ఉదంచత్ — వృద్ధిచెందు । చరిత్ర — చరిత్రముచేత । అద్భుత — ఆశ్చర్యకరుడవగు । శ్రీరామేంద్ర మహేంద్ర — ఓరామేశప్రభూ । హంత — ఆశ్చర్యము—భవతః — నీయుక్కు । కీర్తేః — కీర్తియొక్క । పరిస్ఫూర్తయః — విలాసములు । నీహారంతి — మంచువలె నున్నవి । హారంతి — శివునివలె నున్నవి । నిర్జరవరాహారంతి — అమృతమువలె నున్నవి । వాణీస్మిత వ్యాహారంతి — సరస్వతీదేవి చిరునగవులతోడివలుకులవలె నున్నవి । హరాచలంతి — కైలాసమువలె నున్నవి । పరితో — అన్ని వైపుల । హారంతి — ముత్తైముల హరములవలె నున్నవి । హీరంతి — వజ్ర మణులవలె నున్నవి ।

అత్యైకస్థైర్యోపమేయ స్యానేకా న్యుపమానాని విబద్ధానీతి

మాలారూపత్వమ్ ।

ఇచ్చట కీర్తి విలాసము లుపమేయములు. వానిని నీహారాదు అనేకములు ఉపమానములుగా చెప్పబడినవి. కనుక దీనిని మాలోపమాలంకారమందురు.

ఇయం బోలా లోలాయత నయన లీలాపహసిత

సితాంభోజా పూజాపర సుర సమాజాశ్రితపదా ।

కనద్భూషా శేషాభరణహితవేషా స్మితముఖీ

చతుర్భూషాఽమోహా జీతహృదయగేహా విజయతామ్॥

33

అర్థము :

లోల - చంచలములును ; ఆయత - దీర్ఘములును అగు । నయన - కనులయొక్క ।
 లీలా - విలాసములచేత । అపహసిత - వెక్కిరించబడిన । ఆసిరాంభోజా - నల్లకలువలు
 గలదియు । పూజావర - పూజాయం దాసక్తులగు । సుర - దేవతల యొక్క సమాజ - సము
 చాయముచేత । ఆశ్రిత - ఆశ్రయించబడిన । పదా - పదములు గలదియు । కనద్భూషా -
 మెరయుభూషణములు గలదియు । శేషాభరణ - శివునికి । హిత - ఇష్టమగు । వేషా -
 వేషముకలదియు । స్మితముఖీ - చిర్మగవు తొలుకు మోము గలదియు । చతుర్వాహ -
 నాలుగు చేతులు గలదియు । అమోహ - మోహములేనిదియు । జిత హృదయగేహ -
 జయించబడిన కామముగలదియునగు । ఇయం - ఈ । బాలా - త్రిపుర సుందరీదేవి ।
 విజయలామ్ - జయించుగాక ।

తాత్ర్యము :

ఉపమాలంకార ప్రకరణము ముగించు సందర్భమున గ్రంథకర్త తన ఇష్ట దేవతయగు
 బాలా త్రిపుర సుందరీదేవిని ఈ శ్లోకములో భక్తి పూర్వకముగా స్మరించుచున్నాడు.

“ఇత్యుపమాలంకార ప్రకరణమ్”

ఇది ఉపమాలంకార ప్రకరణము.

అథ ఉపమేయోపమాలంకార ప్రకరణమ్

ఉభయోశ్చ వివర్యాసా ద్యద్యుపమానోపమేయతే భవతః॥

సన్నిహిత వాక్యయుగలే తద్వ్యుపమేయోపమా సమాదిష్టా॥

అత్ర ఉపమేయస్య ఉపమానత్వ కారణాత్ ఉపమా వ్యావృత్తిః॥యథా-

అర్థము :

సన్నిహిత వాక్యయుగలే - దగ్గరగానున్న రెండు వాక్యములలో । ఉభయోశ్చ -
 రెండికిని । వివర్యాసాత్ - వరుసగా । యది - ఒకచేత । ఉపమానోపమేయతే - ఉపమా
 నత్వము ఉపమేయత్వముగూడ । భవతః - ఏర్పడును । తర్హి - అప్పుడు । ఉపమేయోపమా
 ఉపమేయోపమ - యను నలంకారము । సమాదిష్టా - చెప్పబడినది । అత్ర - ఇందులో ।
 ఉపమేయస్య - ఉపమేయమునకు । ఉపమానత్వ కారణాత్ - ఉపమానత్వ మేర్పడిన
 కారణముగా । ఉపమావ్యావృత్తిః - ఉపమకంటె భేదము ।

తాత్పర్యము :

మొదటి వాక్యముతోని ఉపమానోపమేయమును రెండవ వాక్యములో నుపమేయోపమానములుగా చేసి రెండు వాక్యములలో రెండు ఉపమలు వరసగా చెప్పబడినవో నది ఉపమేయోపమాలంకారమని తెలియవలెను. ఇవట ఉపమేయమునకు వెంటనే ఉపమానత్వము గూడ చెప్పబడుచున్నందున ఈ యలంకారము ఉపమాలంకారము కంటె భిన్నమైనది. వస్తుతః ఇదికూడ ఉపమాలంకారమే అని, ఐనను ప్రకృతములగు రెంటికీ సదృశము కాదగిన మూడవ వస్తువు లేదని తేల్చుటయే దీనికిగల విశేషమని, దీనిని బట్టియే ఉపమకంటె వేరుగా వ్యవహరించబడుచున్నదని పండితరాజు ప్రభృతులు భావించుచున్నారు. ఉదాహరణము—

రామేశ త్యాగ మందార ధైర్యశ్రీ జిత మందరః

సుధేవ భవతో వాణీ వాణీవ మధురాసుధా॥

35

అర్థము :

త్యాగమందార — త్యాగముతో మందారమా, ధైర్యశ్రీజిత మందర — ధైర్యసంపత్తి చేత జయించబడిన మందరముగలవాడా, రామేశ — రామేశప్రభూ, భవతః — నీయొక్క, వాణీ — వాక్కు, సుధేవ — అమృతము వంటిది, సుధా — అమృతము, వాణీవ — నీ వాక్కువలె, మధురా — తీయనిది.

తాత్పర్యము :

ఇవట మొదట వాక్కు ఉపమేయము, అమృతము ఉపమానము, తరువాత వాక్యములో వాక్కు ఉపమానము, అమృతము ఉపమేయము ఐనది. అందుచే ఇది ఉపమేయోపమాలంకారము.

అత్ర మాధుర్యం సాధారణోధర్మ ఇతి సాధారణ్యేన ఇయం

ఉపమేయోపమా.

ఇచ్చట మాధుర్యము సాధారణ ధర్మము. ఇట్లు సామాన్యము గానిది ఉపమేయోపమా.

ఇత్యుపమేయోపమాలంకారః

అథానన్వయాలంకారః

ఏకతైత్రికస్య స్తో యద్యుపమా నోపమేయతే వాక్యే.

తత్రానన్వయ నామానలంకారః కీర్త్యతే వివశ్చిద్భిః॥

36

యత్ర సదృశ నిషేధద్యోతనాయ ఏకస్యైవ ఉప

మానోపమేయ భావప్రతిపాద్యతే తత్రానన్వయాలంకారః యథా-

వివరణము :

ఒకే వాక్యమునందు ఒకే వస్తువునకు ఉపమానత్వము ఉపమేయత్వము కూడ వర్తించుటచే నది అనన్వయాలంకారమగును. సాటి రాదగిన మరియొక వస్తువు లేదని తెలుపుటకై ఒకే వస్తువునకు ఉపమానత్వము ఉపమేయత్వము కూడ వర్తించబడుచుండును.

ఉదాహరణము -

సమస్త సుగుణ స్తోమ విస్తారాద్భుత వర్తనః

రామేశ్వరో యమాభాతి రామేశ్వర ఇవస్వయమ్॥

37

అర్థము :

సమస్త - మొత్తము । సుగుణ - సుగుణములయొక్క । స్తోమ - సముదాయము యొక్క । విస్తార - వ్యాప్తిచేత । అద్భుతవర్తనః - ఆశ్చర్యకర ప్రవర్తనగల । ఆయం - ఈ । రామేశ్వరః - రామేశ ప్రభువు । స్వయం - స్వయముగా రామేశ్వర ఇవ - రామేశ ప్రభువు వలెనే । ఆభాతి - ప్రకాశించుచున్నాడు.

వివరణము :

ఇచట రామేశ ప్రభువు రామేశప్రభువు వలె నున్నాడని వర్ణించినందున రామేశప్రభువు నకు సాటిరాదగినవాడు లేరని తెల్పుటచైనది. కనుక నిది అనన్వయము.

ఇత్యనన్వయాలంకారః.

అథ స్మరణాలంకారః

సదృశార్థానుభవేన స్మర్యేత యదా పునస్సదృశమ్।

తత్ర స్మరణం నామ ప్రేక్షావంతో వదం త్యలంకారమ్॥

38

యత్ర సదృశ వస్తుదర్శనేన సదృశార్థాంతరావమర్శః తత్ర స్మరణాలంకారః।

వివరణము :

ఒక వస్తువును చూచునప్పుడు తత్సదృశమగు మరియొక వస్తువు స్మృతమైనట్లు వర్ణించబడినచో సచ్చట స్మరణాలంకారము. ఉదాహరణము-

సభాస్థలీ సంస్థిత మీశ్వ సూరయో రామేశ్వరం దేవపతిం స్మరంతి
అన్యే ధనేశం సుజనా చంద్రం త్రియ స్మరం వీతామదా స్మరఘ్నమ్॥

39

అర్థము :

సభాస్థలీ సంస్థితం - సభయందున్నట్టి । రామేశ్వరం - రామేశ్వరప్రభువును - ఈశ్వర - చూచి । సూరయః - విద్వాంసులు । దేవపతిం - ఇంద్రుని । స్మరంతి - స్మరించుచున్నారు । అన్యే - మరి కొందరు । ధనేశం - కుబేరుని । స్మరంతి - స్మరించుచున్నారు । సుజనాస్తు - సుజనులు । చంద్రం - చంద్రుని । వృరంతి - స్మరించుచున్నారు । త్రియః - త్రిలు । స్మరం । మన్మథుని । స్మరంతి - స్మరించుచున్నారు । వీతామదాః - మదముడిగిన వారు । స్మరఘ్నం - శివుని । స్మరంతి । వృరించుచున్నారు ।

వివరణము - ఇచట రామేశ్వరప్రభువును చూచిన వారలకు తత్సద్భవత దేవేంద్రాది స్మరణము కలిగినట్లు వర్ణించబడి యున్నందున నిది స్మరణాలంకార మగుచున్నది ।

ఇతి స్మరణాలంకారః

అథ రూపకాలంకారః

అథాభేద ప్రయుక్త సాధర్మ్యమాలాలంకారాణాం మధ్యే
ప్రథమ మారోప గర్భేషు నిరూపణీయేషు ఆదౌ రూపకం నిరూప్యతే॥

అతి రోహితస్య విషయ స్యారోప్యేణోపర క్తతా యత్ర ।
తద్రూపక మభిధత్తే భేదా శ్చాస్య త్రయో విభావ్యంతే॥

40

వివరణము :

సాదృశ్యము భేద గర్భితము, అభేద గర్భితము అని రెండు విధములు. ఉపమాద్య లంకారములలో ఉపమానోపమేయములకు భేదము నిరాకరించక సాదృశ్యము వర్ణించబడినది. కనుక అభేదగర్భిత సాదృశ్యమాలంకారములగు నలంకారములుగా పేర్కొన బడుచున్నవి. రూపకాదులయందు ఉపమానోపమేయములకు అభేదము వర్ణించబడును. ఈయభేదము సాదృశ్యప్రయుక్తము. కనుక నీయలంకారములు అభేదగర్భిత సాదృశ్యమాలంకారములు. ఈ భేద గర్భితము గాని సాదృశ్యము రూపకోత్రేణాదులయందు వర్ణించబడును. వీనిలో రూప కాదు లారోపమాలంకారములు. ఉత్రేణాదులు అధ్యవసాయమాలంకారములు. ఉపమానోపమేయ ములను విడివిడిగా నిర్దేశించి చెప్పిన అభేదము ఆరోప మనబడును. ఉపమేయమును విడిగా

చెప్పక ఉపమాన వాచక పదముతోనే చెప్పిన అధ్యవసాయ మనబడును. ఇప్పు డారోపమాల కాలంకారములలో మొదట రూపకాలంకారము నిరూపించబడుచున్నది.

తిరోహితము గానట్టి ఉపమేయమునకు ఆరోప్యమగు దానితో తాద్రూప్యమెచట వర్తించ బడునో దానిని రూపకముగా గ్రంథకర్త చెప్పుచున్నాడు. ఈ రూపకాలంకారము మొదట మూడు ముఖ్యములగు భేదములు గలదిగా చెప్పవచ్చును.

అత్ర అతిరోహితస్య విషయస్య, ఇత్యనేన సందేహ భ్రాంతిమ దపహ్నా వానాం వ్యావృత్తిః తేషాం విషయస్య సందేహ భ్రాంత్యపహ్నవైః తిరో హితత్వాత్. “ఆరోప్యేణ” ఇత్యనేన ఉత్ప్రేక్షదేరుపమాదీనాంచ వ్యావృత్తిః ఉత్ప్రేక్షదే రారోపవ్యతిరిక్తాధ్యవసాయమూలత్వాత్. ఉపమాయాన్వయారోప మూలత్వాత్ అస్యాలంకారస్య ఆరోప ప్రాణత్వాత్. “ఉపరక్తతే” త్యనేన పరిణామాలంకార వ్యవచ్ఛేద్యః. తత్ప్రారోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగి తయా విషయపరిణామ రూపత్వేన ప్రకృతోరంజకత్వాభావాత్. అతః సర్వేభ్యః సాదృశ్యమూలాలంకారేభ్యః వివిక్త ఏవాస్య అలంకారస్య విషయః :-

వివరణ :

పైన పేర్కొనిన రూపక లక్షణములో తిరోహితము కానట్టి ఉపమేయమునకని చెప్పు కొనినందున సందేహ భ్రాంతిమదపహ్నవాలంకారములకంటె వై లక్షణ్యము చెప్పినదైనది. సందేహాధ్యలంకారములలో సుపమేయము సందేహముచేత భ్రాంతిచేత నిషేధముచేత తిరో హితమగును కదా. ఇట్లే ఈ లక్షణములో “ఆరోప్యమగు దానితో” నని చెప్పియున్నందున ఉత్ప్రేక్షాదులకంటెను ఉపమాదులకంటెను భేదము వివరించబడినది. ఏమనిన ఉత్ప్రేక్ష లోనున్నది అధ్యవసాయము కాని ఆరోపము కాదుకదా! ఉపమాదు లారోపమూలకములే కావు కదా. ఇక నీలక్షణమున “తాద్రూప్యము వర్తించబడు” నని చెప్పినందున పరిణామాలంకారముకంటె వ్యావృత్తి చెప్పబడినది. పరిణామములో ప్రకృతోపయోగముకొరకు ఆరోప్యమే ఉపమేయరూపముగా పరిణమించునే కాని ఉపమేయమునకు తాద్రూప్యము వర్తించ బడదు. ఇట్లు సాదృశ్యమూలకములగు నితర సర్వాలంకారములకంటెను ఈ రూపకాలంకార మునకు వేరు విషయము గలదు.

అస్య చ ప్రథమం త్రయో భేదాః, సావయవం, నిరవయవం, పరంపరి పరితం చేతి. సావయవంచ ద్వివిధం సమస్త వస్తు విషయమేకదేశవివర్తి చేతి. నిరవయవంచ ద్వివిధం, కేవలం మాలారూపం చేతి. పరంపరి

తస్యాపి శ్లిష్ట శబ్ద విబంధనత్వేన అశ్లిష్ట శబ్ద విబంధనత్వేన ద్వివిధస్యాపి
కేవల మాలారూపభేదాభ్యాం సంహత్య చాతుర్విధ్యమ్ తేన సంఘాయాష్ట
విధోయ మలంకారః । క్రమేణ - సమస్త వస్తువిషయం యథా-

వివరణ :

ఈ రూపకాలంకారము సావయవ మని నిరవయవ మని పరంపరిత మని మొదట
మూడు విధములు. సావయవము కూడ సమస్త వస్తు విషయమని ఏకదేశ వివరి యని
రెండు విధములు. నిరవయవము కేవల మని మాలారూప మని రెండు విధములు. పరం
పరిత రూపకము కూడ కేవల శ్లిష్ట పరంపరితము, కేవలాశ్లిష్ట పరంపరితము, మాలారూప
శ్లిష్ట పరంపరితము, మాలారూపాశ్లిష్ట పరంపరితము అని నాలుగు విధములు, ఇట్లే రూపక
మైనిమిది విధములు. వరుసగా ఉదాహరణములు - సమస్త వస్తువిషయ రూపకోదాహరణము :-

శ్రీవిశ్వేశ కుమార చంద్ర మవనీపాల స్వపాలస్థలీ
సమ్మీలత్ కరకంజపుంజ మమలం దిగ్వాపి కీర్తి ప్రభమ్ ।
విశ్లేష్టాత్మ విరోధి చక్ర మధికశ్లాఘ్యాదయోద్ధీపితా
శేషాహ్లాద పయోధి ముజ్జ్వల మిహస్తోతుం విరజ్యేత కః ?

41

అర్థము :

అవనీపాల - రాజులయొక్క । స్వపాలస్థలీ - నెన్నదట । సమ్మీలత్ -
ముడుచుకొనుచున్న । కరకంజపుంజం - చేతులనెడు తామరల సమూహము గల । అమలం -
నిర్మలుడునగు । దిగ్వాపి - దిక్కులు వ్యాపించిన కీర్తి యనెడు వెన్నెల గల । విశ్లేష్ట - వేరు
చేయబడిన । ఆత్మవిరోధి చక్రం - తన శత్రువులనెడు చక్రవాకములు గల । అధికశ్లాఘ్యా
దయ - మిక్కిలి కొనియాడ దగిన తన ఉదయము చేత । ఉద్ధీపిత - పెంచబడిన । అశేష -
అందరియొక్క । అహ్లాదపయోధి - సంతోషమును నశుద్రము గల । ఉజ్జ్వలం - బాగుగా
ప్రకాశించునట్టి । శ్రీవిశ్వేశకుమారచంద్రం - విశ్వేశకుమారుడను చంద్రుని । ఇహ-ఇక్కడ ।
స్తోతుం - స్తోత్రము చేయుటకు । కః - ఎవడు । విరజ్యేత - వైరాగ్యము చెందును ।

అత్య అవయవనాం అవయవినశ్చసామస్త్యేన రూపణం కృత మితి
సమస్త వస్తు విషయత్వమ్ ।

వివరణము :

ఇచ్చట రామేశ ప్రభువునకు చంద్రాభేదము చెప్పబడినది. ఇతని సామతుల చేతులు
ముడుచుకొనిన పద్మములుగా పేర్కొనబడినవి. చంద్రుని మాంమ పద్మములు ముడుచు

తానును గదా. అట్లే ఇతని కీర్తి వెన్నెల ఐన విరోధులు విడగొట్టబడిన చక్రవాకములుగా వర్ణించబడినారు. చంద్రుడు చక్రవాకములకు విశేషము కలిగించును గదా. మరి తన ఉదయము చేత జనులందరిలోను ఉప్పొంగిన ఆనందమునకు సముద్రాభేదము చెప్పబడినది. ఇట్లు ప్రధానమునకురు తత్సంబంధులకును రూపకము చెప్పినందున ఇది సమస్త వస్తు విషయ సావయవ రూపకమునకు ఉదాహరణము.

ఏకదేశ వివర్తి యథా.

ఏకదేశ వివర్తికి ఉదాహరణము.

మిథస్సముల్లాసిత బంధుచక్రః, ప్రోత్సారికారాతి జనాంధకారః, |

హృత ప్రమీలాఖిల నేత్రపద్మః, విభాతి రామేశ్వర సార్వభౌమః || 42

అర్థము :

మిథస్సముల్లాసిత బంధుచక్రః — వరస్సర సంతోషము కలిగించబడిన బంధువులను చక్రవాకములుగల । ప్రోత్సారికారాతిజనాంధకారః — తొలగించబడిన శత్రుజనులనెడ చీకటి గల । హృత ప్రమీలాఖిలనేత్ర పద్మః—హరించబడిననిద్దుర గల అందరి నేత్రములనెడ పద్మములు గల । రామేశ్వర సార్వభౌమః — రామేశ ప్రభువు । విభాతి — ప్రకాశించుచున్నాడు ।

అత్ర అవయవ నిరూపణాదేవ రామేశ్వర సార్వభౌమస్య సహస్రాంశు తయా అవయవరూపణం గమ్యతే ఇత్యేకదేశ వివర్తిత్వమ్ ।

వివరణము :

ఇవట బంధువులు చక్రవాకములుగా రూపించబడినారు. వారికి ఉల్లాసముకూడ చెప్పబడినది. మరి చక్రవాకములకు సంతోషము కలిగించువాడు సూర్యుడు కదా ! అట్లే శత్రువులను చీకట్లను తొలగించుట కూడ సూర్యుని కార్యమే. పద్మములుగా రూపించబడిన కనుల నిద్ర హరించువాడు కూడ సూర్యుడే. కనుక ప్రభువును సూర్యునిగా చెప్పకపోయినను ఈ అవయవ రూపణమువలన రాజు సూర్యుడు అను రూపకము తెలియుచున్నది. అందుచే దీనిని ఏకదేశ వివర్తిసావయవ రూపక మందురు.

×

×

×

కేవలం యథా-

కేవల నిరవయవ రూపకమున కుదాహరణము.

భవప్రతాపాగ్ని రలీక వృత్తాన్
కుర్వన్ సమాజేషు శిఖావలీధాన్,
రామేశ కల్పద్రుమ తత్త్రియాణాం
ముఖేషు సూతే బత కాలిమానమ్॥

43

అత ప్రతాపాగ్ని రిత్యవయవి నిరూపణమాత్రపివ కవినసంరంభ
విశ్రాంతిరీహ నిరవయవత్వమ్, ఏక దైవరూపణాత్కేవలంచ,

అర్థము :

రామేశ కల్పద్రుమ ! - రామేశ కల్ప వృక్షమా ! భవత్ ప్రతాపాగ్నిః - నీ ప్రతాప
మును నగ్ని । అలీక వృత్తాన్ - చెడు ప్రవృత్తి గల వారిని । సమాజేషు - సభలలో । శిఖా
వలీధాన్ - జ్వాలలచేత ఆక్రమించబడిన వారలనుగా । కుర్వన్ - చేయుచు । తత్త్రియా
ణాం - వారి ప్రియురాండ్రయొక్క । ముఖేషు - ముఖముల యందు । కాలిమానం - నలు
పును । సూతే - కలిగించుచున్నది । బత - ఆశ్చర్యము ।

వివరణము :

ఇచ్చట ప్రతాపమునందు అగ్ని తాద్రూప్యము చెప్పుటయందే కవికి తాత్పర్యము.
కనుక ఇది నిరవయవ రూపకము. ఒకే రూపణ మున్నందున ఇది కేవల నిరవయవరూపక
మనబడును.

× × ×

నిరవయవ మాలారూపం యథా -

నిరవయవ మాలా రూపకమున కుదాహరణము -

కాంతానాం మీనకేతుః కవివర విదుషాం కల్పవృక్షః కలానాం ।
బ్రహ్మ జిహ్వాహిత శ్రీ సరసిరుహతతే రుగ్రనీహార పాతః ।
సాధూనా మాస్త బిందుస్సకల గుణగణ శ్రీ గరిష్ఠాంచ సింధుః
శ్రీమద్విశ్వేశగర్భస్తన రసజలధేః కౌస్తుభోయం విభాతి ॥

44

ఇదం నిరవయవ మాలా రూపం, ఏకస్మైవానేకథా నిరూపణాత్.

అర్థము :

అయం - ఈ వ్రదువు । కాంతానాం - శ్రీంకు । మీనకేతుః - మన్మథుడు । కవివర
విదుషాం - కవులకు విద్వాంసులకు । కల్పవృక్షః - కల్పకరువు । కలానాం - విద్యులకు ।

బ్రహ్మ - బ్రహ్మదేవుడు । జిహ్వాహితశ్రీ - నరసింహ తతేః - కపటముగం శత్రువులనెడు కమలముల సమూహమునకు । ఉగ్రనీహరపాతః - ఘోరమగు మంచు వర్షము । సాధూనాం - మంచివారికి । ఆవ్రబంధుః - ఆవ్రబంధువు । సకలగుణగణశ్రీ గరిష్ఠాం - అన్నిగుణగణముల విలాసములకు । సింధుః - సముద్రము । శ్రీమద్విశ్వేశగర్భస్తనరసజలధేః - విశ్వేశుని వంశమనెడు పాలసముద్రమునకు । కౌస్తుభః - కౌస్తుభమణిగా । విభాతి - భాసిండుచు ।

వి వ రణ ము :

ఇచట ఒకే రాజునందు మీన కేతుత్వాద్యనేక దర్శములు ఆరోపించబడినందున ఇది మాలారూప నిరవయవ రూపకమని తెలియఁబలయును.

1. తుడుక్తం మదీయే భాగవత చంపూ ప్రబంధే కృష్ణం ప్రతి భీష్మవచనమ్

వి వ రణ ము :

ఇక్కడ కొంత గ్రంథపాత మేర్పడినట్లున్నది. అది ఇట్లుండ వచ్చును - అథ కేవల శ్లిష్ట పరంపరితం యథా - ఇక కేవల శ్లిష్ట పరంపరిత ముదాహరించబడుచున్నది. అది తన భాగవత చంపూ ప్రబంధములో కృష్ణుని గురించి భీష్మవాక్యముగా రచించఁడిన శ్లోకమున కందని ఆ శ్లోకమును గ్రంథకర్త ఇచ్చియున్నాడు.

గరుత్మాన్ 2 సాయకః కృష్ణలోకేశ ప్రహితస్త్వయా ।

మూర్ధ్నః కుండలిని శృత్య రాజ్ఞా మాశు నికృంతతి ॥ 45

3 అత్ర సాయకస్య గరుత్మత్వ రూపణం మూర్ధ్నః కుండలిత్వరూపణం ప్రతి విమిత్త మభూదితి పరంపరితత్వమ్. ఉభయత్రాపి క్లేషోల్లసనాత్ శ్లిష్ట శబ్ద నిబంధనత్వమ్. ఏకవారమేవరూపణా త్కేవలత్వంచ ।

అ ర్థ ము :

లోకేశ - లోకప్రభువగు । కృష్ణ - ఓ కృష్ణా । త్వయా - నీచేత । ప్రహితః - వేయబడిన । గరుత్మాన్ - రెక్కలు గల - గరుడుడగు । సాయకః - బాణము । శత్రు

1. అథ కేవల శ్లిష్ట పరంపరితం యథా - పరిష్కర్తృ పూరణము. 2. సాయకః 3. అత్ర మూర్ధ్నః - కుండలిశ్చ రూపణం - మూలప్రతిః 'సాయకస్య' గరుత్మత్వ రూపణం - పూరణము

రాజ్ఞాం - శత్రురాజుల యొక్క, కుండలినః - కుండలములు గల - వర్పములగు !
మూర్ధ్నః - తలలను, ఆశు - త్వరగా, నికృంతతి - చేదించును !

వివరణము :

కృష్ణుని బాణము శత్రువుల శిరస్సులను చేదించును బాణము ఇరువైపుల రెక్కలు
గండి. తనుక గరుత్మాన్ అనవచ్చును. గురుత్వలనగా పక్షిరెక్కలు బాణ పత్రములు కూడ
కావచ్చును. ఇట్లు బాణమును గరుత్మాన్ అనగా బాణము నందు గరుడ తాద్రూప్య మేర్పడి
నది. గరుత్మాన్ అనుదానికి రెండర్థములు చెప్పికొనినందున ఇదియొక శ్లిష్ట శబ్దము. ఈ
బాణము శత్రువుల శిరస్సుల చేదించును. గరుడుడు. వర్పముల చేదించును కదా! అందుచే
శత్రు శిరస్సులను 'కుండలినః' అన్నాము. కుండలి శబ్దమునకు కుండలములు కలవి యనియు
సర్పములనియు రెండర్థములు కలవు. ఇట్లు శిరస్సులను సర్పములుగా రూపించుటకు బాణము
వందలి గరుడ తాద్రూప్యము నిమిత్తమైనది. ఒక రూపకమునకు మరొక రూపకము నిమిత్త
మైనది పరంపరితము కదా. ఇది ఒకదానియం దొక రూపకమున్నందున కేవలము. ఇట్టి
శ్లోకము కేవల శ్లిష్ట శబ్ద నిబంధన పరంపరిత రూపకమున కుదాహరణ మగుచున్నది.

భూ భృద్వరోత్పీడన రైణుకేయః

తారా పతి ధ్వంసన కౌసలేయః

హంస ప్రభా సంహర సాంహికేయః

విభాతి రామేశ యశో విలాసః ।

46

అతయశోవిలాసస్య రైణుకేయత్వాదిరూపణం భూభృద్వరస్య హిమ
వతః ఉత్పీడనమేవ, భూభృద్వరాణాం మహీపతిశ్రేష్ఠానాం ఉత్పీడన
కారణం జాతమితి పరంపరితత్వమ్ శ్లేష సముల్లాసాత్ శ్లిష్ట శబ్ద నిబంధ
నత్వమ్ । ఏకస్య యశోవిలాసస్య అనేకథా రూపణా న్యాలారూపత్వంచ.

అర్థము :

రామేశ యశో విలాసః - రామేశ ప్రభువుయొక్క యశో విలాసము । భూభృ
ద్వర - హిమాలయము యొక్క - రాజుల యొక్క - । ఉత్పీడన - పీడించుట యందు ।
రైణుకేయః - రేణుక కొడుకగు పరశురామునిగా । తారాపతి - చంద్రుని యొక్క -
తారమగడగు వారియొక్క ధ్వంసన - వినాశమునందు । కౌసలేయః - కౌసల్య కొడు

కగు రాముడుగా । హంస ప్రభా - హంస కాంతిని - చంద్ర కాంతిని - పంహర - హరించుట యందు । సౌంహితేయః - రాహువుగా । విభాతి - భాసించును.

చి వ రణ ము :

ఇచ్చట కీర్తి విలాసమునందు పరశురామ రఘురామ రాహువుల ఆభేద మారోపించబడినది. పరశురాముడు రాజుల పీడించినవాడు, కీర్తి విలాసము తన కాంతితో హిమాలయమును బాధించినది. అనగా మంచుకొండ కన్న కీర్తి తెల్లనిదని లాత్పర్యము । ఇట్లు కీర్తి విలాస మునందు ఆరోపించబడిన పరశురామాభేదము, కీర్తివిలాస మొనరించిన హిమాలయ పీడనము నందు పరశురామ డానరించిన క్షత్రియ పీడనముయొక్క ఆభేదారోపమునకు నిమిత్త మగుచున్నది ఇట్లే రఘురామ రాహువుల ఆరోపములు చంద్రధ్వంసనము నందు వాల్మీధ్వంసనారోపమునకు హంసకాంతి సహరణమునందు చంద్రకాంతి సహరణారోపమునకును వరుసగా నిమిత్తము లగుట జేసి ఈ శ్లోకమున పరంపరిత రూపకాలంకారముగు చున్నది. అదియును 'భూభృద్ధర' 'తారాపతి' 'హంస' శబ్దముల శ్లేషమును బట్టి ఏర్పడినదిగావున 'శ్లిష్ట శబ్ద' నిబంధన మగుచున్నది. ఇట్లు ఒకే వస్తువునందు వరుసగా మూడారోపములు చెయబడినందున మాలారూపమును అగుచున్నది. ఇట్టిశ్లోకము మాలా రూప శ్లిష్ట శబ్ద నిబంధన పరంపరిత రూపకాలంకారమున కుదాహరణమగుచున్నది.

....

....

....

ఇక మాలా రూపశ్లిష్ట శబ్ద నిబంధన పరంపరిత రూపకాలంకారమున కుదాహరణ మిచ్చుచున్నాడు.

ప్రక్షుభ్య తృప్తిపక్ష కీర్తి గరిమ క్షీరాబ్ధి కుంభోద్భవః

ప్రోచ్ఛం డారి విభూతి ఖండవవనీ గాండివ కాండాననః॥

త్వద్భవ్యాశ్రిత వర్గ మానస సరః పూర్వభృ సంఘ ప్రభః

శ్రీ విశ్వేశ తనూజ తే గుణనిధేః రాజ్ఞా సమాదంబరః॥ 47

ఏవ మష్టవిధ మపి రూపకం నిరూపితమ్ । వ్యస్త సమస్తాది భేదానాం పృథ

గ్వై చిత్ర్యాఖవా దనిరూపణమ్ ।

అ ర్థ ము :

శ్రీ విశ్వేశ తనూజ । - ఓ విశ్వేశ పుత్రుడా । గుణనిధేః - గుణనిధివగు । తే - నీయొక్క । ఆజ్ఞానమాదంబరః - ఆజ్ఞా విలాసము । ప్రక్షుభ్యత్ - పొంగుచున్న । ప్రతిపక్ష - శత్రువుల యొక్క । కీర్తిగరిమ - కీర్తిగౌరవమనెడు । క్షీరాబ్ధి - పాలకడలికి । కుంభోద్భవః - అగస్త్యుడు । ప్రోచ్ఛండ్ - ఘోరమగు । అరి విభూతి - శత్రువుల సంపత్తి

యనెడు : ఖండవ వనీ - ఖండవ వనమునకు : గాండివ కాండాసనః - అర్జునుడు : త్వష్ - నీయొక్క : భవ్యాశ్రితవర్గ - మంచి (ఆశీతుల) సమూహమనెడు : మానస సరః - మానస సరస్సు యొక్క : పూరి - నింపుట యందు : అభ్రసంఘ ప్రభః - మేఘముల గుంపు యొక్క కాంతి గలది :

వి వ రణ ము :

ఇచ్చట ఆజ్ఞా విలాసము నందు అగస్త్యాద్యభేద మారోపించ బడినది. ఇని శత్రువుల కీర్త్యాలయందు నముద్రాద్యభేదారోపమునకు నిమిత్తమగుచున్నది. కనుక నిది పరంపరీత రూపకమున కుదాహరణము. ఒక్క వస్తువునందు ఒకటికి మించిన యారోపములు చేయబడి యున్నందున నిది మాలారూప మగుచున్నది శ్లిష్ట శబ్దములు లేనందున అశ్లిష్ట శబ్ద నిబంధన మగుచున్నది. ఇచట మూడవది మేఘ సంఘభేదారోప మగును. కాని మేఘ సంఘ ప్రభః అని మూలములో మేఘకాంతి గలదిగా పేర్కొనబడినందున ఈ మూడవ ఆరోపము పొసగు నట్లు లేదు. మూలములో 'మేఘ సంఘః' అని విసర్గంత పాఠముండిన, 'ప్రభః అని పద విభాగముగాక' 'ప్రభో' యనియే పద విభాగము చేయవచ్చును. అప్పుడు 'ప్రభో' 'ఓ ప్రభూ' అని అర్థము చెప్పుకొనవలెను. ఈ విధముగా నిపుడు మూడవది యగు మేఘ సంఘభేదా రోపము కూడ పొసగ వచ్చును. ఇట్లు ౩ విధముల రూపకములు నిరూపించబడినవి. ఇంకను వాక్యగతములు సమాసగతములు అని విభజించవచ్చును. కాని చమత్కారములో పెద్ద విశేషమేమియు లేదని నిరూపించలేదు.

ఇతి రూపకాలంకార ప్రకరణమ్

అథ పరిణామాలంకారః

ఆరోవ్యమాణ రూపః పరిణమతి ప్రస్తుతోపయోగాయ!

విషయో యత్యాహుస్తం పరిణామం నద్విధా సమాదిప్తః॥

48

విషయః ప్రస్తుత కార్యోపయోగాయ ఆరోవ్యమాణ రూపతయా పరిణ మతి ఇత్యనేన సర్వాలంకార వ్యావృత్తిః! రూపకేఽస్యారోవ్యమాణస్య ప్రకృతో పరంజకత్వ మాత్ర విశ్రాంతత్వాత్! సమాసోత్పస్యారోవ్యమాణస్య ప్రకృ తోపయోగిత్యేపి వాచ్యత్వాభావా త్తదభావః! అయమపి సామానాధికరణ్య వైయధి కరణ్యాభ్యాం ద్వివిధోభవతి! క్రమేణ-సామానాధికరణ్యం యథా-

వి వ రణ ము :

విషయ మనగా ఉపమేయము. అది ప్రకృత యత్కించిత్కార్యమునకు ఉపయోగ పడుటకై ఆరోపించబడు ఉపమాన రూపముగా పరిణమించెనేని దానిని పరిణామాలంకార

నుండును. అదియు రెండు విధములుగా నుండును. రూపకములో నుపమేయము నందు ఉపమానముయొక్క అభేదము ఆరోపించబడును. ఈ ఆలంకారములోను అట్లే ఆరోపించ బడును. ఐనను రూపకమున ఆరోపణ మాత్రమే కాని ఆరోపించబడిన వస్తువుకు ప్రకృత కార్యోపయోగ మేమియు నుండదు. పరిణామమున ఉపమేయము ఉపమాన స్వరూపముగా పరిణమించి ప్రకృతమగు నేదేని కార్యమున కుపయోగపడును. ఇట్లు ప్రకృతోపయోగమే రూపకమున కంటె పరిణామమునకు భేదము నాపాదించుచున్నది. సమాసోక్తియందు ప్రకృత వృత్తాంతము నందు అప్రకృత వృత్తాంత మారోపించబడును. అదియు వాచ్యముగాదు కనుక సమాసోక్తి కంటెను పరిణామము విలక్షణ మని గ్రంథకర్త యభిప్రాయము.

వస్తుతః సమాసోక్తి యందు వృత్తాంత సమారోపమే కాని పదార్థసమారోపణము లేదు. ఈ ఆరోప్యమాణమగు వృత్తాంతము కూడ ప్రకృతోపరంజకము మాత్రమేగాని ప్రకృత కార్యోపయోగి కాదు. అందుచే సమాసోక్తికంటె పరిణామమునకు భేదము సమర్థించ వలసిన పని లేదు. ఈ పరిణామము గూడ సామానాధికరణ్యేనపరిణామ మని వై యధికరణ్యేనపరిణామ మని రెండు విధములుగా నుండును. వరుసగా నుదాహరణము — సామానాధికరణ్యేనపరిణామమున కుదాహరణము.

రంభా పరీరంభ విజృంభమాణ కౌతూహలేభ్యో ద్విజపుంగవేభ్యః ।

సంప్రేషితా ధర్మసఖీ త్వయైవ రామేశ భూవాసవ! దక్షిణా ఖ్యా॥ 49

అత్ర యాగ దక్షిణా రంభా పరీరంభ రూప ప్రకృత కార్యోపయోగాయ ఆరోప్యమాణ సఖీరూపతయా పరిణమతి । అత్ర సంఖ్యాః కుట్టినీత్వ వర్జ నేన నాయకానాం ధీర లలితత్వం సంగచ్ఛే ।

అర్థము :

రామేశ భూవాసవ — ఓ రామేశ భూమిందా? । రంభా పరీరంభ — రంభ యొక్క ఆలింగనమునందు । విజృంభమాణ — మిక్కుటమగుచున్న । కౌతూహలేభ్యః — కుతూహలము గలయెట్టి । ద్విజ పుంగవేభ్యః — విప్రశ్రేష్ఠులకు । త్వయైవ — నీచేతనే । దక్షిణాఖ్యా — దక్షిణ యనెడు । ధర్మసఖీ — ధర్మసఖి । సంప్రేషితా — పంపబడినది ।

వివరణము :

(ఇచ్చట ఆర్థ స్వభావముననుసరించి మాడగా మూలమున 'ధర్మ సఖీ' యని కాక 'నర్మసఖీ' యనియుండవచ్చుననిపించును) యాగ దక్షిణయందు నర్మసఖీత్వమారోపించబడినది. ఈ ఆరోపిత నర్మసఖి రంభా సంభోగము నభిలషించు వారికి కుట్టినీగా నుపయోగ పడుచున్నది.

అందుచే ఇచట పరిణామము. ఇక సామానాధికరణ్య మనగా ఉపమానోపమేయ వాచక పదము లొకే విభక్తియందుండుట అని యర్థము. ప్రకృత శ్లోకములో 'సఖీ' 'దక్షిణాభ్యా' యనుశబ్దము లట్టివి. కనుక నిది సామానాధికరణ్యేన పరిణామ మని తెలిసికొనవలెను.

వై యధికరణ్యం యథా:-

రచితా కౌముదీ కీర్త్యా తవాఽమృత్సురద్రుమ।

దారిద్ర్య తిమిరాంధానాం సతాం లోచన సంముదే॥

50

అత్రాపి కౌముదీత్వేన పరిణతయాః కీర్త్యై ప్రస్తుత లోచనాహ్లాద కార్యోపయోగితత్వమ్। ఇతి పరిణామాలంకారః।

అ ర్థ ము :

అమృత్సురద్రుమ! - ఓ అమృత్సుర కల్ప వృక్షమా । తవ - నీ । కీర్త్యా - కీర్తి చేత । దారిద్ర్య తిమిరాంధానాం - దారిద్ర్యమనెడు చీకటితో గుడ్డివారైన । సతాం - సజ్జనుల యొక్క । లోచన సంముదే - కనుల సంతోషపరుచుటకు । కౌముదీ - వెన్నెల । రచితా - రచించబడినది.

వి వ రణ ము :

ఇచ్చట కీర్తియందు ఆరోపించబడిన వెన్నెల కనుల సంతోషపరుచుటయను ప్రకృత కార్యమున కుపయోగించినది. అందుచే ఇది పరిణామాలంకారము. వై యధికరణ్య మనగా ఉపమానోపమేయవాచక పదములు భిన్న విభక్తికములుగా నుండుట యని తార్పర్యము. ఇచట 'కీర్త్యా', 'కౌముదీ' అను రెండు శబ్దము లట్టివి యని తెలిసికొనవలెను. ఇచట అందులకు లోచన సమ్మోదము వాధితము.

ఆవధేయ విశేషము

ఈ పరిణామాలంకార ప్రతిపాదన పద్ధతి వింతముగా నున్నది. సాధారణముగా పరిణామ మనగా మార్పు జెందుట యని అర్థము. ఉపమానము ప్రకృత కార్యోపయోగమునకై ఉపమేయముగా మార్పు జెందుట పరిణామాలంకార మని సాధారణముగా సర్వాలంకారికులు నిర్వచించుచున్నారు.

'పరిణామః క్రియార్థశ్చేత్ విషయా విషయాత్మనా । ప్రవన్నేన దృగజ్ఞేన వీక్షతే మదిరేక్షణా' అను చంద్రాలోకము నందలి పరిణామ లక్షణ రక్ష్యములను పరిశీలించిన మనకు ప్రైవిషయము

స్పష్టమగును. ఉపమానము ప్రకృత కార్యమున కుపయోగించుటకై ఉపమేయముగా పరిణమించుట పరిణామమని ఈ శ్లోకములోని లక్షణార్థము. ఒక మదిరేఖణ దృగ్భిముతో చూచుచున్నదని ఇచ్చట పరిణామ ముదాహరించబడినది. ఇచ్చట దృక్కు-ఉపమేయము. అర్జును ఉపమానము. ఈ ఆరోప్యమాణమగు అర్జునుముక్కు తాద్రూప్యము దృక్కునకు చెప్పబడినందున ఇచ్చట రూపకము కావచ్చును. కానీ దృక్కు అర్జు తాద్రూప్యమును తొంది అర్జుమే ఐన యెడల దానికి చూచుచున్నది యను ప్రకృత క్రియతో అన్వయమే కుదరదు. అందుచే ఇచ్చటి ఉపమేయమైన దృక్కుగా ఉపమానమగు అర్జును పరిణమించవలసి యున్నది. ఇట్లు పరిణమించి ప్రకృతమగు వీక్షణమున తాను కరణముగా నన్వయించగలడు. కనుక నిచ్చట ప్రకృత కార్యమున కుపయోగించుటకొరకు ఉపమేయముగా ఉపమానము మార్పు చెందుట యను లక్షణము కుదిరి ఇది పరిణామాలంకార మగుచున్నది. పండితరాజు పర్యంత మాలంకారికు లందరును ఇట్లే పరిణామమును దాహరించి యున్నారు. ప్రకృత గ్రంథములో ఆరోపించబడిన నర్మసఖి మరియు వెన్నెల ఉపమేయములగు యాగ దక్షిణా కీర్తుల రూపముగా పరిణమించ కయే ప్రకృత కార్యమున కుపయోగ పడుచున్నవి. కనుక పైన పేర్కొనబడిన పరిణామ లక్షణోదాహరణములు ప్రాచీన గ్రంథ సంవాద దూరములుగా నున్నవని గమనించవలెను. విస్తరము పీఠికలో చూడుడు.

అథ సందేహాలంకారః

కవి సమ్మత సాదృశ్యాత్ విషయో విషయా చ యత్ర సందిగ్ధాః

తత్ప్రసాద్య త్వందేహాలంకారః సోఽపి భిద్యతే త్రేధా॥

51

కవి సమ్మత సాదృశ్యా దిత్యనేన స్థాని ర్యా పురుషోవేత్త్యాది సందేహ వ్యాప్యైః తత్ప్ర కవి ప్రతిధా సంరంభ మంతరేణైవ స్వరస వాసితయై పతత్ప్రవృత్తై ఆయం త్రిధా భిద్యతే - శుద్ధః నిశ్చయగర్భః నిశ్చ యాంతశ్చ ఇతి - తత్ప్రదౌ కుద్దో యథా -

అర్థము :

యత్ర - ఎక్కడ . కవి సమ్మత సాదృశ్యాత్ - కవి సమ్మతమగు సాదృశ్యమును బట్టి . విషయః - ఉపమేయము . విషయాచ - ఉపమానము కూడ . సందిగ్ధా - సందేహ విషయము లగునో . తత్ర - అచ్చట . సందేహాలంకారః - సందేహాలంకారము . స్యాత్ - అగును . సోఽపి - అదియు . త్రేధా - మూడు విధములుగా . భిద్యతే - భిన్నమగుచున్నది.

వివరణము :

కవి సమయమువలన నేర్పడిన సాదృశ్యమును బట్టి ప్రకృత వర్ణనా విషయమగు వస్తువు దాని యుపమానముకాదగిన వస్తువుగా సందేహించబడెనేని అప్పుడు ప్రకృతాప్రకృతములు రెండును సందేహ విషయములే యగును. అట్టిచోట సందేహాలంకారము. ఈ లక్షణములో కవి సమృత సాదృశ్యమును బట్టి అని యున్నందున సాధారణముగా కలుగు “నూనా” “మనిషియా” అను సందేహము అలంకారము కాదని, ఆ సందేహముకంటె ఈ యలంకారము వింతజమైనదని ఏర్పడును. మానా, మనిషియా యని సందేహము కలుగుటకు కవి ప్రతిభ అవసరము లేదుగదా. ఈ సందేహాలంకారము శుద్ధమని, నిశ్చయ గర్భమని, నిశ్చయాయతమని మూడువిధములుగా నుండును. మొదట శుద్ధ సందేహమున కుదాహరణము—

కిమేష ధనదేశ్యరో (సమ్మదా) వితరతి ద్విజేభ్యో ధనం

కిమేష మహాసానిధి ర్విజయతే ప్రతాపోదయైః।

కిమేష రజనీకరః కువలయే తనోతి శ్రియం

జనై రితి విభావ్యతే జగతి విశ్వనాథాత్మజః॥

అత్ర సందేహ మాత్రస్య పర్యవసా నాచ్ఛద్విత్యమ్।

52

అర్థము :

ఏషః — ఇతడు । ధనదేశ్యరః కిం — కుబేర ప్రభువా ఏమి । ద్విజేభ్యః — విప్రులకు ధనం — ధనమును । వితరతి — ఇచ్చుచున్నాడు । ఏషః — ఇతడు । మహాసానిధిః కిమ్ — తేజోనిధియగు సూర్యుడా ఏమి । ప్రతాపోదయైః — ప్రతాపాభ్యుదయములచేత । విజయతే — అందరికన్న మిన్నగా నున్నాడు । ఏషః — ఇతడు । రజనీకరః కిం — చంద్రుడా ఏమి । కువలయే — భూమియందు (కలువయందు) । శ్రియం — శోభను । తనోతి పెంచుచున్నాడు । ఇతి — అని । జగతి — ప్రపంచమునందు । జనైః — జనులచేత । విశ్వనాథాత్మజః — విశ్వనాథ ప్రభువు కుమారుడు । విభావ్యతే — అనేక విధములుగా అనుకొనబడుచున్నాడు ।

వివరణము :

(శ్లోకములో ధన తరువాత సమ్మదా యని ఉన్నది. అర్థము కుదరనందున దేశ్యరో యని వ్రాయబడినది) ఇచ్చట రామేశప్రభువు వర్ణనావిషయమగువాడు. కుబేరాడు లుపమానములు కాదగినవారలు. వీరలు సందేహ విషయములైనారు. కనుక నిది సందేహాలంకారము. కేవల సందేహమునందే పర్యవసానము కనుక నిది శుద్ధ సందేహాలంకారమునకుదాహరణము.

నిశ్చయ గర్భో యథా:-

నిశ్చయ గర్భ సందేహాలంకారమున కుదాహరణము:-

దేవేంద్రః కి మయం స చే ద్వితనుచే గోత్ర ప్రభేదం సదా

మందారః కి మయం స చే దపగత స్వాస్థ్యాయ నాభీష్టదః।

శీతాంకుః కి మయం స చే దకమ లోల్లాసీతి విఖ్యాపితః

సర్వత్రేతి వితర్క్యతే బుధజనైః రామేశ్వరాఖ్యాప్రభుః॥

53

అత్ర సమాన ధర్మాతిరిక్త విశేష ధర్మోల్లేఖాత్ నిశ్చయ గర్భత్వమ్।

అర్థము :

అయం - ఇతడు । దేవేంద్రః కిం - ఇంద్రుడా । స చేత్ - ఆ ఇంద్రుడే ఐన । సదా - ఎల్లప్పుడు । గోత్ర ప్రభేదం - పర్వత భేదమును - పంశ భేదమును । వితనుచే - చేయును । అయం - ఇతడు । మందారః కిం - కల్ప వృక్షమా ఏమి । స చేత్ - ఆ వృక్షమే ఐన । అపగత స్వాస్థ్యాయ - స్వర్గ నివాసము లేని వానికి - తనయధీనమున లేనివానికి । అభీష్టదః - ఇష్టముల నిచ్చునది । న - కాదు । అయం - ఇతడు । శీతాంకుః కిం - చంద్రుడా ఏమి । స చేత్ - ఆచంద్రుడే ఐన । అకమలోల్లాసీ - కమలములకు వికాసము కలుగ జేయడు - లక్ష్మీ విలాసము లేనివాడు । ఇతి - అని । విఖ్యాపితః - విరుద్ధప్రసిద్ధిపొందించబడిన । రామేశ్వరాఖ్యాప్రభుః - రామేశుడగు ప్రభువు । బుధజనైః - విద్వాంసులచేత । సర్వత్ర - అందరి విషయములోను । ఇతి - పైన పేర్కొనిన ప్రకారముగా । వితర్క్యతే - వివిధముగా సందేహించబడుచున్నాడు।

వివరణము :-

(ఇచ్చట "సమాన" యను పదము మూలములోలేదుకాని అవసరమని వ్రాయబడినది.) ఇటు ప్రభువు ఇంద్రుడి రూపముగా సందేహించబడినాడు. కాని ఇంద్రుడుంకంటె విరుద్ధ ధర్మాలు ప్రభువునందు కనిపించినవి. ఇందుకు గోత్ర భేదము చేయును. ప్రభువు గోత్ర వర్తనుడు కాని గోత్ర భేది కాదు. ఇట్లే మందార చంద్రులకంటెను విరుద్ధ ధర్మములు ప్రభువునకున్నందున సందేహము సందేహ మాత్రమున పర్యవసించక, నిశ్చయమును గూడ స్పష్టముగా చెప్పక నిశ్చయ గర్భ సందేహాలంకార మగు చున్నది.

నిశ్చయాంతో యథా:-

నిశ్చయాంత సందేహాలంకారమున కుదాహరణము:-

హేమాద్రిః కి మయం నహిష దపి యం సంత్రాసిన స్సంశ్రితాః
 దిగ్దంతీ కి మయం నహి ప్రసహతే భవ్యం హరే ర్నామ సః
 భోగీంద్రః కిమయం నహి ప్రకుపితో లోకే సయజ్జిహ్మాగః
 సందిహ్యతి చిరాయ రామవిబుధః వశ్చా ద్వినిశ్చియతే॥

54

అత్ర విశేష ధర్మోల్లేఖ మాత్రాతిరేకేణ ఆయమే వేత్స్యంతే నిశ్చయా
 దయం నిశ్చయాంత స్సందేహః ।

అర్థము :

ఇచట మొట్టటి పాదములో 'సంత్రాసినః' అనుపదము ఉపపన్నముగా కనుపించనందున
 'సన్యాసినః' అను పదమును తక్ స్థానములో పఠించి అర్థము వ్రాయబడుచున్నది. ఆయం -
 ఇతడు । హేమాద్రిః కి - బంగారు కొండగా । ఈషదపి - కొంచెము కూడ । నహి -
 కాదు । యం - ఏ ఇతనిని సన్యాసినః - విరాగులు । సంశ్రితాః - ఆశ్రయించి
 యున్నారో । ఆయం - ఇతడు । దిగ్దంతీ కిమ్ - దిగ్గజుమా । నహి - కాదు । వః ఆ
 ప్రభువు । భవ్యం - కల్యాణ మగు । హరేః - విష్ణువుయొక్క, సింహముయొక్కయు
 నాచు - పేరును । ప్రసహతే - సహించుచున్నాడు । ఆయం - ఇతడు । ప్రకుపితః -
 కోపగించిన । భోగీంద్రః కిమ్ - నాగుబామా (శేషుడా) । నహి - కాదు । లోకే - ఎందుకనః
 నః - ఆ నాగుబామా । లోకే - లోకమున । జిహ్మాగః - కుటిల గతి గలది, కపట
 వ్రతవర్తన గలది । ఇతి - ఈ ప్రకారముగా । సందిహ్య - సందేహించి । వశ్చాత్ -
 తరువాత । చిరాయ - చాలకాలమునకు । రామవిబుధః - రామేశుడు । వినిశ్చియతే
 నిశ్చయించబడు చున్నాడు.

వివరణము :-

ఇచట ప్రభువును బంగారు కొండగా, దిగ్గజుగా, నాగేంద్రముగా సందేహించివాని వాని
 విరుద్ధ ధర్మముల విశేష దర్శనముతో చివరకు ప్రభువని నిశ్చయించుట జరిగినది. కనుక
 నిది నిశ్చయాంత సందేహాలంకారమగుచున్నది. బంగారు కొండను బాహ్యార్థములు భోగులు
 ఆశ్రయించుదు. కాని విరాగులు ఆశ్రయించరు. ప్రభువును విరాగులు కూడ సత్సంగ మను
 బుద్ధితో నాశ్రయించి యున్నారు. కావున నితడు హేమాద్రికాడు. ఇట్లే దిగ్గజము హరి -
 సింహ - నామమును నహించడు. ప్రభువు హరి - విష్ణు - నామమును సహించును. కనుక
 నితడు దిగ్గజము కాడు. మరి నాగుబామా కుటిలగతి - వంకరగా పోవునది ప్రభువుకుటిల
 గతికాక ఋజు వర్తనుడు. అందుచే నాగుబామా కాడు. ఇట్లు చివర నిశ్చయము కలిగి
 యున్నదని తెలిసికొనవలయును.

ఇతి సందేహాలంకారః

అథ బ్రాన్తి మదలంకారః:-

ఇక బ్రాంతి మదలంకారము:-

కవి కుల సమ్మత సామ్యాత్ విషయే పిహితాత్మని స్ఫురే ద్యత్యి।
ఆరోప్యమాణ గోచర విజ్ఞానం భ్రాంతిమంత మాహ స్తమ్॥ 55

అతస్మిం స్తద్భ్రాపావభాసః భ్రాంతిః, తద్వాన్ భ్రాంతిమాన్, కవి
సమ్మత సాదృశ్య మూలత్వేష్యస్య తతోల్లేఖాభావాత్ విరోధ పూర్వ-
భావాచ్చ।

స స్మరణ సందేహాంతర్యావ సందేహః । యథా-

అ ర్థ ము :

యత్ర - ఎక్కడ, పిహితాత్మని - ఆచ్ఛాదించ బడిన స్వరూపము గల । విషయే -
ఉపమేయమునందు । కవికుల సమ్మత సామ్యాత్ - కవి సమదాయమున కభిమతముగు
సాదృశ్యమును బట్టి, ఆరోప్యమాణగోచర విజ్ఞానమ్ - ఉపమాన విషయక జ్ఞానము
స్ఫురేత్ - కలుగునో । తం - దానిని । బ్రాంతిమంతం - బ్రాంతి మదలంకారముగా
అహః - చెప్పదురు ।

వి వ రణ ము :

ఉపమేయమును విడిగా గుర్తించనపుడు ఉపమేయము యొక్క స్వరూప మాచ్ఛాదించ
బడినదిగా తెలిసికొనవలెను. అట్టి ఉపమేయమును ఉపమాన స్వరూపముగానే భావించి తరను
గుణ ప్రవృత్త్యాదులు ఏర్పడినట్లుగా వర్ణించబడిన నది బ్రాంతిమదలంకార మగును. అది కాని
దానియందు తద్రూపముయొక్క జ్ఞానమును బ్రాంతి యందును. సర్వము కాని త్రాడు
నందు సర్వస్వరూప జ్ఞానము బ్రాంతి. ఐతను ఈ సర్వబ్రాంతి కవి సమ్మత సామ్యమును
బట్టి ఏర్పడినది కాదు. కనుక నిది యలంకారము కాదు. సామ్యమున్నప్పటికిని ఆ స్మరణ
సందేహములయందున్నట్లుగా ఇందు స్మృతి సందేహములు చెప్పబడనందున, విశేష ధర్మన
ముతో (విరుద్ధ ధర్మ జ్ఞానముతో) విరోధము గూడ పూర్తిగా వర్ణించ బడనందున ఈ బ్రాంతి
మదలంకారమును స్మృతి సందేహంకారములలో సంతర్పరింప చేయు ప్రసక్తిలేదు.
ఈ బ్రాంతిమదలంకారమున కుదాహరణము -

జిహ్వ శృంఛలయంతి కంచుకి గజా దుగ్ధైక బుద్ధ్యా ముహూః
సప్తాంభోవిధయః స్ఫుశంతి గగనం జ్యోత్స్నాధియా సర్వదా।

కించి త్కుంచిత చంచ రంచతి బిసభ్రాంత్యాజ పక్షీశ్వరః

శ్రీరామేశ యశో వీలాస విభవే లోకత్రయ వ్యాపిని॥

56

అ ర్థ ము :

శ్రీరామేశ యశో విలాస విభవే - రామేశ ప్రభువు కీర్తి విలాస సమృద్ధి । లోకత్రయ వ్యాపిని - మూడు లోకముల యందును వ్యాపించుచుండగా । కంచుకి గణాః - కంచుకి జనుల సమూహములు । దుగ్ధక బుద్ధ్యా - పాలు ఆను భావనతో । ముహూః - మాటి మాటి । జిహ్వః - నాలుకలను । చంచలయంతి - కదల్చుచున్నారు । సప్తాంబోనిధయః - ఏడు సముద్రములు । సర్వదా - ఎల్లప్పుడు । జ్యోత్స్నా ధియా - వెన్నెల యను భావనతో । గగనం - ఆకాశమును । స్పృశంతి - తాకుచున్నవి । అజ పక్షీశ్వరః - బ్రహ్మదేవుని వాహనసమగు హంస । బిస భ్రాంత్యా - తామరతూడు లను భ్రమతో । కించిత్కుంచిత చంచః - కొంచెము వచిన ముక్కు గలదియై । అంచతి - తిరుగును ।

వి వ రణ ము :

ఇవట కీర్తి స్వరూప మాచ్ఛాదితమై కంచుకి జనమునకు పాలుగా సముద్రములకు వెన్నెలగా, హంసకు తామరతూడుగా గోచరించినది. ఆ భ్రమ కనుగుణముగా నాలుకలు కదల్చుటయు, ఆకాశమెత్తు పొంగుటయు, ముక్కు వంచుటయు అను ప్రవృత్తులు కూడ వర్ణించబడినవి కనుక నిది భ్రాంతి మదలంకారము.

ఇతి భ్రాంతి మదలంకారః

అథో ల్లేఖ లంకారః-

ఇక ఉల్లేఖలంకారము:-

శ్లేషార్థయోగ రుచిభిః స్యా దేకస్యావ్యనేకధోల్లేఖః ।

యత్ర గ్రహీత్య భేదా దుల్లేఖం నామ తం బుధా బుద్ధివతే॥

57

వి వ రణ ము :

శ్లేషమును బట్టి గాని, ఆర్థము కదురుటను బట్టి గాని, తమ రుచిని బట్టి గాని ఒకే వ్యక్తిని అనేకులు అనేక విధములుగా అనుకొనినట్లు వర్ణించబడెనేని అది ఉల్లేఖలంకార మని తెలియవలెను. ఇది సాధారణముగ రెండు రకములుగ నుండును. ఒక్కరే అనేక

విధములుగా ననుకొనుట అనేకలు అనేకవిధములుగా ననుకొనుట యని. ఈ గ్రంథకర్త రెండవ రకమునకు జెందిన ఒక్కదానిని మాత్రమే ఉదాహరించుచున్నాడు :—

అర్థయోగ రుచిభ్యాం యథా:-

పుమాకృతి ర్వాగితి సత్కపింద్రాః

ధర్మశ్చ సాకార ఇతి ద్వితీంద్రాః ।

లక్ష్మీ విలాసస్తనుమానితి జ్ఞే

నాథా స్పదాఽమృన్న విభుం స్తువంతి ॥

58

అర్థము :

సత్కపింద్రాః — మంచి కవులు । పుమాకృతిః — పురుషాకారముగల । వాక్ — సరస్వతి । ఇతి — అని । ద్వితీంద్రాః — విప్రోత్తములు । సాకారః — రూపుదార్చిన । ధర్మః — ధర్మము । ఇతిచ — అనియు । జ్ఞానాథాః — భూపతులు । తనుమాన్ — దేహ దారియగు — లక్ష్మీవిలాసః — లక్ష్మీ విలాసము । ఇతి — అని । సదా — ఎల్లప్పుడు । అమృన్న విభుం — అమృన్న ప్రభువును । స్తువంతి — స్తుతించుచున్నారు ।

వివరణము :

అర్థము ప్రజ్ఞాదిరూపము కుదురుటను బట్టియు తమ తమ రుచిని బట్టియు కవులు మొదలగువారు అమృన్న ప్రభువును వాగ్దేవతాది రూపమున అనేక విధములుగా నుల్లేఖించుట చేత నిది ఉల్లేఖాలంకార మగుచున్నది.

ఇతి ఉల్లేఖాలంకారః

అథా పహ్నవాలంకారః :-

ఇక అపహ్నవాలంకారము :-

విషయాపహ్నాతి సహితం విషయిణ ఆరోపణం భవేద్యత్ర ।

కవయోఽపహ్నాతి మాహుః తామేతస్యా స్త్రీయో భేదాః ॥

59

1. ఆరోప తిరస్కారాపహ్నాతిః 2. ఆరోప పూర్వీకాపహ్నాతిః.

3. ఫలాదికట్టై రసత్యత్వ ప్రతిపాదనరూపా చేతి.

1. ఆరోప తిరస్కారాపహ్నాతి ర్యథా:-

వివరణము :

ఉపమేయస్వరూపాద్భాదనతోఽవక్కాడ ఉపమానమారోపించబడునో అది అపహ్నాచాలంకారము. అదియు విషయ తిరస్కార రూపము. ఆరోప పూర్వకము, చల కపటాది శబ్దములతో అసత్యత్వ ప్రతివాదనరూప మని మూడు విధములు.

మొదటిదానికి ఉదాహరణము :—

వికాసి నీలోత్పల కాంతి కోమలః

కలానిధా వేష న కృష్ణ రోహితః ।

వృత్తైష రామేశ యశః స్థితావితి

స్ఫుటో మషీబిందు రజేన రోపితః॥

60

అత్ర న కృష్ణ సార ఇత్యపహ్నాత్వనంతరం మషీ బిందో రా రోపః

కృత ఇతి ఆరోప తిరస్కారాపహ్నాతిత్వమ్ ।

అర్థము :

వికాసి నీలోత్పల కాంతి కోమలః — వికసించు నల్ల కలువ కాంతివలె అందముగు । కలానిధా — చంద్రుని యందలి । ఏషః — ఈ నలుపు । కృష్ణరోహితః — కృష్ణమృగము న — కాదు । రామేశ యశః స్థితో — రామేశుని కీర్తి యుండగా । ఏషః — ఈ చంద్రుడు । వృథా — వ్యర్థము । ఇతి — అని । ఆజేన = బ్రహ్మదేవునిదేత । స్ఫుటః — స్పష్టముగు । మషీ బిందుః — మసియొక్క చుక్క । రోపితః — ఉంచబడినది ।

వివరణము :

చంద్రుని యందలి నలుపు జీంక యని కొంద రందురు. కాని అది కృష్ణ మృగము కాదు. మరే మన రామేశ ప్రభువు కీర్తి యుండగా చంద్రుని యవసరములేదని బ్రహ్మదేవుడు తాను సృష్టించిన చంద్రునిపై పెట్టిన నల్లని మసి బిందువు అని కృష్ణమృగమును తిరస్కరించి మసి బిందువు యొక్క ఆరోపము చేయబడినందున నిది మొదటి అపహ్నావము.

ద్వితీయో యథా :

రెండవ రకము అపహ్నాతికి ఉదాహరణము :—

— — — — —

— — — — — భోగో న చాయం శశీ ।

ముద్రా కాలియ శాసనాంఘ్రి కమల ద్వంద్వస్య నాయం మృగః

స్ఫూర్ణద్ధాటకపేటికా పున రిదం నాండం చ వైతామహమ్॥

అత్రాదౌ ఘటికాయ ఇత్యారోపానంతరం నేయం గంగే త్యవహ్నవః కృత
ఇతి ఆరోప పూర్వకాపహ్నాతిత్వమ్.

అర్థము :

(ఇచ్చట మొదటి పాదము, రెండవ పాదములో అధిక భాగము గ్రంథపాతమైనది).
ఇచ్చట సర్పమును గంగయందు దారోపించి తరువాత ఇది గంగ కాదని యనుటచే ఆరోప
పూర్వకాపహ్నవ మనబడును. ఇట్లే మూడవ పాదమున చంద్రుని యందలి నలుపు కృష్ణుని
అడుగు జాడలే కాని జింక కాదని, 4వ పాదములో ఇది బంగారు పెద్దయే కాని బ్రహ్మాం
దము కాదని వర్ణించి యున్నందున నిది ఆరోపపూర్వకాపహ్నాతికి ఉదాహరణము.

చలాది శబ్దై రసత్యత్వ ప్రతిపాదన రూపాయథా:-

చలాది శబ్దములతో నసత్యత్వమును ప్రతిపాదించునట్టి మూడవది యగు అవహ్నాతి

ఉదాహరణము :-

రామేశ విప్రేంద్ర భవచ్చలేన ప్రకాశతే పన్నగ సార్వభౌమః॥

నచేత్కథం విశ్వపతి (తే) ర్భుజంగః కథం చ భోగై ర్భూభి ర్విధాసి॥

61

అర్థము :

రామేశ విప్రేంద్ర - రామేశ విప్రోత్తమా । భవచ్చలేన - నీనెపముతో । పన్నగ
సార్వభౌమః - ఆదిశేషుడు । ప్రకాశతే - భాసించుచున్నాడు । నచేత్ - కాని యెడం ।
విశ్వపతిః - భూపతివగు నీవు । కథం - ఎట్లు । భుజంగః - పాము వగుదువు - విటుడ
వగుదువు । కథంచ - మరి యెట్లు । బహుభిః - అనేకములగు । భోగైః - కుబుసముల
చేత - భోగముల చేత । విధాసి - ప్రకాశింతువు ? ।

వివరణము :

రామేశప్రభు వను నెపముతో ఆదిశేషుడే భాసించుచున్నాడు. కానిచో ఈ భుజంగత్వము,
ఈ బహు భోగవత్త్వము ప్రభువున కెట్లు కుదురును-అని తాత్పర్యము. ఇచ్చట భుజంగత్వ
మనగా విటత్వము-సర్పత్వము అని రెండర్థములు. రాజునందుగల విటత్వమును సర్పత్వాద్యవ
సానముచే నేకము చేసిన సర్పత్వమును ధర్మ మొక్కటియే యగును. అది సర్పమునకే కాని
రాజునకు కుదరదు. అందుచే రాజు వస్తుతః రాజుకాదు - ఆదిశేషుడే యని భం శబ్దముచేత
రాజున కసత్యత్వము చెప్పబడినది. ఇట్లే భోగపదమునకు కుబుసమనియు, సుఖమనియు

నర్థము. కుటుసము కూడ రాజునకు కదరదు. కనుక రాజు అడిగేపుడే యని అర్థము, ఇట్టిది మూడవ అవహ్సానికి ఉదాహరణ మగున్నది, మూలముతో 'తే' యను దానిని అర్థసౌకర్యమునకు 'తి' యని సవరించనైనది.

ప్రథమో యథావా :-

మొదటి రకపు అవహ్సానికి మరియొక ఉదాహరణము

¹నేయం భూర్యువయో స్వధర్మవిలసత్కీర్త్యోస్తు వైవాహికీ

²(వేదీ నాంబర) మావితాన లలితం భూభృత్తటం చత్వరమ్ ।

నేయం తారకసంహతి ర్విరచితా ముక్తావలీ నో శశీ

గుచ్ఛస్త్రత నివేశిత స్స మధుపో నాంకస్తు రామప్రభో॥

62

అర్థము :

ఈ శ్లోకము మొదటి పాదములో "భూ" తరువాత నాలుగక్షరములు లేవు. ఆ నాలుగక్షరములను "యువయోస్య" అని పూరించికొని అర్థము వ్రాయబడుచున్నది. అట్లే రెండవ పాదములోని మొదటి ఐదక్షరములు తికమకగా నున్నవి వానిని అథోదీపికలో సూచించి అర్థమునకు సరిపోవు నక్షరములు కూర్చబడినవి. ఇక అర్థము.

ఇయం - ఇది । భూః - భూమి । న - కాదు । రామప్రభో - ఓ రామేశ ప్రభూ । తు - కాని । స్వధర్మవిలసత్కీర్త్యోః స్వధర్మానుష్ఠానముచేత ప్రకాశించు కీర్తిగల । యువయోః - మీదంపతులయొక్క । వైవాహికీ - వివాహమునకు సంబంధించిన । వేదీ - గద్దయ । (తత్ - అది । ఈపదము శ్లోకమున లేదు ఐనను చేర్చుకొని అర్థము చెప్పుకొనవచ్చును) అంబరం - ఆకాశము । న - కాదు । ఆవితాన - లలితం - అంతటను వితానము యొక్క శోభకలిగిన । భూభృత్తటం - పర్వతము యొక్క ఉన్నత ప్రదేశము । చత్వరం - ఇంటి ముంగిలి భాగము । ఇయం - ఇది । తారక సంహతిః - నక్షత్ర సముదాయము । న - కాదు । విరచితా - కూర్చబడిన । ముక్తావలీ - ముతైముల హారము । (అయం - ఇతడు । ఈ పదము చేర్చుకొనబడినది) శశీ - చంద్రుడు । నో - కాదు । తత్ర - అక్కడ । నివేశితః - ఉంచబడిన । గుచ్ఛః - పూలగుత్తి । నః - అది । అంకస్తు - కళంకము మాత్రము । న - కాదు । మధుపః - తుమ్మెద ।

1. నేయం భూ..... 2. వేదానాంబరమా

వివరణము :

ఇందు మొదట ఇది భూమి కాదని నిషేధించి పిదప వివాహవేదియని ఆరోపించబడి నందున మొదటిరక మపహ్నుతియే అలంకారము. ఐనను కవికి ఈ శ్లోక భావములోని రామణీయకముగూడ ప్రకాశింప చేయవలెనను భావమేర్పడి మరల సూచించుట జరిగినది. వస్తుతః భూమి పెండ్లి గద్దెయని, ఆకాశము పందిరి యని, నక్షత్రములపంక్తి ముక్త్యాల సరాలని, చంద్రుడు వానిలోని పూరిగొత్తియని కళంకమందులోని తుమ్మెద యని తెలుపు సీభావము కడురమణీయముగా నున్నది గదా !

ప్రాచీనాలంకారికులు ఈ సందర్భమున సూచించు సీల్లోకమిదట గుర్తుకు రాక మానదు గమనింతుము గాక !

“నేదం నభోమండల మంబురాశిః నేమాశ్చ తారాః నవభేషంజాః ।

నాయం శశీ కుండలితః ఫణింద్రః నాయం కళంక శృంగితో మురారిః ॥”

ఇది ఆకాశము కాదు, సముద్రము. ఇవి తారలు కావు, నురుగులు. ఇతడు చంద్రుడు కాదు, గుండ్రముగా చుట్టుకొనిన ఆదిశేషుడు. ఇది కళంకము కాదు. పడుకొనిన విష్ణువు. అని పై శ్లోక తాత్పర్యము.

అథ ఉత్పేక్షలంకార ప్రకరణమ్

అన్యత్వా ధ్యవసాయో యత్ర ప్రకృతస్య ధర్మ సంబంధాత్ ।

ఉత్పేక్ష సా కథితా జాత్యాదిభ్యో భవే చ్చతుర్థేదా ॥

63

అధ్యవసాయస్య ఆరోపాంతర్గతత్వాత్ ఆరోపగర్భాలంకారనిరూపణాన స్తరం ఉత్పేక్ష నిరూపణం యుక్తమ్ । అభిన్నత్వ ప్రతీతి రధ్యవసాయః । అన్య చ నిమిత్తమనుగత ధర్మ సంబంధః । ధర్మః క్వచిద్గుణః, క్వచిత్ క్రియాభవతి, తథాచాయ మధ్యవసాయః । జాతిగుణ క్రియా ద్రవ్య గోచరత్వేన చతుర్విధోఽభవన్ । తా మపి చతుర్థా వ్యవస్థాపయతి । తత్త్ర జాత్యుత్పేక్షయాః స్వరూప హేతుఫలత్వాకారైః ప్రభుమం త్రైవిధ్యమ్ । తత్త్రాపి స్వరూపోత్పేక్షయాః భావాదావ రూపతయా ద్వివిధయా ఆపి నిమిత్తో పాదానానుపాదానాభ్యాం దైవిధ్యే చాతుర్విధ్యమ్ ।

ఏవమేవ గుణ క్రియా ద్రవ్యాణామపి ప్రత్యేకం చాతుర్విధ్యే ద్వాదశ విధత్వమ్ । వాచ్యోత్పేక్షయాః వాచకాస్తు మన్యే శంకే ఇత్యేవ మాదయః । తదుక్తమ్ -

మన్యే శంకే ధ్రివం నూనం ప్రాయ ఇత్యేవ మాదయః।

ఉత్ప్రేక్ష వ్యంజకా జ్ఞేయా ఇవశబ్దోఽపి తాదృశః॥

తదప్రయోగే ప్రతీయమానా భేదాః పృథక్పఠ్యాదాతిశయాభావాత్, స
పరిగణ్యంతే। యథాయోగం దిజ్ఞాత్ర ముదాహ్రియతే।

వివరణము :

ప్రకృతమనగా ఉపమేయము. ఈ ఉపమేయమును ఇతర ధర్మసంబంధమును బట్టి
ఇతరముగానే సంభావించుట ఉత్ప్రేక్ష యని ఈ ఉత్ప్రేక్షాఅలంకార లక్షణసారము.

అర్థవసాయము గూడ నొకరకమగు అభేదమే కనుక అభేదమాలంకారములో
ఆరోప గర్భములగు రూపక పరిణామముల తరువాత ఈ యుత్ప్రేక్షను నిరూపించుట
సంగతమే అర్థవసాయ మను పదమునకు సాధారణముగా అభేద ప్రతిపత్తి యనియే
అర్థము. ఉభయ సాధారణమగు అభేద ప్రతిపత్తి యనియే అర్థము. ఉభయ సాధారణమగు
అనుగత ధర్మ మున్నందుననే ఉపమానాభేదము ఉపమేయమునకు చెప్పబడును. అర్థవసాయ
నిమిత్తమైన ఈ అనుగత ధర్మము గుణరూపము లేదా క్రియారూపము కూడ కావచ్చును.
ఈ విధముగా జాతి గుణ క్రియారూపములను నాలుగింటిని ఉత్ప్రేక్షించువట జరుగవచ్చును.
కనుక ఉత్ప్రేక్ష మొదట నాలుగు విధములు 1. జాత్యుత్ప్రేక్ష 2. గుణోత్ప్రేక్ష 3. క్రియో
త్ప్రేక్ష 4. ద్రవ్యోత్ప్రేక్ష. వీనిలోను స్వరూప మాత్రము నుత్ప్రేక్షించిన స్వరూపోత్ప్రేక్ష
యనియు. హేతువుగా నుత్ప్రేక్షించినచో హేతుత్ప్రేక్షయనియు ఫలముగా నుత్ప్రేక్షించిన
చో ఫలోత్ప్రేక్షయనియు వ్యవహరింతురు. ఈవిధముగా స్వరూపమును నుత్ప్రే
క్షించుట అనగా భావస్వరూపమును గావచ్చును. లేదా అభావ స్వరూపమును
గూడకావచ్చును. ఇట్లే గుణ క్రియా రూప నిమిత్తములుచెప్పబడవచ్చును, చెప్ప
బడకను పోవచ్చును, అందుచే స్వరూపోత్ప్రేక్ష నాలుగు రకములు కావచ్చును. అదా :
1. ఉక్త నిమిత్త భావస్వరూపోత్ప్రేక్ష 2. అనుక్త నిమిత్త భావస్వరూపోత్ప్రేక్ష 3. ఉక్త
నిమిత్తాభావస్వరూపోత్ప్రేక్ష 4. అనుక్త నిమిత్తాభావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష. ఇట్లే గుణ క్రియా
ద్రవ్యముల ఉత్ప్రేక్షలను కూడ ఒక్కొక్క దానిని నాలుగు రకములుగా నిభజించిన నివియు
పది రెండు విధములగును. ఇట్లు స్వరూపోత్ప్రేక్షలే పదియారుగా నేర్పడు చున్నవి.
(హేతుత్ప్రేక్షలను ఫలోత్ప్రేక్షలను గ్రంథకారుడు విభజించలేదు). ఇవి యన్నియు “మన్యే”
“శంకే” “ధ్రివం” “ప్రాయః” మొదలగు శబ్దము లున్నచో వాచ్యోత్ప్రేక్షలనియు
ఆ శబ్దములు లేనిచో ‘ప్రతీయమానోత్ప్రేక్ష’లనియు వ్యవహరించబడుచున్నవి. గొప్ప
చమత్కారమేమియు లేనందున తాను ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షలను ప్రత్యేకించి పేర్కొనుటలేదని
పేర్కొనినవానిలోను కొన్నిటిని మాత్రమే యుదాహరింతుననియు గ్రంథకారుడు నుడువు
చున్నాడు.

ఉపాత్త గుణనిమిత్త జాతి భావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష యథా:-

అంగాన్యవిష్ట ప్రభు కామినీనాం రామేశ కాంచిత్కలయంతి కాంతిమ్.

భవత్ప్రతాపేన వియోజితాన్యైః స్మితై రివాభా న్యనులేపవంతి॥ ౪4

అత్రాంగ శబ్దో జాతివచనః। కాంతిశబ్దో గుణ వచనః। అనులేపవంతి

భాంతీతి శబ్దో భావ స్వరూపవచనః।

అర్థము :

ఉపాత్త గుణ నిమిత్త జాతి భావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష ఉదాహరించబడుచున్నది. రామేశ-ఓ రామేశప్రభు! అనిష్ట ప్రభు కామినీనాం-శత్రు స్త్రీల యొక్క. అంగాని - శరీరములు. కాంచిత్ - విలక్షణమైన. కాంతిం - శోభను. కలయంతి నంతి - కలిగించుకొనుచున్నవియై. భవత్ ప్రతాపేన - నీ పరాక్రమము చేత. వియోజితాన్యైః - వేరు చేయబడిన మొగములుగల. స్మితైః - చిరునగవులచేత. అనులేపవంతి ఇవ - అనులేపముగలవి యనునట్లు. అభాంతి - ప్రకాశించుచున్నవి.

వివరణము :

రామేశప్రభువు శత్రుస్త్రీల శరీరములు చాల అందమైనవి. అవి చిరునగవులతో అలముకొనిన శరీరముల వలె భాసించుచున్నవి. చిరునగవులు మొగములయందే ఉండవలెను. కాని ఈ ప్రభువు పరాక్రమము వారల మొగము నుండి చిరునగవును విడదీసినది. అనగా ఈయన శత్రువుల హతమొనర్చినందున శత్రుస్త్రీల మొగములపై దరహాసములు చిందులాడుటలేదు. మరి యా దరహాసము లేమైనవి? ఒడలునిండ నలముకొనినవి. అందుకే వారల శరీరములు అంత అందము గలవిగా నున్నవి. అని శ్లోక భావము.

ఇచట శరీరములు ఉపమేయములు. చిరునవ్వులతో పలముకొనిన శరీరములు ఉపమానములు. ఈ శరీరములు అనేకములుండవచ్చును కనుక జాతిగా పేర్కొనబడును. చంద్రుడు ఒక్కడే కనుక జాతిగాకా ద్రవ్యముగా పేర్కొనబడును. ఇది జాతికి ద్రవ్యమునకు అలంకారికులు చెప్పికొను భేదము. ప్రకృతములో కాంతిమంతములగు శరీరములు స్మితానులేపవంతములగు శరీరములుగా నుత్ప్రేక్షించబడుచున్నవి. శరీరములయొక్క అభావమును గాక భావ స్వరూపమునే ఉత్ప్రేక్షించుటవలన ఇది జాతి భావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష. ఇట్లు ఉత్ప్రేక్షించుటవలన ఇది జాతి భావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష. ఇట్లు ఉత్ప్రేక్షించుటకు నిమిత్తమగు కాంతి యను గుణము చెప్పబడినందున నిది ఉత్త గుణ నిమిత్త జాతి భావ స్వరూపోత్ప్రేక్ష కుదాహరణము.

ఉపాత్త క్రియా నిమిత్త జాతి భావ స్వరూపోత్పేక్షా యథా:—

రామేశ నేత్రయుగలం సూర్యలోక వికస్వరమ్.

లక్ష్మీ లీలాస్పదత్వేన మన్యేహం తవ పంకజమ్॥

65

అర్థము :

రామేశ — ఓరామేశ ప్రభూ । సూర్యలోక — సూర్యుని ప్రకాశము చేత (సూరి — విద్వాంసుం । ఆలోక — దర్శనముచేత) వికస్వరం — వికసించునట్టి । తవ — నీయొక్క । నేత్రయుగలం — కన్దోయిని । లక్ష్మీలీలాస్పదత్వేన — లక్ష్మీ విలాసములకు స్థానమగుటచేత అహం — నేను । పంకజం — కమలమునుగా । మన్యే — తలచుచున్నాను.

ఆత్మ పంకజశబ్దోజాతి వచనః లీలాశబ్దః క్రియావచనః।

ఇచ్చట పంకజ శబ్దము జాతివాచకము. లీలా శబ్దము క్రియా వాచకము.

వివరణము :

రామేశ ప్రభువు కనుచూపు లెవరిపైన ప్రసరించునో వారు శ్రీమంతు లగుట తేసి ఈ ప్రభువు కనులలో లక్ష్మీ విలాసములున్నవి యని తలపవలసి యున్నది. లక్ష్మీదేవి కమలా లయ యని ప్రసిద్ధి. మరియు ఈతని కందోయియందు లక్ష్మీ విలాసము లున్నందున ఈ కందో యిని ఇచట కమలముగా కవి యుత్పేక్షించుచున్నాడు. ఇచట కన్దవ ఉపమేయము. కమలము ఉపమానము. ఇది జాతియే కనుక నిచట జాతి భావ స్వరూపోత్పేక్ష. ఇట్లు ఉత్పేక్షించుట కిచట లక్ష్మీవిలాసరూపక్రియ నిమిత్తముగా ఉపాత్తమైనది. అందుచే ఇది ఉపాత్త క్రియా నిమిత్త జాతి భావ స్వరూపోత్పేక్షకు ఉదాహరణము.

అనుపాత్త నిమిత్త జాతి భావ స్వరూపోత్పేక్షా యథా—

విచిత్ర చారిత్రజ బుద్ధి బాజః

రామేశ్వరస్వాద్య యశ స్సమంతాత్

జగత్త్రయీశోభన సంవిధాన

వితానిత క్షేమ నిధం విభాతి॥

ఆత్మ క్షేమ శబ్దో జాతి వచనః

అర్థము :

విచిత్ర - విచిత్రమైన । చారిత్ర - చరితమువలన । జ - ఏర్పడిన । బుద్ధి - బుద్ధిని । భాజ - కలిగియున్న । రామేశ్వరస్య - రామేశ ప్రభువుయొక్క । యశః - కీర్తి । అద్య - ఈ వేళ । సమంతాత్ - అంతట । జగత్త్రియా - మూడు లోకములకు । శోభన - భద్రమును । సంవిధాన - చేయుటయందు । వితానిత - మేల్కొట్టుగా చేయబడిన । షైమనిభం - పట్టు వస్త్రముతో సమానముగా । విభాతి - భాసించుచున్నది । ఇచ్చట షైమ శబ్దము జాతివాచకము ।

వివరణము :

రామేశ్వరుని కీర్తి మూడు లోకముల పైకట్టు - చాందిని - వలె భాసించుచున్నది. ఇచ్చట కీర్తి వితానవస్త్రము - చాందినిగా - ఉత్తేషించబడినది. కీర్తి శివమేయము. వస్త్రము ఉపమానము. వస్త్రము జాతి. ఇట్లుత్తేషించుటకు నిమిత్తమగు తెలుపుదనము మొదలగు నిమిత్త మేదియు చెప్పబడలేదు. అందుచే ఇది అనుపాత్త నిమిత్త జాతి భావస్వరూపొత్తేష కుదాహరణము. ఇచ్చట శ్లోకములో “షైమ నిభం” అని “నిభ” శబ్దము ప్రయోగించబడినది. “నిభ”, “సంకాశ”, “నీకాశ”, “ప్రతీకాశ” మొదలగు శబ్దములు ఉపమా వాచకములుగా ప్రయుక్తము లగుచుండును. ఇచ్చట ఉత్తేష ఉదాహరణ సందర్భములో ఈ “నిభ” శబ్ద ప్రయోగము అంత ఉచితముగా కన్పించదు. “షైమ పటో విభాతి” యనురీతిగా “నిభ” స్థానమున ‘పట’ శబ్ద పాఠమున్న బాగుండును.

అనుపాత్త నిమిత్త జాత్యభావ స్వరూపొత్తేష యథా -

అత్యద్భుతై రఖిల సజ్జన వర్ణనీయైః

దాక్షిణ్య పుణ్య నిలయైర్జగదేక సారైః ।

రామేశ ధీర భవత శ్శుచిభి శ్శరీరైః

కాల శ్చతుర్థయుగ శూన్య ఇవావభాతి॥

అత్ర చతుర్థయుగ శూన్య ఇతి జాత్యభావ ఉత్తేషితః ।

67

అర్థము :

ధీర - ధీరుడవగు । రామేశ - రామేశ ప్రభూ । అత్యద్భుతైః - ఆశ్చర్యకరము లగునట్టి । అఖిల సజ్జన వర్ణనీయైః - సమస్త సజ్జనులచేత వర్ణించదగినట్టి । దాక్షిణ్య పుణ్యనిలయైః - దయకును మంచికిని స్థానములగు । జగదేక సారైః - ప్రపంచముయొక్క ఒకే ఒక సారస్వరూపములగు । శుచిభిః - పవిత్రములగు । భవతః - నీ యొక్క ।

చరిత్రైః - చేష్టలచేత । కాలః - కాలము । చతుర్థ యుగ శూన్య ఇవ - కలియుగము లేనిది వలె । అవధాతి - భాసించుచున్నది । ఇచ్చటి “చతుర్థయుగ శూన్య” అనుటవలన జాత్య భావోత్పేక్ష.

వి వ రణ ము :

రామేశుని సత్త్వవర్తనవలన కాలము కలియుగము లేనిదానివలె భాసించినది. ఇచ్చట చతుర్థ్యగములుగా విభక్తమగు కాలమునందు కలియుగమును జాతియొక్క అభావ స్వరూప ముత్పేక్షించ బడినందును, దానికి నిమిత్త మేమియు చెప్పనందునను ఇది అనుపాత్త నిమిత్త జాత్యభావ స్వరూపోత్పేక్ష యని గ్రంథకర్త తాత్పర్యము.

వస్తుతః ఇచ్చట కాలమునకును, కలియుగాభావమువకును ఎట్టి ఉపమానోపమేయ భావము పొసగుట లేదు. కనుక ఈ యుదాహరణ ముపేక్షణీయము. ఔపమ్య స్ఫూర్తి లేని ఆరోపాప హ్నవ స్మరణ నందేహ సంభావనలు అలంకార పదవి నధిరోపించ జాలవని అలంకారికుల సమయము కదా! అందుచే ఈ యుదాహరణ కుదరదు.

బాహుజానాం నమస్తానా మభావఇవ మూర్తిమాన్ ।

జయ త్యతిబలో లోకే జామదగ్న్యః ప్రతాపవాన్॥

ఇది పండితరాజు జాత్యభావ స్వరూపోత్పేక్ష కిచ్చిన యుదాహరణము. పరశురాముడు క్షత్రియు లందరి ఆభావమే శరీరము దాల్చినదా యనునట్లున్నాడని భావము. ఇచట పరశు రాముడు ఉపమేయము. శరీరము దాల్చిన క్షత్రియధ్వంస భావము ఉపమానము. ఆకృతి దాల్చిన క్షత్రియాభావముగా పరశురాముడు ఉత్పేక్షించబడినాడు. ఇది జాత్యభావ స్వరూపోత్పేక్ష.

జాతి హేతు స్వరూపోత్పేక్షై యథా -

అశ్రాంత విశ్రాణన దీక్షితేన

రామేశ భూమితల వాసవేన ।

మహితరోద్య త్పురభూరుహేవ

విహన్యతే ఘానుషలోక దైన్యమ్॥

ఆత్ర భూరుహేతి జాతి హేతుత్వమ్ ।

అర్థము :

అశ్రాంత విశ్రాంత దీక్షితేన - ఆనవరతము దాన దీక్షగం । రామేశ భూమితలవాస వేన - రామేశుడను భూమింద్రునిచేత । సుపాతలోద్యత్పుర భూరుహేవ - భూమియందుదయించు కల్పవృక్షముచేత వలె । మానుష లోకదైన్యమ్ - మనుష్య లోకములోని విషాదము । విహన్యతే - తొంగించబడుచున్నది. ఇచట భూరుహ అనునది జాతికి హేతుత్వమును సూచించుచున్నది.

వివరణము:

మహాదాత యగు రామేశ వ్రభువు కల్పవృక్షమువలె లోకుల దుఃఖమును పోగొట్టుచున్నాడు. లోకుల దైన్య నివారణ హేతువుగా కల్పవృక్షము నుత్పేక్షించినట్లుగా భావించి, కవి ఇందులో జాతిని హేతువుగా ఉత్పేక్షించుట జరిగినదని హేతుత్వేష యన్నాడు. కాని ఇచట రామేశునియందు కల్పవృక్ష సామ్యమే భాసించుచున్నందున ఇది యుపమయే కావచ్చును. "ఇవ"శబ్దము ఉత్పేక్షకును గమకమే కనుక రామేశుని కల్పవృక్షముగా నుత్పేక్షించినాడనియు ననవచ్చును. అప్పుడు జాతి స్వరూపోత్పేక్షయే కావచ్చును. కాని జాతిని హేతువుగా నుత్పేక్షించుట యిందులో లేదు.

'త్వత్ప్రతాప మహాదీపశిఖా విపులకజ్జలైః ।

సూనం నభస్సరే నిత్యం సీలిమా నూతనాయతే॥

ఇది రసగంగాధరములోని జాతి హేతుత్వేష కుదాహరణ శ్లోకము. ఒక మహారాజు పరాక్రమమనెడి దీపశిఖ యొక్క మసిచేతనే ఆకాశములోని ఈ నలుపు నిత్యనూతనముగా నున్నది అని దీని తాత్పర్యము. ఇచ్చట ఆకాశములోని నలుపుదనమునకు రాజపరాక్రమదీపశిఖామసిని హేతువుగా ఉత్పేక్షించుట జరిగినది. అందుచే ఇది జాతిహేతుత్వేష.

జాతి భావ ఫలోత్పేక్షై యథా -

శ్రీరామేశ షీతిప భవతో విద్విషన్మానుషౌఘః

సర్వే సూనం సరసిజభువా తీర్థయాత్రాయ స్పష్టాః ।

నస్యాదేవం యది కథ మసౌ పాలపదైపు తేషాం

యాత్రాం వర్తై రలిఖ దిహ భవ త్కోప విస్ఫుర్జితాంతమ్॥

69

లోక దిగ్గతి మంత్రేషు యాత్రం యాత్రాచ వాచ్యవదితి విశ్వః । అత్ర మానుషజాతేః ఫలం తీర్థయాత్రా

ఆర్థము :

శ్రీరామేశ జ్ఞిప - రామేశప్రభూ । భవతః - నీయొక్క । విద్విషన్మానుషోఘాః - శత్రుజన సమాహములు । సర్వే - అందరును । సరసిజభువా - బ్రహ్మచేత । తీర్థయాత్రాయ - తీర్థయాత్రకొరకు । సృష్టాః - సృష్టించబడినారు । నూనం - నిశ్చయము । ఏవం - ఇట్లు । న స్వాద్యది - కానియెడల । అపౌ - ఈ బ్రహ్మ । తేషాం - వారియొక్క । పాలపద్దేను - నుదుటిపట్టును లయందు । వర్తైః - అక్షరముచేత । ఇహ - ఈలోకమునందు । యాత్రం - యాత్రను । భవత్ - నీయొక్క । కోప - కోపము యొక్క । విస్ఫూర్ణితాంతం - అతిశయమే అంతముగా గలదిగా । కథం - ఎందుకు । అలిఖత్ - వ్రాసెను । లోకము దిక్కుగతి మంత్రము అను నర్థములలో యాత్ర శబ్దము ప్రీలింగ నపుంసకలింగములలో నుండవచ్చునని విశ్వనిఘంటువు చెప్పుచున్నది. ఇచట మనుష్య జాతికి ఫలము తీర్థయాత్ర ।

వివరణము :

రామేశ ప్రభువుయొక్క శత్రువులు తీర్థయాత్రకై సృష్టించబడినారనియు, ఆతీర్థయాత్రయ్యుప్రభువునకు కోపము కలుగునంతవరకే యనియు భావము. (ఈశ్లోకచతుర్థపాదమున గణభంగము గమనించదగినది) ఇచట మానవ జాతికి తీర్థయాత్ర ఫలముగా నుత్పేక్షించబడినది. అందుచే ఇది జాతి భావ ఫలోత్పేక్షయని గ్రంథకర్త భావము.

వస్తుతః జాతిని ఏదో ఒకదానికి ఫలముగా ఉత్పేక్షించినపుడే జాతిఫలోత్పేక్షయగును కాని జాతికిఒకానొక ఫలము నుత్పేక్షించినపుడు కాదు. అందులోను ఇచట మానవజాతికి తీర్థయాత్ర ఫలమని యుత్పేక్షించుటగాని, దానికి కవి చెప్పిన కారణముగాని అట్టై చమత్కారకము కాదు. అందుచే ఇది జాతి ఫలోత్పేక్ష కుదాహరణముగా నుపాదేయముగాకున్నది.

“దివానిశం వారిణి కంఠదఘ్నే దివాకరారాధన మాచరంతి ।

వక్షోజతాయై కిము పక్షిలాఘ్యా స్తపశ్చర త్యంబుజ పంక్తి తేషాం॥”

అహర్నిశము కంఠము లోతుగల నీట నిలుచుండి సూర్య సేవ సేయుచున్న ఈ కమల సముదాయము ఒకానొక సుందరాంగి యొక్క స్తనమగుటకు తవస్సు చేయుచున్న దనియు అ తవస్సునకు కామినీకుచమగుటయే ఫలము కాబో లనియు ఉత్పేక్షించబడినది. స్తనత్వ జాతిని కమల తవస్సునకు ఫలముగా నుత్పేక్షించినందున ఇది జాతి భావఫలోత్పేక్ష. ఈ యుదాహరణము “రసగంగాధరములోనిది”.

జాత్యభావ ఫలోత్పేక్ష యథా -

నూనం కలంకాభావాయ తవ రామేశ కీర్తివత్ ।
నవీకరో త్యజ శృంగ్రం ప్రతిమాసం ప్రయత్నతః ॥

70

అత్ర కలంకాభావాయ ఇతి జాత్యభావస్య ఫలత్వమ్ ।

అర్థము :

రామేశ - రామేశప్రభూ । తవ - నీయొక్క । కీర్తివత్ - కీర్తికివలె । కలంకాభావాయ - కలంకము లేకపోవుటకొరకు । అజః - బ్రహ్మ । ప్రతిమాసం - ప్రతినెం । ప్రయత్నతః - ప్రయత్నమునలన । శృంగ్రం - శృంగ్రుని । నవీకరోతి - కొత్తగాచేయుచున్నాడు । నూనం - నిశ్చయము । ఇచ్చట కలంకాభావమునుది జాత్యభావము. దానిని ఫలముగా నుత్పేక్షించుట యైనది.

వివరణము :

ప్రతినెం మొదట కొత్త చంద్రుడు కన్పడును. ఇట్లు ప్రతినెం బ్రహ్మదేవుడు కొత్తగా చంద్రుని ఎందుకు సృష్టించుచున్నాడు? అనిన మన రామేశప్రభుకీర్తివలె నిష్కలంకత కొరకే కాబోలని తార్పర్యము. ఇచ్చట ప్రతిమాస చంద్రనవీకరణమునకు కలంకరూప జాత్యభావము ఫలముగా నుత్పేక్షించబడినందున నిది జాత్యభావవోత్పేక్ష.

కిరీయా స్వరూపోత్పేక్ష యథా-

త్వద్విద్వద్వర కామినీ పరి పఠత్ క్రీడాపదానశ్రమ
శ్వాసోద్బుద్ధ భుజార్జితాతివిలస ద్యుష్మత్ప్రతిపాగ్నినా ।
మన్యే షోడశ రాజకీర్తి రజతారబ్ధశ్శీ శ్యామికా
విద్ధ శ్చుద్ధతరాత్మకీర్తి విభవ శ్రీవిశ్వనాథాత్మజ ॥

71

అత్యో రజతారబ్ధ ఇతికిరీయాస్వరూపమ్ ।

అర్థము :

శుద్ధతరాత్మ కీర్తి విభవ - పరిశుద్ధ కీర్తి వై భవముగల । శ్రీ విశ్వనాథాత్మజ - విశ్వనాథ ప్రభు భుమారా! । త్వద్ - నీ । విద్వద్వర - పండితపుంగవుల । కామినీ - శ్రీం చేత । పరిపఠత్ - పఠించుట । క్రీడాపదాన - విలాసములు వీరచేష్టితములు గలవార లగుట చేతనైన । శ్రమ - అంశులచేత కలిగిన । శ్వాస - ఉద్బాసములచేత । ఉద్బుద్ధ - పెరిగిన । భుజార్జిత - భుజములచేత సంపాదించబడిన । అతి విలసత్ - బాగుగా ప్రకాశించు । యుష్మత్ - మీయొక్క । ప్రతాపాగ్నినా - ప్రతాపరూపముగ అగ్నిచేత । శ్యామికావిధః -

నలుపుచేత సంబద్ధుడైన । శశీ - చంద్రుడు । షోడశరాజకీర్తి - పదియారు రాజుల కీర్తి యనెడు । రజత - వెండిచేత । ఆరణ్యః - చేయబడినాడు । మన్యే - అని తలచుచున్నాను । ఇచ్చట రజతారణ్య యనుటచేత క్రియాస్వరూప ముత్పేక్షించబడినది.

వివరణము :

మహారాజు నాశ్రయించిన పండితులు రాజుయొక్క లీలలను వీరచేష్టితములను వర్ణించుచు పాటలు రచించగా వానిని ఆ పండితుల స్త్రీలు పఠించుచుందురు. అట్లు పాడి పాడి అలసిన ఆ స్త్రీల శ్వాసవాయువులచేత ఈ రాజుయొక్క భుజ బలార్జిత పరాక్రమాన్ని విజృంభించును. ఈ ప్రతాపాన్నియొక్క మనీయే చంద్రునికి కలంకముగా మారినది. చంద్రుడు పదియారు మహారాజుల కీర్తియును వెండిచేత తయారుచేయబడినాడు. ఇంతటి అభిప్రాయమును తెచ్చునట్లే రచన కొంచెము వినంపులముగా నున్నది. 'ఇచ్చట చంద్రుడు కీర్తిరజతముచేత ఆరణ్యఃబింబబడినాడని తలంచెదను' అను అంశమే ఉత్పేక్ష కుదాహరణము. ఆరంభమును క్రియాస్వరూప మిచ్చట ఉత్పేక్షితము.

క్రియాభావ స్వరూపోత్పేక్ష యథా -

సృష్ట్యా ముకుంద వరకచ్చప కామధేను
కల్పద్రుమాన్ వితరణే చ విలోక్య ధాతా ।
సంతోష మాత్మని పరం న వహన్నివ శ్రీ
రామేశమత్ర వినియుజ్య నిరాధి రాస్తే ॥
ఆత్ర నవహన్నివేతి క్రియాయా అభావః ।

72

అర్థము :

ధాతా - బ్రహ్మదేవుడు । ముకుంద - విష్ణువును । వరకచ్చప - శ్రీకూర్మనాథుని । కామధేను - కామధేనువును । కల్పద్రుమాన్ - కల్పవృక్షములను । సృష్ట్యా - సృష్టించి । వితరణే - దాన విషయమున । ఆత్మని - తనయందు । పరం - గొప్పదైన । సంతోషం - సంతోషమును । న వహన్నివ - వహించని వానివలె । విలోక్య - విచారించి । ఆత్ర - ఈ దానవిషయమున । శ్రీరామేశం - రామేశ ప్రభువును । వినియుజ్య - నియమించి । నిరాధి - విచారము లేనివాడుగా । రాస్తే - ఉన్నాడు । ఇచ్చట 'నవహన్నివ' యని క్రియ యొక్క అభావము చెప్పబడును.

వివరణము :

బ్రహ్మదేవుడు ఆడిగిన వస్తువుల నడిగినవారి కిచ్చుటకు సృష్ట్యాదులను సృష్టించియు, సంతోషపడక మరల ఆర్చించి, రామేశ ప్రభువును సృష్టించి తృప్తి పడినాడు. విష్ణాదుల

కంటె రామేశ ప్రభువు గొప్పదాతయని తాత్పర్యము. ఇచ్చట సంతోషమును వహించకపోవుటనునది క్రియయొక్క అభావమే కాని తత్త్వరూపము రామేశ ప్రభు సృష్టికిని మిత్రముగా - హేతువుగా - చెప్పబడినందున ఇదిక్రియాభావహేతుత్వేష కావచ్చును. కాని క్రియాఽభావ స్వరూపేత్వేష యగుటలేదు. కాని బ్రహ్మదేవునియందు తాదృశ సంతోషవహన రూప క్రియ యొక్క అభావమును ధర్మముగా ఉల్లేపించుటయందే తాత్పర్య మని యన్నచో నదియు కావచ్చును.

క్రియా హేతుత్వేష యథా -

విరోధి చక్ర విశ్లేష స్తత్ర తతోపలక్ష్యతే।

శ్రీరామేశ విభోః స్ఫార యశశ్చంద్రోదయాదివ ॥

73

అత్ర ఉదయా దితి క్రియాయా హేతుత్వమ్ ।

అర్థము :

విరోధి చక్ర - శత్రువు లగుచక్రవాకములయొక్క । విశ్లేషః - వియోగము । శ్రీ రామేశ విభోః - రామేశ ప్రభువుయొక్క । స్ఫార - గొప్పదగు । యశః - కీర్తి యనెడు । చంద్ర - చంద్రుని । ఉదయా దివ - ఉదయించుట వలననేమో । తత్ర తత్ర - అచ్చట అచ్చట । ఉపలక్ష్యతే - కనబడుచున్నది । ఇచ్చట ఉదయ మను క్రియ హేతువుగా నున్నది.

వివరణము :

చంద్రోదయము వలన చక్రవాకములు విడిపోయినట్లు రామేశ ప్రభువు కీర్తియొక్క ఉదయమువలన విరోధులు విడిపోయినా రని భావము. చంద్రోదయము చక్రవాక వియోగము నకు హేతువుగా ప్రసిద్ధమే కనుక దానిని ఉల్లేపించుటనుట పొసగదు. కనుక వేరే ఉదాహరణము చూపవలెను.

క్రియాభావ హేతుత్వేష యథా -

దైన్యాని విదుష స్త్యక్త్యా ఆశ్రయంతే విరాకులమ్।

రామేశ త్వద్విషద్యర్గం తత్రానుగ్రహలోపతః॥

74

అత్ర సమీప ప్రాపణ క్రియా హేతుత్వాత్ హేత్వభావః ।

అర్థము :

రామేశ - రామేశప్రభూ । దైన్యాని - దీనభావములు । విదుషః - విద్వాంసులు । త్వక్త్యా - విడిచి । త్వద్విష ద్యర్గం - నీశత్రు వర్గమును । తత్ర - ఆశ్రయవర్గమునందు ।

అనుగ్రహలోపతః - నీయనుగ్రహము లోపించినందున । నిరాకులం - అద్భుతేకుండ । ఆశ్రయంతే - ఆశ్రయించుచున్నది ।

వివరణము :

ప్రభువు అనుగ్రహమున్నందున విద్వాంసులు దుఃఖిదూరులై నారు. ప్రభువు అనుగ్రహము లోపించినందున శత్రురాజులు దుఃఖితులై నారని తాత్పర్యము. దగ్గరకు చేర్చుకొనుటకు హేతువు అనుగ్రహము. అది పండితుల కున్నది. శత్రువుల కీయనుగ్రహము లేదు. అందుచే వారిని విషాదము లాశ్రయించినవి. ఇచ్చట మూలములో 'సమీప ప్రాపణ క్రియా హేతుత్వాత్ హేతుభావః' అని యొక పంక్తి కలదు. ఆ వాక్యమున 'అనుగ్రహస్య' అను పదమును తెచ్చి పెట్టుకొనవలెను. అప్పుడు 'అనుగ్రహస్య' = అనుగ్రహము, సమీప ప్రాపణ క్రియా హేతుత్వాత్ = దగ్గరకు చేర్చుకొనుటయను క్రియకు కారణము కనుక । హేతుభావః - అట్లు కారణమైన అనుగ్రహము యొక్క అభావము ఇవట క్రియా భావము. దానిని విషాదములు శత్రువర్గము నాశ్రయించుటకు హేతువుగా వర్ణించినందున ఇది క్రియాభావము నకు హేతుత్వము నుత్పేక్షించుట కుదాహరణమని గ్రంథకర్త తాత్పర్యము. కాని శత్రు దుఃఖములకు రాజానుగ్రహభావము సిద్ధహేతువే కనుక ఇట ఉత్పేక్షించుట ఏమియు నుండదు. అందుచే ఉదాహరణము మరియొకటి చూపవలసి యున్నది.

క్రియా ఫలోత్పేక్షా యథా-

రామేశ కీర్తి సాదృశ్యం నేతు మిందు ప్రభాం విధిః ।

నాసా విరమతేఽద్యాపి శోధితుం శరదంబరమ్ ॥

ఆత్ర శోధన క్రియాయాః ఫలత్వమ్ ।

75

అర్థము :

అసౌ - ఈ । విధిః - బ్రహ్మదేవుడు । ఇందు ప్రభాం - చంద్రకాంతిని । రామేశ కీర్తి సాదృశ్యం - రామేశప్రభువుయొక్క కీర్తి సామ్యమును । నేతుం - పొందించుటకు । అద్యాపి - ఇప్పటికిని । శరదంబరం - శరదృతువునందలి ఆకాశమును । శోధితుం - పరిశుభ్రమొనర్చుటకొరకైన । (యత్నాత్ - ప్రయత్నమునుండి. ఈ అంశము ఊహించవలెను) । న విరమతే - ఆగుటలేదు (ఇచ్చట శోధన క్రియకు ఫలితముగా సాదృశ్యనయనక్రియా స్వరూప ముత్పేక్షించబడుచున్నది అను అంశము ఊహించుకొనవలెను.)

వివరణము :

రామేశ ప్రభువు కీర్తియందు వెన్నెల వెలవెలిబోయినది. ఐనను బ్రహ్మదేవుడు ఈ వెన్నెల కెక్కిరి రక్తిర్తి సామ్యమును సంపాదించవలెనని ప్రయత్నించుచున్నాడు. ఈ

ప్రయత్నముతో భాగమే ప్రతి శరదృతువులోను ఆకాశమును నిర్మలముగా చేయుట అని శ్లోక తాత్పర్యము. ఇచ్చట శరదృతువులో సహజమగు నైర్మల్యమునకు కీర్తి సాదృశ్య వయన క్రియ ఫలితముగా నుత్పేక్షించబడినందున ఇది క్రియాఫలోత్పేక్ష కుదాహరణము. ఇచట ఇన మొదలగునవి లేనందున ఇది ప్రతీయమానోత్పేక్షయగుచున్నది.

క్రియా భావ ఫలోత్పేక్ష యథా -

నలః ప్రదాతా ప్రథమే యుగేఽభూత్ రామో ద్వితీయే రవిజ స్త్వతీయే,

అవిచ్ఛిదే నూన మజేన సృష్టః త్యాగస్య రామేశ విభు శ్చతుర్థే॥

అత్రావిచ్ఛిదే ఇతి క్రియాభావస్య ఫలిత్యమ్।

76

అర్థము :

ప్రథమే - మొదటి. యుగే - యుగమునందు. నలః - నలుడు. దాతా - త్యాగి. అభూత్ - ఆయెను. ద్వితీయే - రెండవ యుగమున. రామః - రాముడు. తృతీయే - మూడవ యుగమున. రవిజః - కర్ణుడు. దాతా - త్యాగి. అమో - ఆయెను. చతుర్థే - నాలుగవ యుగమున. త్యాగస్య - దానము యొక్క. అవిచ్ఛిదే - విచ్ఛేదము లేకపోవుటకై అజేన - బ్రహ్మచేత. రామేశ విభుః - రామేశ ప్రభు. సృష్టః - సృష్టించబడినాడు. నూనం - నిశ్చయము.

వివరణము :

కృత త్రేతా ద్వాపర యుగములలో వరుసగా నల రామ కర్ణులు దాతలుగా నున్నారు. కలియుగములో దాతలేనిచో దాతృ విచ్ఛేదము కలుగును. అందుచే బ్రహ్మచేతను రామేశ ప్రభువును సృష్టించినాడు. ఇచట సాధారణముగా జరిగిన రామేశప్రభు సృష్టికి దాతృవిచ్ఛేద రూప క్రియాభావమును ఫలితముగా నుత్పేక్షించుటయైనది. నూనం అని ఉత్పేక్షను చెప్పు శబ్ద మున్నది. తనుక ఇది క్రియాభావఫలోత్పేక్ష వాచ్య మగుచున్నది.

గుణ స్వరూపోత్పేక్ష యథా -

క్షణీ చక్ర సుఖోదయం సుర నర కృవ్యాద లోక స్థిరం

నిత్యం సద్బుధ మానసాంజుజ సముల్లాస పృగల్బద్యుతిమ్।

శ్రీ రామేశ యశో హిమాంశు మఖిత స్సంపశ్యత శ్శీతగోః

శోకాగ్న్యహిత కాలిమేవ హృదయే విద్యోతతే రోహిణిః॥

77

అత్ర కాలిమేతిగుణ స్వరూపమ్।

అ ర్థ ము :

క్షోణీచక్ర - భూమండలమునకు - భూమి యందలి చక్రవాక పక్షులకును । సుఖోదయం - సుఖకరమగు ఉదయముగల । సుర నర క్రవ్యాదలోక - దేవ మనుష్య రాక్షసలోక ములయందు । స్థిరం - స్థిరముగానున్న । నిత్యం - ఎల్లప్పుడు । సద్బుధ - మంచి విద్వాంసుల । మానసాంబుజ - మనస్సులనెడు కమలముల । సముల్లావ - వికాసమునందు । ప్రగల్భ ద్యుతి - సమర్థమైన కాంతిగల । శ్రీరామేశ యశో హిమాంశం - రామేశ ప్రభువుయొక్క కీర్తి చంద్రుని । అభిరః - అంతట । సంపశ్యతః - చూచుచున్న । శీతగోః - చంద్రుని యొక్క । హృదయే - హృదయమునందు । శోకాగ్నిహిత కాలిమేవ - శోకమనెడు అగ్నివలనైన నలుపువలె । రోహిణి - కృష్ణమ్మగము । విద్యోతతే - ప్రకాశించుచున్నది.

వి వ రణ ము :

రామేశప్రభువుయొక్క కీర్తిచంద్రుని చూచి వాస్తవచంద్రునికి తాను వానివలె లేనైతి నే అనుబాధ ఏర్పడినది. ఈ బాధ అను అగ్నియొక్క మనియేమో అన్నట్లుగా వాని నడుమ జింక యున్నది. కీర్తి చంద్రునివలె తాను లేకపోవుట ఏమన తన ఉదయము భూమియందలి చక్రవాకములకు దుఃఖమును కలిగించును. మరి కీర్తి చంద్రోదయము భూచక్రమునకు సుఖమును కదా కలుగజేయుచున్నది. అట్లే కీర్తిచంద్రుడన్ని లోకములలోను స్థిరముగా నున్నాడు. తాను క్షీణించుట వృద్ధి చెందుటలలో సతమతమగుచున్నాడు. కీర్తిచంద్రుడు విద్యన్మానస పద్మముల వికసింపజేయుచున్నాడు. తాను కమలముల వికసింప జేయలే కున్నాడు. అందుచే కీర్తి చంద్రుని చూచి వాస్తవ చంద్రుడు బాధపడుచున్నాడు. ఇచ్చట తేడిని శోకాగ్నిమషిగా నుత్పేక్షించుట జరిగినది. నలుపు గుణము కనుక నిది గుణస్వరూపొత్పేక్ష.

గుణాభావ స్వరూపొత్పేక్షా యథా -

రామేశ కీర్తి ధావళ్యం త్రైలోక్య ముపలింపతి ।

¹ బ్రహ్మ సృష్టిర్ని నైల్యాది శూన్యేవ పరిదృశ్యతే ॥

78

² అత్ర సృష్టిః నైల్యాది శూన్యేతి గుణాభావః ॥

గమనిక :

మూలప్రతిలోని క్లౌక ఉత్తరార్థము కొంత విస్మయకరముగా నున్నది. దానిని “బ్రహ్మ సృష్టిర్ని నైల్యాది శూన్యేవ పరిదృశ్యతే” అను రీతిలో సవరించుకొని అర్థము చెప్పుకొను చున్నాము. అట్లే చివర వాక్యమును గూడ “అత్ర సృష్టిః నైల్యాది శూన్యేతి గుణాభావః” అను రీతిలో సవరించుకొనవలెను.

1. బ్రహ్మ సృష్టి రియం శూన్యా నైల్యాది రివ దృశ్యతే । (మూ. పా.)

2. అత్ర నైల్యాది సృష్టిః శూన్యేతి గుణాభావః । (మూ. పా.)

అర్థము :

రామేశ కీర్తి భావశ్యం - రామేశ ప్రభువు కీర్తి తెల్లదనము । త్రైలోక్యం - మూడు లోకములను । ఉపలింపతి - అలముచున్నది । బ్రహ్మ సృష్టిః హి - బ్రహ్మ సృష్టి చేయె , నై ల్యాది శూన్యా ఇవ - నలుపు మొదలగు చాపములు లేనిదానివలె । పరిదృశ్యతే - కన్నడు చున్నది ।

వివరణము :

మూడు లోకములలోను రామేశ ప్రభువు కీర్తియొక్క తెలుపుదనమే నిండియున్నందున ఇక సృష్టిలో నలుపు మొదలగు వేరు చాపములు లేవు కాబోలు ననిపించుచున్నది. ఇచ్చట నలుపు అను గుణముయొక్క అభావ ముత్పేక్షిత మైనందున నిది గుణాభావోత్పేక్ష.

గుణహేతుత్పేక్షే యథా -

శ్రీరామేశ తవ త్యాగః కర్ణాదీనాం యశఃపయః ।

వికరోతి మిలత్స్వీయ చరితామృతసాదివ ॥

74

అత్య రసాదివేతి గుణస్య హేతుత్వమ్ ।

గమనిక :

మూలపతిలోని శ్లోకము మొదటి పాదములో “ద్యుంద్య” అను నొకపదము అనన్వితముగా నున్నది. అందుచే దాని స్థానమున “త్యాగః” అని చేర్చబడినది.

అర్థము :

శ్రీరామేశ - శ్రీ రామేశప్రభూ । తవ - నీయొక్క । త్యాగః - దానము । కర్ణాదీనాం - కర్ణుడు మొదలగువారి । యశః పయః - కీర్తియను పాలను । మిలత్ - కలియుచున్న । స్వీయ - తన । చరిత - చరితమనెడు । అమృతసాదివ - పులుపు రసమువలెనవలె । వికరోతి - వికారము గలదిగా చేయుచున్నది ।

వివరణము :

రామేశ ప్రభువు దానగుణము పరుల నోరు ఊరించు పులుపు రసము గలది. అది కర్ణాదుల కీర్తి యను పాలలో కలిసి ఆ కీర్తి దుగ్ధమును విరుగ గొట్టుటయో లేక గడ్డకట్టించుటయో చేయుచున్నది. ఇచ్చట కర్ణాదుల కీర్తికి వికారము గలుగుటకు రామేశ దానగుణాన్వితరసమను గుణమును హేతువుగా నుత్పేక్షించినందున ఇది గుణ హేతుత్పేక్ష. ఇచ్చట కర్ణాదుల కీర్తికి వికార మేర్పడినట్లు ప్రసిద్ధిలేదు. సిద్ధమగు నొక కార్యమునకు వాస్తవిక కారణ

మగు దానికంటె నతిరిక్తమగు దానిని హేతువుగా నుత్పేక్షించుట సాధారణముగా జరుగుచుండును. ఇచ్చట కర్ణాది కీర్తికి వికార మేర్పడినట్లు ఈ వర్ణనను బట్టియే మనము భావించవలెను. ఆ వికారము రామేశుని కీర్తి ముందు వెలవెల బోవుటయే అని గ్రంథకారుని భావముగా భావించవలసియున్నది.

1. గుణాభావ హేతుత్పేక్షాయథా -

అసామర్థ్యాదివార్థిభ్యః స్పర్శనే కల్పభూరుహః ।

శ్రీరామేశ భుజాకారః కారితః పద్మయోనినా॥

80

అత్ర అసామర్థ్యా దితి గుణాభావస్య హేతుత్వమ్।

అ ర్థ ము :

స్పర్శనే - యాచకుల నందుకొనుటయందు । కల్ప భూరుహః - కల్ప వృక్షమునకు అసామర్థ్యాదివ - సామర్థ్యము లేకపోవుటవలననేమో । పద్మయోనినా - బ్రహ్మదేవునిచేత అర్థిభ్యః - యాచకులకొరకు । శ్రీరామేశ భుజాకారః - శ్రీ రామేశుని భుజమే ఆకారము గలదిగా (కల్పవృక్షము) । కారితః - చేయబడినది ।

వి వ రణ ము :

కల్ప వృక్షము యాచకులందరిని అందుబాటులో లేదని భావించి కాబోలు బ్రహ్మదేవుడు రామేశుని భుజము ఆకారములో దానిని కల్పించినాడు. ఇవట రామేశ భుజాకారముగా కల్పవృక్ష మున్నది అని మొదట సిద్ధము చేసికొని అట్లుండుటకు కారణముగా ప్రసిద్ధ కల్ప వృక్షమునకు సర్వయాచక స్పర్శసామర్థ్యమును గుణము లేకపోవుటను ఉత్పేక్షించుటయైనదని చెప్పకొనవలెను. అందువలన నిది గుణాభావ హేతుత్పేక్ష కుదాహరణము.

గుణ ఫలోత్పేక్షా యథా -

త్వదన్య శ్రీముగ్ధ ప్రభు చరిత తాపాతియలిత -

త్రిలోకీ శైత్యార్థం సరసిజ భవో నూన మస్మజత్।

భవత్కీర్తి జ్యోత్స్నాం మహిత గుణరామేశ వితతాం

నిరాతంకస్తస్యాః కువలయ వికాసో విజయతే॥

81

అత్ర శైత్యార్థ మితి గుణస్య ఫలిత్వమ్।

1. గుణ హేతుభావోత్పేక్ష (మూ. పా.)

అర్థము :

మహితగుణ - ప్రశస్తగుణములుగల । రామేశ - రామేశ ప్రభూ ! । సరసిజభవః - బ్రహ్మదేవుడు । త్వత్ - నీకన్న । అన్య - వేరగు । శ్రీముగ్ధ - సంపత్తి మూడుగు । ప్రభు - రాజుల । చరిత - చేష్టల చేతనైన । తాప - సంతాపముచేత । అలి లలిత - చాల బాధపడెడు । రీలోకి - మూడు లోకములలోని జనులకు । శైత్యార్థం - చలువకొరకు । వితతాం - విస్తీర్ణమగు । భవత్ - నీయొక్క । కీర్తి జ్యోత్స్నాం - కీర్తియనెడు వెన్నెలను । అన్యజత్ - సృష్టించెను । నూనం - నిశ్చయము । తస్యాః - ఆ వెన్నెలకు । కువలయ - భూమండలముయొక్క - కలువలయొక్క । వికాసః - వికసింపజేయుట । నిరాతంకః - నిస్సంకోచముగా । విజయతే - కొనసాగుచున్నది ।

వివరణము :

ధనమదాండులగు రాజుల చేష్టలవలన తపించు మూడు లోకములలోని జనులకు చలువ కలిగించుటకు బ్రహ్మదేవుడు రామేశప్రభు కీర్తి యనెడు వెన్నెలను సృష్టించినాడు. ఇప్పుడది చంద్రకాంతి కలువల వికసింపజేయునట్లు భూమండలములోని జనులను సంతోష పరుచుచున్నది. ఇచట రామేశ ప్రభు కీర్తి జ్యోత్స్నను మొదట సిద్ధపరుచుకొని దానికి ఫలితముగా త్రిలోకి శైత్యమును ఉత్పేక్షించుట జరిగినది. కనుక నిది గుణ ఫలోత్పేక్ష కుదాహరణము.

గుణాభావ ఫలోత్పేక్ష యథా -

దూరం గతే శర్వగురౌ హిమాచలే

ధైర్యే త్వయా సామ్యవిరోధ హానయే ।

¹తవాహితా ద్రావిడ సార్వభౌమ

విహాయ ధైర్యాణి తథైవ నిర్వృతాః ॥

82

అత్ర విరోధ హానయ ఇతిగుణాభావస్య ఫలిత్వమ్ ।

అర్థము :

ద్రావిడ సార్వభౌమ - ద్రవిడ మహాప్రభూ । శర్వగురౌ - శివుని మామయగు । హిమాచలే - హిమాలయము వంటి । ధైర్యే - (నీ) ధైర్యము । దూరంగతే సతి - దూర మైన దగుచుండగా । త్వయా - నీచేతనైన । సామ్య - పోలికకు । విరోధ - విరోధమును । హానయే - పోగొట్టుకొనుటకు । తవ - నీయొక్క । అహితాః - శత్రువులు । తథైవ - అదేవిధముగా । ధైర్యాణి - ధైర్యములను । విహాయ - వదిలి । నిర్వృతాః - సంతోషించిరి ।

1. తథాహితా (నూ. పా.)

వి వ రణ ము

మహారాజు హిమాలయ మంతటి తన దైర్యమును ఒకానొక సందర్భములో దూరము చేసికొనినాడు. అప్పుడు అతని శత్రువులుకూడ ఈ మహారాజుతోగల సామ్యమునకు విరోధ మేర్పడగూడ దను భావముతో తమ దైర్యములనుకూడ విడిచి మహారాజుతో సామ్యము సంరక్షించబడినది గదా యని సంతోషించినారు. వీరు దైర్యముల విడనాడుటకు సామ్య విరోధ పరిహారమును గుణాభావమును ఫలముగా నుత్పేక్షించినందున నిది గుణాభావఫల త్రేక్ష కుదాహరణము. ఇచట దైర్యములనుగాక పరహింసా క్రోధలోభాదులను విడిచిపెట్టుటను వర్జించిన నింతకంటె ఉచితముగా నుండునని గమనించ వచ్చును.

ద్రవ్య స్వరూపోత్పేక్ష యథా-

ప్రతిభట బలభేదన ప్రవీణః కర విహరచ్ఛతకోటి దాన కీర్తిః,

బహు విలసతి విప్రసార్వభౌమ స్త్వపర ఇవేహ సుపర్వ సార్వభౌమః॥

అత్ర ¹ సుపర్వ సార్వభౌమ ఇతి ద్రవ్యస్వరూపోత్పేక్షః.

83

అర్థము :

ప్రతిభట - శత్రువుల. బల - బలము యొక్క - బలానురుని యొక్క. భేదన - భేదించుటయందు. ప్రవీణః - సమర్థుడైనట్టియు. కర - చేతియందు. విహరత్ - కదలాడు. శతకోటి - వందలకోట్ల - వజ్రముకలవాడును. దాన - దానముచేతనైన. కీర్తిః - కీర్తిగలవాడునగు. విప్రసార్వభౌమః - విప్రశ్రేష్ఠుడు. అపరః - మరియొక. సుపర్వసార్వభౌమః ఇవ - దేవరాజువలె. ఇహ - ఇక్కడ. బహు - బాగుగా. విలసతి - ప్రకాశించుచున్నాడు.

వి వ రణ ము :

మహారాజు వేరొక ఇంద్రుని వలె ప్రకాశించుచున్నాడు. ఇంద్రుడు బలుడను రాక్షసుని సంహరించినాడు. మహారాజు శత్రు బలమును నశింపజేసినాడు. ఇంద్రుని చేతిలో శతకోటి ఆయుధ మున్నది. మహారాజు చేతిలో శతకోటి ధనుమున్నది. అందుచే ఇచట మహారాజును ఇంద్రునిగా నుత్పేక్షించుట జరిగినది. కనుక నిది ద్రవ్యస్వరూపోత్పేక్ష.

ద్రవ్య హేతుత్పేక్ష యథా-

పృథివ్యాం జిహ్మాగా ఏతే నేత్రేణ పరిభర్త్రితాః ।

శ్రీరామేశ విభో మన్యే ఆన్యేనేవ గరుత్మతాః॥

84

1. విప్ర (మూ. పా.)

అ ర్థ ము :

శ్రీరామేశ విభో - ఓ రామేశ ప్రభూ ! వృథివ్యాం - వృథివియందు । ఏతే - ఈ । జిహ్మగాః - దుష్టనులు - పాములు । అన్యేన - మరియొక । గరుత్మతా ఇవ - గరుడుని చేతవలె । నేత్రేణ - (నీ) కంటితో । పరిభర్త్సితాః - బెదరించబడినారని । మక్త్యే - తలచుచున్నాను ।

వి వ రణ ము :

ప్రభువు తన దృష్టితో దుష్టనులను బెదరించుట గరుత్మంతుడు పాముల బెదరించి నట్లున్నది. ఇవట ప్రభువు నేత్రమును మరియొక గరుత్మంతుడుగా నుత్త్రేక్షించుట జరిగినది. అందుచే ఇదియొ ద్రవ్య స్వరూపోత్త్రేక్షయే. ఐనను నేత్రమువలన ఏర్పడిన జిహ్మగ పరి భర్త్సనక్రియకు గరుడుని హేతువుగా నుత్త్రేక్షించుట జరిగినదని ద్రవ్య హేతుత్త్రేక్ష యను కొనవచ్చును. కాని మరియొక గరుత్మంతు డనుటవలన నిచట హేతుత్త్రేక్ష యనుటకు అవకాశములేదు. కనుక ద్రవ్యహేతుత్త్రేక్షకు వేరుదాహరణము చెప్పకొనవలెను.

1. ద్రవ్యాభావహేతుత్త్రేక్షా యథా -

రామేశ కీర్తిసూతోపలేప శుభ్రేణ మేరుణా

అకాంచనాద్రిణే వాఙ్మనంభవో దుర్మనాయతే॥

85

అ ర్థ ము :

రామేశ - రామేశ ప్రభువు యొక్క । కీర్తి - కీర్తియనెను । సూత - పాదరసము యొక్క । ఉపలేప - పూతచేత । శుభ్రేణ - తెల్లనైన । మేరుణా - మేరు పర్వతము చేత । అకాంచనాద్రిణా ఇవ - బంగారుకొండ లేకపోవుటచేతవలె । అజ్ఞ సంతాపః - బ్రహ్మ దేవుడు । దుర్మనాయతే - దుఃఖించుచున్నాడు ।

వి వ రణ ము :

రామేశుని కీర్తియను పాదరసము వ్యాపించుట చేత బంగారుకొండ గూడ తెల్లబడినది. అప్పుడు తాను సృష్టించిన బంగారు పర్వతము లేక పోయినదేయని బ్రహ్మదేవుడు దుఃఖించి నాడు. ఇవట బ్రహ్మదేవుని దుఃఖమునకు మేరు పర్వతహవ ద్రవ్యముయొక్క అభావ మును హేతువుగా నుత్త్రేక్షించినందున ఇది ద్రవ్యాభావహేతుత్త్రేక్ష యని గర్వింపకర్త యుభిసంధిః; ఐనను మొదట బ్రహ్మదేవుని దుఃఖమును నిర్ధారించి దానికి ఈ మేరుపర్వతాభావ మును హేతువుగా నుత్త్రేక్షించిన అది యదాహరణ మయ్యేది. కాని ఇవట బ్రహ్మదేవుని

1. ద్రవ్య హేతుభావోత్త్రేక్షా (మూ. పా.)

దుఃఖమునకు కాంచన పర్వతాభావమే వాస్తవిక కారణముగా కన్పించుచున్నది. ధనము పొగొట్టుకొనివిడుచ్చువాని దుఃఖమునకు ధనపహరణమును హేతువుగా నుత్త్రేషించుట జరుగదు గదా. అట్లే ప్రకృతమున కాంచన పర్వతాభావము బ్రహ్మదుఃఖమునకు వాస్తవిక కారణమే కనుక ఇచట ద్రవ్యాభావ హేతుత్వేష కుదరదు. దానికి మరియొక ఉదాహరణము చెప్పకొనవలెను.

ద్రవ్యఫలోత్పేక్షై యథా -

తైలాన బృందాయ యతంతి రుద్రాః

మరాళసంఘాయ యతంతి వేధసః।

క్షీరార్థ వౌఘాయచ పద్మనాభాః

దృష్ట్వా స్ఫుటం రామ విభో ర్యశోభరమ్॥

86

అత్ర తైలాన బృందాయ ఇత్యాదౌ ద్రవ్యస్య ఫలత్వమ్।

అర్థము :

రామవిభోః - రామేశ ప్రభువు యొక్క । యశోభరం - కీర్తి సముదాయమును । దృష్ట్వా - చూచి । రుద్రాః - రుద్రులు । తైలాన బృందాయ - తైలాసముల గుంపుకొరకు । యతంతి - ప్రయత్నించుచున్నారు । వేధసః - బ్రహ్మదేవులు । మరాళ సంఘాయ - హంసలగుంపుకొరకు । యతంతి - ప్రయత్నించుచున్నారు । పద్మనాభాః - విష్ణువులు । క్షీరార్థవౌఘాయచ - పాల సముద్రముల నమూహముకొరకు । యతంతి - ప్రయత్నించుచున్నారు । స్ఫుటం - నిశ్చయము ।

వివరణము :

రామేశుని కీర్తితో అన్ని పర్వతాలు, అన్ని పక్షులు, అన్ని సముద్రాలును తెల్లబడినందున రుద్రులు తైలాసములకొరకు, బ్రహ్మదేవులు హంసలకొరకు, విష్ణుదేవులు పాల సముద్రములకొరకు ప్రయత్నముచేసి వెదకికొనవలసి వచ్చినది. ఇచట రుద్ర బ్రహ్మ విష్ణుల ప్రయత్నములకు తైలాస మరాళ క్షీరార్థములను ఫలముగా నుత్త్రేషించినందున ఇది ద్రవ్య ఫలోత్పేక్షయని గ్రంథకారుని యభిప్రాయము. కాని ఇచ్చట తైలాన ప్రాప్తి మొదలగు నవి వారల ప్రయత్నములకు వాస్తవిక ఫలములే కనుకను, వారల ప్రయత్నముకూడ నిర్ధము కాదు కనుకను ఇచట ఉత్పేక్ష లేదు. మరి దీనికిని మరియొక ఉదాహరణము వేరుగా చెప్పుకొనవలెను. ఇచట రుద్రులు వదకొందుగురని యనుకొనినను తైలాసవాసి యొక్కడే యైనందునను, సృష్టికర్తయగు బ్రహ్మకూడ ఒక్కడే కనుకను, విష్ణుకూడ ఒక్కడే కనుకను బహువచనము పూజ్యార్థముతోకాని, కల్పితేద ప్రయుక్త బహుత్వమును బట్టి కాని ప్రయోగించబడిన దని గమనించవలెను. ఇక "యత" ధాతువుయొక్క పరస్మైపద ప్రయోగము చింత్యమే.

ద్రవ్యాభావ ఫలోత్పేక్ష యథా -

ఫణీంద్ర కైలాస పయఃపయోధి స్వర్గంతినా మప్యవిలక్షణానామ్ |

జగత్కథావాయ భవద్యశశ్శ్రీః రామేశ సర్వం ధవళికరోతి ||

87

ఏవమన్యేపి భేదా ఉదాహరణీయాః |

అ ర్థ ము :

రామేశ - ఓరామేశ ప్రభూ | భవద్యశశ్శ్రీః - నీకీర్తి సంపత్తి | అవిలక్షణానాం అపి - విలక్షణములు కానట్టి | ఫణీంద్ర - ఆదిశేషుని యొక్క | కైలాస - కైలాసము యొక్క | పయః పయోధి - పాం సముద్రముయొక్క | స్వర్గంతినాం - ఐరావతము యొక్క | జగతి - ప్రపంచమునందు | ఆభావాయ - ఆభావముకొరకు | సర్వం - మొత్తమును | ధవళికరోతి - తెల్లగాచేయుచున్నది |

వి వ రణ ము :

రామేశ ప్రభువు కీర్తి ప్రపంచములోని ప్రతి వస్తువును తెల్లగా చేసివేయుచున్నది. ఎందుకనగా ఆదిశేష కైలాసాదులు కూడ లేకపోవుట కొరకేమోయని ఇచట ధవళికరణ క్రియలకు ఆదిశేషాద్యభావము అనగా ద్రవ్యాభావము ఫలముగా నుత్పేక్షించబడినది. అందుచే ఇది ద్రవ్యాభావ ఫలోత్పేక్ష. అన్నిటిని ధవళముగా చేసినందున ఆదిశేష కైలాసాదుల తామే తెల్లగా నున్నవను నొక ప్రత్యేక వైశిష్ట్యము కోల్పోవును. అందుచే వాని యభావము ఇచట పేర్కొనబడుచున్నది. ఇట్లు మిగిలిన ఉదాహరణములు గూడ చూడకొనవలెనని గ్రంథకారు యత్నేశాలంకార ప్రకరణమును ముగించుచున్నాడు.

అథ అతిశయోక్త్యలంకారః—

అనుపాదానం విషయస్యారోప్యన్యైవ యద్యుపాదానమ్ |

సాతిశయోక్తిరేయా భేదాశ్చస్యా భవంతి చత్వారః ||

88

యత్రారోప విషయస్యానుపాదానాత్ ఆరోప్యమాణ ముపనిబధ్యతే | నేయ మతిశయోక్తిః | ఆస్యాశ్చత్వారో భేదాః - 1 భేదే సత్యభేదః 2 అభేదేనతి భేదః 3 అసంబంధే సతి సంబంధః 4 సంబంధే సతి అసంబంధః | క్రమేణాదాహరణాని |

వివరణము :

ఉపమేయమును చెప్పక ఉపమానమును మాత్రమే చెప్పినపుడు ఆరిశయోక్తి అలంకారమగును. ఇది ¹భేదముండగా నభేదము చెప్పుట ²అభేదముండగా భేదము చెప్పుట ³సంబంధము లేకపోయినను సంబంధము చెప్పుట ⁴సంబంధమున్నను అసంబంధము చెప్పుట అని నాలుగు రకములుగా నుండును. వరుసగా వీనిని ఉదాహరించుట జరుగును.

భేదే సతి-అభేదః యథా -

విశ్వేశాంక సుఖోపలాలితతయా త్వేకాంతతస్త్వం గుహః

ఆర్యాహ్లాదన కారణేన చ గుహా జ్ఞే భవానే వసః |

భేదోఽయం జితవాన నౌ పరుషయా శక్త్యా క్వచిత్తారకం

శ్రీరామేశవిభో తయైవ నితరాం సంరక్షసే తారకమ్ ||

89

ఆత్ర తారక శబ్ద వాచ్యయోర సురమహా మంత్రయోర్వేదేనత్యభేదః |

అర్థము :

విశ్వేశాంక - విశ్వేశ ప్రభువుయొక్క - శివునియొక్క - యొడియందు . సుఖ - సుఖముగా . ఉపలాలితతయా - లాలించబడిన వాడవగుటచేత . త్వం - నీవేమో ! ఏకాంతతః - నియతముగా . గుహః - కుమారస్వామివి . ఆర్యాహ్లాదన కారణేనచ - ఆర్యులకు - పార్వతీదేవికిని - ఆహ్లాదము కలిగించుటచేత . సః - ఆ . గుహావీవ - కుమారస్వామియే . భవాన్ - నీవుగా . జ్ఞే - వుద్దైను . ఆయం - ఇది . భేదః - భేదము . ఆసౌ - ఈ కుమారస్వామి . పరుషయా - కఠినమైన . శక్త్యా - శక్తిచేత . క్వచిత్ - ఒకానొకచోట . తారకం - తారకుడను రాక్షసుని . జితవాన్ - జయించెను . శ్రీరామేశవిభో - ఓరామేశ ప్రభూ! (త్వం - నీవు) . తయైవ - ఆ శక్తిచేతనే . నితరాం - తాగుగా . తారకం - తారక మంత్రమును . సంరక్షసే - రక్షించుచున్నావు .

వివరణము :

విశ్వేశుడనగా రామేశ ప్రభువు తండ్రి, పరమ శివుడు అనియు అర్థము. అట్లే ఆర్య అనగా పూజ్యులు, పార్వతీదేవి అనియు అర్థము. ఇప్పుడు కుమారస్వామికి రామేశ ప్రభువునకు కూడ విశ్వేశాంకోపలాలనము ఆర్యాహ్లాదనము అను రెండు ధర్మములు సమానములైనవి. అందుచే ఆ కుమారస్వామియే ఈ ప్రభువు రూపముతో జన్మించినాడని చెప్పుచున్నాడు ఐనను కొంత భేదముకూడ ఉన్నది. అదేమనగా ఈ కుమారస్వామి తారకనామముగల రాక్షసుని సంహరించినాడు. ఈ రామేశ ప్రభువేమో తారక నామముగల మహామంత్రమును రక్షించుకొనినాడు. ఇచ్చట తారక శబ్దమున కర్థములగు రాక్షస, మహా మంత్రములకు

చస్తుతః భేదమున్నను అభేదము చెప్పబడినందున ఇది భేదే అభేదాతిశయోక్తి. ఇక్కడ రక్షణాతువున కాశ్చనే పదప్రయోగము చింత్యము. ప్రస్తుతః ఇచ్చట తారక సంహర్తయొక్క రక్షణ రక్షకుడొకరు అను భేదమున్నప్పటికి గుహ ప్రభువులక భేదము చెప్పబడినందున భేదే అభేదాతిశయోక్తియని గ్రహించదగును (జేనే 'జ్ఞజ్ఞే' గా సవరించబడినది).

యథావా -

రామేశ త్వం తు దిగ్దంతీ కరపుష్కర లాంఛనాత్ ।
అనాత్త గంధం తే దానం ఆత్త గంధంతు దంతినః॥
అత్ర రామేశ దిగ్దంతినోః భేదే సత్యభేదః ।

90

అర్థము :

రామేశ - ఓరామేశ ప్రభూ । త్వం తు - నీవేమో । కరపుష్కర లాంఛనాత్ - చేతియందు వద్ద చిహ్నమున్నందున, తొండమునందు కమలమును చిహ్నమున్నందున । దిగ్దంతీ - దిగ్గజువు । తే - నీయొక్క । దానం - దానము । అనాత్త గంధం - స్వీకరించని గంధము గలది । దంతినః - దిగ్గజముయొక్క । దానం - మదము । ఆత్తగంధం స్వీకరించిన గంధముగలది ।

వివరణము :

భేదే అభేదాతిశయోక్తిమరియొక ఉదాహరణమిచ్చుచున్నాడు. దిగ్గజముయొక్క తొండమందు కమలమున్నది. రామేశ ప్రభువు చేతియందు కమల చిహ్నమున్నది. ఇట్లు కరకమల లాంఛనమును బట్టి ప్రభువు దిగ్గజములకు అభేదము చెప్పబడుచున్నది. ఐనను కొంత భేదము కూడ కలదని చెప్పుచున్నాడు. దానమునగా వితరణ మనియు, ఏనుగు మదమనియు సర్థము. ప్రభువు దానమునకు గంధము లేదు, కాని దిగ్గజ దానమునకు గంధ మున్నది. ఇట్లు దిగ్గజ ప్రభువులకు వరస్సర భేదమున్నను అభేదము చెప్పబడినది. కావున నిదియు భేదే అభేదాతిశయోక్తికి ఉదాహరణమని చెప్పుచున్నాడు.

ద్వితీయో యథా - అభేదేనతి భేదః -

కిమవ్యన్య ధైర్యం కిమపి మహదన్యద్వితరణం

కిమవ్యన్య త్రేజః కిమపి పునరౌన్నత్యమధికమ్ ।

తవ శ్రీరామేశ ప్రభుతిక సర్వం నవమిదం

తతో నూనం సృష్టో న భవతి భవానంబుజ భువా॥

91

అత్ర ధైర్యాదీనా మభేదేపి అన్యత్వేన భేదః కల్పితః ।

అర్థము :

శ్రీరామేశ ప్రభులింకః - ఓరామేశ ప్రభుశేషునా : తవ - నీయొక్క . ధైర్యం - ధైర్యము . కిమపి - ఏదో ఒక . ఆన్యత్ - వేరైనది . వితరణం - దానము . మహత్ - గొప్పది . కిమపి - చెప్పరానట్టి . ఆన్యత్ - వేరైనది . తేజః - పరాక్రమము . కిమపి - అనిర్వాచ్యమగు . ఆన్యత్ - వేరైనది . కిమపి పునః - ఏదో చెప్పరాని . ఔన్నత్యం - గొప్పదనము . ఆదికమ్ - వేరైనదియే . ఇదం - ఇది . సర్వం - అంతయు . నవం - క్రొత్తది . చితః - అందుచే . భవాన్ - నీవు . అంబుజ భువా - బ్రహ్మచేత . స్పష్టః - స్పష్టించబడిన వాడవు . న భవతి - కావు . నూనం - నిశ్చయము .

వివరణము :

ఇచ్చట రామేశ ప్రభువు ధైర్యాదులు సర్వసాధారణములే, ఐనను లోక విలక్షణములుగా పేర్కొనబడినందున ఇచ్చట అభేద భేదాతిశయోక్తి యలంకారమగుచున్నది.

అసంబంధే సంబంధః యథా-

భావత్కై స్తవ భర్మ హర్యశిఖరే బద్ధోరు దీర్ఘధ్వజైః
అగ్రోదగ్రదుకూల విభ్రమ భరై రభ్రంలిహైస్తాడితాః
మందాకి న్యజనిష్ట బిందు నివహాకారా విహాయస్థలే
శ్రీరామేశ మహింద్ర తానిహ జనస్తారాగణం మన్యతే॥

92

అత్ర మందాకిన్యా ధ్వజై రసంబంధేఽపి సంబంధః।

అర్థము :

శ్రీరామేశ మహింద్ర - ఓరామేశ ప్రభూ . తవ - నీయొక్క . భర్మ - బంగారు . హర్య - మేడయొక్క . శిఖరే - అగ్రభాగమునందు . అభ్రంలిహైః - ఆకాశమునంటు నట్టియు . అగ్ర - వైభాగమునందు . ఉదగ్ర - విఠిలమైన . దుకూల - పట్టువస్త్రము యొక్క . విభ్రమ భరైః - విరాసాతీయములు గలవియగు . భావత్కైః - నీపరిజనుల చేత . బద్ధ - కట్ట బడిన . ఉరు - గొప్పనైన . దీర్ఘ - పొడవైన . ధ్వజైః - ధ్వజముల చేత . తాడితా - కొట్టబడినదియై . మందాకినీ - ఆకాశగంగ . విహాయస్థలే - ఆకాశము నందు . బిందు నివహాకారా - బిందువుల గుంపు యొక్క ఆకారము గలదియై . అజనిష్ట - ఆయెను . తాన్ - ఆబిందువులను . ఇహ - ఇచ్చట . జనః - జనము . తారాగణం - నక్షత్ర సముదాయమునుగా . మన్యతే - తలచుచున్నది .

వి వ రణ ము :

రామేశ ప్రభువు మేడపై కట్టిన పతాకం కదలికల చేత ఆకాశగంగ నీరు చెరువై బిందువులుగా మారినది. ఆ బిందువులనే జనము నక్షత్రములని అనుకొనుచున్నారు. ఇట్లు గంగానదికి పతాకాలతో సంబంధము లేకపోయినను సంబంధమున్నట్లు వర్ణించుటచేత ఆసంబంధే సంబంధాతియోక్తి అలంకారమగుచున్నది.

యథావా-

త్వద్దానాంబు మహాప్రవాహ మిలనాత్ సంవర్ధితే వారిధౌ
వ్యోమాగ్ర స్ఫులి లీలయా సురనదీ భర్తా చిరాత్సంగతా
కించ వ్యోమ్ని కుశీర మీన మకరా వృత్తిం గతాః కోటిః
శ్రీవిశ్వేశ్వర గర్భనందన వన ప్రోద్భాసి కీర ప్రభోః॥

93

అత్ర సముద్రస్య సురనదీ సంబంధాథావేపి సంబంధః కథితః॥

అ ర్థ ము :

శ్రీ విశ్వేశ్వర - విశ్వేశ ప్రభువుయొక్క. గర్భనందనవన - గర్భ మనెడు నందన వనమున. ప్రోద్భాసి - ప్రకాశించు. కీర ప్రభో - చిలుక వగు మహారాజా! త్వత్ - నీయొక్క. దానాంబు - దానజలము యొక్క. మహా ప్రవాహ - గొప్పప్రవాహము యొక్క. మిలనాత్ - కలయికపలన. సంవర్ధితే - వృద్ధి చెందించబడిన. వారిధౌ - సముద్రము. వ్యోమాగ్ర స్ఫులి - ఆకాశపుటందులనుతాకగా. లీలయా - విలాసముచేత. సురనదీ - ఆకాశగంగ. చిరాత్ - చాలా కాలమునకు. భర్తా - భర్తతో. సంగతా - కలిసినది. కించ - మరియును. కుశీర - ఎండ్రికాయలు - కర్కాటకములు. మీన - చేపలు - మీనరాశులు. మకరాః - మొసళ్ళు - మకర రాశులు. కోటిః - కోట్ల కొలది. వృత్తి - ఆణివికను. గతాః - పొందినవి.

వి వ రణ ము :

రామేశ ప్రభువు దానోదకములచేత సముద్రము పొంగి పొరలి ఆకాశము యొక్క అంచుల వరకు పెరిగినది. అప్పుడక్కడనేయున్న ఆకాశగంగకు తన భర్తయగు సముద్రముతో సమాగమమేర్పడినది. ఇంతవరకు ఆకాశమున నున్న కర్కాటక (ఎండ్ర)చిలుకల(మొసలి)మీన (చేప) ములకు బ్రతుకు తెరవగు నీరు లేకుండెను. ఇప్పుడు సముద్రపు నీరు అంతరికు వ్యాపించుటచేత ఆకాశములోని కర్కాటకములకు వక్కాని బ్రతుకు దెరువు కూడ ఏర్పడినది. ఇట్లు ఆకాశ గంగకు సముద్రముతో సంబంధములేక పోయినను ఉన్నట్లు వర్ణించుటచేత ఇదియు ఆసంబంధే సంబంధాతియోక్తియే.

యత్ర ప్రకృతా ప్రకృతానాం సంభూయ వర్తమానానాం సమాన ధర్మ సంబంధేన ఔపమ్యం గమ్యతే తద్దీపకమ్ | అత్ర సాధారణ ధర్మస్య ఆది మధ్యాంత గతత్వేన త్రైవిధ్యే గుణక్రియారూపద్వైవిధ్యేన షడ్విధత్వమ్ |
కృమేణ యథా -

వివరణము :

ప్రకృతములకును అప్రకృతములకును కలిసి ఒకే ధర్మము యొక్క సంబంధము వర్తించబడినందున ఎక్కడ సాదృశ్యము గమ్యమగునో అది దీపకాంకారము. మొదట ధర్మము చెప్పబడిన నది ఆది దీపకము. మధ్యలో ధర్మము చెప్పబడిన నది మధ్య దీపకము. చివరిలో ధర్మము చెప్పబడిన నది అంత్య దీపకము. ఇట్లు దీపకము మూడు విధములు. ఈ ధర్మము కూడ గుణరూపము, క్రియారూపము అని రెండు విధములు. కనుక నీ దీపకము ఆరు విధములు. వరుసగా నుదాహరణములు.

విధత్తే ధనదం లోకే న కం రామేశ్వర ప్రభో! |

త్వత్కృపాలోక సరణిః కల్పవల్లీ మతల్లికా ||

96

అత్ర కృపాలోక సరణిః ప్రాకరణికత్వం కల్పితాయాశ్చ
ప్రాకరణికత్వమ్ |

అర్థము :

రామేశ్వర ప్రభో - ఓ రామేశ్వర ప్రభూ | త్వత్ - నీయొక్క | కృపాలోక - కృపా దృష్టియొక్క | సరణిః - మార్గము | కల్పవల్లీమతల్లికా - శ్రేష్ఠమైన కల్పలత | లోకే - లోకమునందు | కం - ఎవరిని | ధనదం - కుబేరునిగా | నవిధత్తే - చేయదు? |

వివరణము :

రామేశ ప్రభువు కృపా దృష్టియు, కల్పలతయు లోకములో ప్రతి వ్యక్తిని కుబేరునిగా మార్చివేయనని తాత్పర్యము. ఇచ్చట కృపాదృష్టి ప్రకృతము. కల్పలత అప్రకృతము. ఈ రెండికిని “అందరిని కుబేరులుగా చేయుట” యను ఒకే ధర్మముతో సంబంధము చెప్పబడినది. ఇక్కడ ఈ ధర్మము క్రియారూపము. అదియు “విధత్తే ధనదం” అని మొదట చెప్పబడినది. అందుచే ఇది క్రియారూప ధర్మము అదియందు గల ఆది దీపకము.

ఘర్మావసానేన ఘన స్పృశస్మృతాం

రామేశ ధారాధరతాం విధత్తే |

త్వత్కౌప దృష్ట్యాఽహిత కామినీ దృక్
దానాంభసా త్వత్కర పుష్కరం చ॥

97

అత్ర ఘన స్వాప్రాకరణికత్వం, ఇతరయోః ప్రాకరణికత్వమ్।
ధారాధరత్వరూప ధర్మస్య మధ్య ఉపాత్తత్వా నృధ్యదీపకత్వం చ।

అ ర్థ ము :

రామేశ - రామేశప్రభూ । పునః - మేఘము । ఘర్మావసానేన - వేసవి అంతమగుటతో । సు నమ్మతాం - అందరికి నభిమత మగు । ధారాధరతాం - ధారా పృష్టికురియు మేఘ భావమును । విదత్తే - ధరించును । త్వత్కౌపదృష్ట్యా - నీకోపదృష్టితో । అహిత కామినీ దృక్ - శత్రుత్వీం దృష్టి । దానాంభసా - దానోదకముచేత । త్వత్కర పుష్కర - రచ - నీకరకమలము కూడ । ధారా ధరతాం - మేఘ భావమును । విదత్తే - ధరించును ।

వి వ ర ణ ము :

వేసవి ముగియుటతో మేఘము వర్షించునట్లు రామేశ ప్రభువు కోపదృష్టి పడుటతో శత్రుత్వీం కనులు, దాన జలముతో పృథువు హస్తముగూడ వర్షించునని తాత్పర్యము. ఇచట అప్రకృత మగు మేఘమునకు - ప్రకృతములగు శత్రుత్వీ నేత్ర రామేశ కరకమలములకు ఒకే క్రియతో సంబంధము చెప్పబడినది. అదియు నాద్యంతములలో గాక నడుమ చెప్పబడినది. అందుచే ఇది మధ్య దీపకారము.

వతగాధివతౌ దివి ప్రదీప్తే ఫణిన త్వత్పద పంకజే సభాయామ్।

స్ఫురితే విమతాశ్చ గర్తమేవ త్వరయామ్మన్నవిభో! సమాశ్రయంతే॥ 98

అత్ర ఫణినామప్రాకరణికత్వం, ప్రకృత నాయకాని స్థానాం తు ప్రాకరణికత్వమ్। గర్త సంశ్రియణం సమాన ధర్మః। ఏవమేవ గుణయోగేఽప్యదాహర్యమ్।

అ ర్థ ము :

అమ్మన్న విభో - అమ్మన్నప్రభూ । దివి - ఆకాశమునందు । వతగాధివతౌ - సూర్యుడు । ప్రదీప్తే సతి - ప్రకాశించునంతనే । ఫణినః - సర్పములు । సభాయాం - సభయందు । త్వత్పద పంకజే - నీపాదపద్మము । స్ఫురితే సతి - కదలునంతనే । విమతాశ్చ - శత్రువులుగూడ । త్వరయా - తొందరగా । గర్తమేవ - గోతినే । సమాశ్రయంతే - ఆశ్రయించుచున్నారు ।

వివరణము :

సూర్యుడు ఉదయించగనే పాములు పుట్టలలోనికి జొరబడునట్లు, రాజు కాల కదల్చి గనే శత్రువులు గోతులలో దూరుచుండురని తాత్పర్యము. ఇచ్చట అప్రకృతములగు పాములకు ప్రకృత శత్రువులకును గర్త సమాశ్రయణ రూపైక ధర్మ సంబంధము చెప్పబడినది. అదియు చివరలో నున్నది. అందుచే ఇది అంత్యదీపకము. ఈ యుదాహరణములన్నిటిలోను క్రియ సాధారణ ధర్మము. ఇట్లే గుణము సాధారణ ధర్మముగాగూ దీపకముల నుదాహరించు కొనవలెను.

అథ పదార్థ గతాలంకార నిరూపణాంతరం వాక్యార్థ గతాలంకార ద్వయం నిరూప్యతే।

అథ ప్రతి వస్తుపమా-

యత్ర యే త్సామాన్యం వాక్యార్థగతం పృథగ్వినిర్దిష్టమ్।

భావమే యది గమ్యే సా ప్రతి వస్తుపమా ద్విధాదిష్టా॥

99

యత్ర వస్తు ప్రతిపస్తుతయా తిన్న వాక్య గతత్వేన సామాన్యం నిర్దిశ్యతే సా ప్రతివస్తుపమా సాధర్మ్య వైధర్మాణ్యం ద్వేధా।

వివరణము :

పదార్థ గతాలంకారము లింతవరకు నిరూపించబడినవి. ఇక వాక్యార్థ గతాలంకారము తొక రెండు నిరూపించబడును. వానిలోనిపుడు ప్రతివస్తుపమాలంకారము నిరూపించబడుచున్నది. సామ్యము ప్రతీత మగుచుండ, రెండు వాక్యముల యందు విడివిడిగా సామాన్య ధర్మము వస్తు ప్రతివస్తు భావముతో చెప్పబడిన నది ప్రతి వస్తు వమాలంకార మనబడును. ఇది సాధర్మ్యముతోను, వైధర్మ్యముతోను ఏర్పడ వచ్చును. కనుక వీయాలంకారము రెండు విధములు.

క్రమేణ యథా-

పరుసగా నుదాహరణములు :

విద్య ద్దారిద్ర్య హననే ఏకో రామేశ్వరః ప్రభుః।

జగదాం ధ్యాపహరణే వివస్వాన్ కేవలం క్షమః॥

అత్ర వాక్యద్వయే హనన మపహరణం ప్రభుః క్షమః ఇతి చైక
ఏన ధర్మోవారద్వయ ముపాత్త ఇతి వస్తు ప్రతిపస్తుత్వమ్ ।
రామేశ భాస్కర యోగ్యమృత ఏవౌపమ్యమ్ ।

అర్థము :

విద్యత్ - విద్వాంసుల । దారిద్ర్య - దారిద్ర్యము యొక్క । హననే - తొలగించుటలో । ఏకః - ఒక । రామేశః - రామేశ ప్రభువే । ప్రభుః - సమర్థుడు । జగదాంధ్య - జగత్తులోని చీకటియొక్క । అపహరణే - నివారించుటలో । వివస్వాన్ కేవలం - సూర్యుడు మాత్రమే । క్షమః - సమర్థుడు ।

వివరణము :

విద్వాంసుల దారిద్ర్యమును రామేశ ప్రభువు మాత్రమే తొలగించగలడు. ప్రపంచము లోని చీకటిని సూర్యుడు మాత్రమే తొలగించగలడు. ఇచ్చట రెండు వాక్యములలో విడి విడిగా హననాపహరణ క్షమప్రభు శబ్దములతో సామాన్య ధర్మము నిర్దిష్టమైనది. రాజునకు సూర్యునికి సామ్యముకూడ గమ్యమగుచున్నది. విరుద్ధ ధర్మముతోకాక సమాన ధర్మముతోనే ఇచ్చట సామ్యము గమ్యము కనుక నిది సాధర్యేణ ప్రతిపస్తూపమాంకారమునకు ఉదాహరణము.

యథావా-మదీయే భాగవత చంపూ ప్రబంధే -

ఉద్దామోదయ గర్వ వర్వ తిమిర వ్యాలుప్త సర్వేంద్రియ

వ్యాపారక్షితి భృచ్చిరో విశననే శ్రీకృష్ణ ఏకః ప్రభుః

సప్తస్థాన విసారి నిర్భరమదోద్రోకాంధ గంధ ద్వివ

శ్రేణీ బంధుర కుంభ వీరదలనే హర్యక్ష ఏవ క్షమః ॥

101

అత్ర వాక్యద్వయే విశననం-విదలన మితి, ప్రభుః క్షమ ఇతి,

ఏక ఏవ ధర్మో వారద్వయ ముపాత్త ఇతి వస్తు ప్రతిపస్తుత్వమ్ ।

కృష్ణ హర్యక్షయోః గమ్యత ఏవౌపమ్యమ్ ।

అర్థము :

ఉద్దామోదయ - గొప్ప వృద్ధిగల । గర్వ వర్వ - అహంకార దళలనెడు । తిమిర - చీకటిచేత । వ్యాలుప్త - లోపించిన । సర్వేంద్రియ - అన్ని ఇంద్రియముల । వ్యాపార - వ్యాపారములుగల । క్షితిభృక్ - రాజు । శిరో విశననే తలల - పగులగొట్టుటయందు ।

శ్రీకృష్ణః - శ్రీకృష్ణుడు । ఏకః - ఒక్కడే । ప్రభుః - సమర్థుడు । సప్తస్థాన - ఏడు ప్రదేశములనుండి । విసారి - స్రవించుచున్న । నిర్భర - అరికమగు । మహోదేక - మదాతిశయముచేత । అంధ - గ్రుడ్డివియగు । గంధద్విప - మదపురేనుగుల । శ్రేణి - గుంపులయొక్క । బంధుర - కఠినమైన । కుంభపీఠ - పీఠమొలవంటి కుంభస్థలముల । చలనే - చీల్చుటయందు । హర్యక్షవన - సింహాశ్రమము । క్షమః - సమర్థమైనది ।

వివరణము :

మదపురేనుగుల కుంభస్థలములను సింహము చీల్చినట్లు, దుర్మదాంధులగు రాజుల కంతములను శ్రీకృష్ణుడే చీల్చగలడని లాభ్యర్యము. ఇచ్చటను రెండు వాక్యములలో విడి విడిగా విశసన-విదళన. ప్రభు క్షమ శబ్దములచేత సామాన్య ధర్మము చెప్పబడినందున ఇస్తు ప్రతివస్తూ సమాలంకారము. కృష్ణ సింహములకు సామ్యము ఇక్కడ తెలియచున్నది.

అనల్ప దర్పోద్ధత శత్రు భంగే పగల్యతేఽమృన్న విభుస్త్యదన్యః ।
గర్వోన్నమత్ పర్వత పక్షభేదే దక్ష స్వతః కోను మరుత్సతోఽన్యః ॥ ౧౭
అత్రాపి వైధర్మ్యేణ రామ దేవేంద్రయో రాపమ్యం గమ్యతే ।
ఇతి ప్రతివస్తూపమా -

అర్థము :

అనల్ప - గొప్పనైన । దర్ప - గర్వముచేత । ఉద్ధత - ఉద్ధతుడై । శత్రు - శత్రువులయొక్క । భంగే - వినాశమునందు । అన్యః - మరియొకడు సాయముగలేవి । అమృన్న విభుః - అమృన్న ప్రభువే । ప్రగల్యతే - పగల్యుటగచున్నాడు । గర్వోన్నమత్ - గర్వముచేత పెరిగెడు । పర్వత - కొండయొక్క । పక్షభేదే - రెక్కలు భేదించుటలో । స్వతః - వ్యయముగా । మరుత్సతః - ఇంద్రునికింటి । అన్యః - మరియొకడు । కోను - ఎవడు । దక్షః - సమర్థుడు ।

వివరణము :

శత్రు వినాశమున అమృన్న ప్రభువే సమర్థుడు. పర్వత పక్షభేదమున ఇంద్రుని కంటె మరి ఎవడు సమర్థుడు? అని వర్ణించుటవలన నిచ్చటగూడ రెండు వాక్యములలో విడి విడిగా భంగ-భేద-ప్రగల్య-దక్ష-శబ్దములతో సామాన్య ధర్మము చెప్పబడినది. రాజసము ఇంద్రునికిని సామ్యము గమ్యమగుచున్నది కనుక నిదియు పాదర్మ్యేణ ఇస్తు ప్రతివస్తూప మాలంకారమునకే యుదాహరణము. మూలమున 'వైధర్మ్యేణ' యని పొరపాటున పడి యుండవచ్చును - ఇది ప్రతి వస్తూపమా -

అథ దృష్టాంతాలంకారః -

బింబ ప్రతి బింబతయా యద్యుపమానోపమేయయోః సామ్యమ్ |

పృథగాదిష్టం స స్యాత్ దృష్టాంతస్సోఽపి కీర్త్యతే ద్వివిధః || 103

యత్ర బింబ ప్రతిబింబ భావేన భిన్న వాక్యగతయో రుపమానోపమేయయోః
సామాన్యం నిబధ్యతే స దృష్టాంతాలంకారః | సోఽపి సాధర్య
వైధర్యాభ్యాం ద్విధా భవతి || కృమేణయథా -

వివరణము :

వేరు వేరు వాక్యములలోని ఉపమానోపమేయములకు విడి విడిగా బింబ ప్రతి బింబ
భావముగా సామాన్య ధర్మము చెప్పబడిన నది దృష్టాంతాలంకారమగును. ఇదియు సాధర్యేణ
వైధర్యేణ యని రెండు రకములుగా నుండును. వరుసగా నుదాహరణములు.

సంత్యన్యే ప్రభవో లోకే ప్రభు రమృన్న ఏవ సః |

గ్రహో సర్వేఽపి వర్తంతాం ఆప్లోదే చంద్ర ఏవ సః || 104

అత్ర రామేశ చంద్రయోః బింబ ప్రతిబింబ భావేన ఔపమ్యం గమ్యతే,
ప్రాభవాప్లోదయో ర్భిన్న ధర్మత్వాత్ బింబ ప్రతిబింబ భావః

అర్థము :

లోకే - లోకమునందు | అన్యే - ఇతరులు | ప్రభవః - రాజులు | నంతు -
ఉండనీ | సః - ఆ | అమృన్న ఏవ - అమృత ప్రభువే | ప్రభుః - ప్రభుత్వముగలవాడు |
గ్రహాః - గ్రహములు | సర్వేఽపి - అన్నియు | వర్తంతాం - ఉండనీ | ఆప్లోది -
ఆప్లోదము గలిగించువాడు | సః - ఆ | చంద్ర ఏవ - చంద్రుడే |

వివరణము :

ప్రభువు లనేకు లున్నను విగ్రహానుగ్రహాశక్తి రూపమగు ప్రభుత్వ సంపత్తి గలవాడు
అమృన్న ప్రభు వొక్కడే. గ్రహము లెన్ని యున్నను అందరికిని ఆందించగల ఆప్లోదము
గలవాడు చంద్రుడొక్కడే. ఇచ్చట వేరు వేరు వాక్యములలోని ఉపమానోపమేయములగు
చంద్ర-ప్రభువులకు ఆప్లోద ప్రభుత్వరూప భిన్నధర్మములు బింబ ప్రతిబింబ భావముతో
నిర్దిష్టములైనవి. సామ్యముగూడ ప్రతిత మగుచున్నది. కనుక ఇది దృష్టాంతాలంకారము.

రామేశ కల్పదుగ్ధమ మాశ్రితేషు విద్యత్సు దారిద్ర్యకథా కుత స్వాత్ః ।
గాథం తమ స్తిష్ఠతి తావదేవ యావ ద్విద్వాంచతి పూర్వశైలమ్ ॥ 105

అత్రాఽపి యథా రవే రుదయగిరి సమారోహణే నైశం తమో నాశము
పైతి । తథా రామేశ కల్పదుగ్ధమాశ్రియణేన విదుషాం దారిద్ర్యం నశ్యతీతి
ఉపమా పైధర్యేణాఽపి గమ్యతే । ఇతి దృష్టాంతః ।

అ ర్థ ము :

రామేశ కల్పదుగ్ధమం - రామేశ కల్ప వృక్షమును । ఆశ్రితేషు - ఆశ్రయించిన ।
విద్యత్సు - విద్వాంసుల విషయములో । దారిద్ర్య కథా - దారిద్ర్యముయొక్క కథ ।
కుతః - ఎందుకు । స్వాత్ - ఉండును । యావత్ - ఎంతవరకు । రవిః - సూర్యుడు ।
పూర్వశైలమ్ - ఉదయ పర్వతమును । నాంచతి - చేరడో । తావత్ ఏవ - అంతవరకే ।
గాథం - గట్టి । తమః - చీకటి । తిష్ఠతి - ఉండును ।

వి వ రణ ము :

రామేశుని ఆశ్రయించిన వారికి దారిద్ర్యము లేదు. సూర్యుడు ఉదయించనంతవరకే
గదా చీకటి. ఇప్పుడు రామేశ సూర్యులకు సామ్యము గమ్యమగుచున్నది. ఐనను దారిద్ర్య
తమస్సులు బింబ ప్రతిబింబ భావముతో నిర్దిష్టములైనవి. దారిద్ర్యము ఉండదని, తమస్సు
ఉండునని విరుద్ధముగా చెప్పబడినవి. ఐనను సూర్యుడు ఉదయించగనే చీకటి తొలగునట్లు,
రాజా నాశ్రయించగనే దారిద్ర్యము తొలగునని తాత్పర్యమేర్పడుచున్నది. కావున నిది వైధ
ర్యేణ దృష్టాంతము.

అథ నిదర్శనాలంకారః

ప్రకృత ప్రకృతేతరయోః అన్యత్రాయోగతోఽన్య ధర్మస్య ।
ప్రతిబింబనస్య కరణం గమ్యం యది సా నిదర్శనా ద్వివిధా ॥ 106

యత్రోపమానోపమేయయో ర్మధ్యే అన్య ధర్మస్యాన్య సంబంధా సంభ
వేన ప్రతిబింబనక్రియా ఆక్షిప్యతే సా నిదర్శనా । సా చ ద్విధా, ప్రకృత
ధర్మస్య అప్రకృతసంబంధా సంభవమూలా, అప్రకృత ధర్మస్య ప్రకృత
ధర్మాసంభవ మూలాచేతి । క్రమేణోదాహరణమ్ ।

వివరణము :

ఉపమానోపమేయములలో నొకదాని ధర్మముతో మరొక దానికి సంబంధము కుదర నందున బింబ ప్రతిబింబ భావ మాశ్లేపించుకొనుట జరిగెనేని, అది నిదర్శనాలంకారమగును. ఇదియు రెండు విధములుగా నుండును. ప్రకృత ధర్మ సంబంధము అప్రకృతమునకు కుదర నందున నొకటి, అప్రకృత ధర్మ సంబంధము ప్రకృతమునకు కుదరనందున మరియొకటి. వరుసగా సుదాహరణములు :-

రాజద్రాజ గుణావలీ పరిమలోదంచ చ్చురిత్రాద్భుత

శ్రీరామేశ సముల్లాసంతి భవతః కీర్తయేః పరిస్ఫూర్తయః॥

నీహారే చ హారేచ నిర్జరవరాహారే చ వాణీ స్మిత

వ్యాహారే చ హరాచరే చ పరితో హారేఽపి హీరేఽపి చ॥

107

అత్ర కీర్తి పరిస్ఫూర్తీనాం నీహారాది స్వసంభవేన సాదృశ్యాత్ నీహరా ద్యుపమాన ప్రతిబింబ కరణ మాశ్రిప్యతే॥

అర్థము :

రాజత్ - ప్రకాశించు । రాజగుణ - రాజు గుణముల । ఆవలీ - సమూహము యొక్క । పరిమళ - సుగంధముచేత । ఉదంచత్ - భాసించుచున్న । చరిత్ర - ప్రవర్తన చేత । అద్భుత - ఆశ్చర్యముగొలుపు । శ్రీరామేశ - ఓరామేశ ప్రభూ । భవతః - నీ యొక్క । కీర్తయేః - కీర్తియొక్క । పరిస్ఫూర్తయః - విలాసములు । పరితః - అంతట । నీహారేచ - మంచునందును । హారేచ - శివుని యందును । నిర్జరవరా హారేచ - దేవతల ఆహారమగు అమృతము నందును । వాణీస్మిత వ్యాహారేచ - సరస్వతీ దేవి చిర్నగవుతో కూడిన మాట యందును । హరాచరేచ - కైలాసము నందును । హారేఽపి - ముత్యముల హార మందును । హీరేఽపిచ - వజ్రమణియందును । సముల్లాసంతి - ప్రకాశించుచున్నవి ।

వివరణము ;

మహారాజ కీర్తి విలాసములు మంచు మొదలగు వానియందు భాసించుచున్నవి. ఇచ్చట ప్రకృతము కీర్తి. దాని ధర్మము విలాసము. ఈ విలాసముల సంబంధము అప్రకృత ములగు నీహారములకు కుదరదు. అందుకే నీహారములయందు కీర్తి విలాసముల వంటి విలా సములు చెప్పకొనవలసి యుండును. కనుక నిది మొదటి రకపు నిదర్శన.

కనకమయ కలాపం రామభోగ్యగ్రయానం

బహు (బహువచన) జవవహ రూఢం సంసర ద్రాజధానిమ్॥

వహతి వితత పక్షస్యాజ్జనాభాస్థితస్య
 వ్రజభువ మభియాతుః పక్షిరాజస్య లక్ష్మీమ్॥ 108

అత్రోపమేయభూతాం దోలికాయాః పక్షిరాజలక్ష్మీసంబంధాసంభవేన
 పక్షిరాజలక్ష్మీసదృశీం లక్ష్మీం వహతీతి ప్రతిబింబకరణ మాషిష్యతే।

అ ర్థ ము :

కనకమయ కలాపం - బంగారు భూషణములు గలయట్టి । బహుజన వహదూఠం -
 అతివేగముగలవాహకుల నధిష్టించియున్న । రాజధానీ - రాజధానీ నగరమును । సంసరత్ -
 చేరుచున్న । రామభోగ్యగ్రయానం - విలాసియగు రామేశ ప్రభువు పల్లకి । వితత పక్షస్య -
 వికాలమగు రెక్కలుగల అజ్ఞానాభాస్థితస్య - శ్రీకృష్ణుడధిష్టించియున్న । వ్రజభువమ్ - ప్రే
 వల్లెను । అభియాతుః - వెళ్లుచున్న । పక్షిరాజస్య - గరుత్మంతుని । లక్ష్మీం - శోభను ।
 వహతి - వహించుచున్నది ।

వి వ రణ ము :

ఇచ్చట మహారాజుపల్లకి గరుత్మంతుని శోభను వహించుచున్నదని వర్ణించబడినది.
 ఇచ్చట ప్రకృతము పల్లకి. ఆప్రకృత గరుత్మంతుని శోభను వహించుట అనుపన్నము.
 కనుక శోభనంటి శోభయని చెప్పకొనవలెను. ఇది రెండవ రకమునకు చెందిన నిదర్శన తుదా
 హరణము. "బహువజ" "జవవహ" గా వవరించబడినది.

అథ వ్యతిరేకాలంకారః

భేద ప్రాధాన్యే సతి ఉపమేయాధిక్య ముచ్యతే యత్ర।
 ఉపమానాదయమార్త్యైః వ్యతిరేకో నాను కీర్త్యతేన్వర్థః॥ 109

యత్రోపమానాదుపమేయాధిక్యాపనిబంధేన భేద ప్రాధాన్యే ఔపమ్యం
 గమ్యతే స వ్యతిరేకాలంకారః।

వి వ రణ ము :

ఉపమానోపమేయములకు భేదము ప్రధానముగా గల సామ్యము తోచునట్లు, ఉప
 మానము కంటె సుపమేయమున కాధిక్యము వర్ణించబడినచో నది వ్యతిరేకాలంకారమగును.

సింహే కదాచిన్మకరే కదాచిత్ మేషేఽపి భాస్వాన్నివసత్కమందమ్ ।
 రామేశవిద్వజ్జన కల్పవృక్షః సదా పరిస్పృర్జతి సింహవృత్తిః॥ 110

అ ర్థ ము :

భాస్వాన్ - సూర్యుడు । అమందం - త్వరగా । కదాచిత్ - ఒకప్పుడు । సింహే - సింహమునందు । కదాచిత్ - మరియొకప్పుడు । మకరే - మకరము (మొసలి)నందు । కదాచిత్ - మరియొకప్పుడు । మేషేఽపి - మేషమునందును । నివసతి - నివసించును । రామేశ చద్వజ్జన కల్పవృక్షః - రామేశుడను విద్వాంసులపాలిటి కల్పవృక్షము । సదా - ఎల్లప్పుడు । "సింహవృత్తిః" - సింహమునందు మాత్రమే ఉండువాడు - సింహము వంటి వ్యాపారము గలవాడు ।

వి వ రణ ము :

సింహ మకర మేషములు సూర్యుడు సంచరించువదిరెండు రాశులలో కొన్నిటి పేర్లు . సూర్యుడు ఒక్కొక్క రాశియందు ఒక్కొక్క నెల ఉండును. కనుక సింహము నందే ఎల్లప్పుడు ఉండువాడుకాదు. ప్రభువేమో సింహము వంటి వృత్తి గలవాడు. కనుక ఎప్పుడూ "సింహవృత్తి" యే యని సూర్యుని కంటె ఆదిత్యము చెప్పబడినది. కనుక నిది వ్యతిరేకము.

యథావా -

హస్తే కదాచిచ్ఛవణే కదాచిత్ కదాచిదాస్తే మృగమూర్ధ్ని చంద్రః ।

రామేశ తే కీర్తిసుధాకరశ్చేత్ కదాఽపి నైవ శ్రవణం జహాతి॥ 111

అ ర్థ ము :

చంద్రః - చంద్రుడు । కదాచిత్ - ఒకప్పుడు । హస్తే - హస్తమునందు - హస్తమును పేరుగల నక్షత్రముందు । కదాచిత్ - ఒకానొకప్పుడు । శ్రవణే - శ్రవణము - చెవియందు - శ్రవణమును నక్షత్రముందు । కదాచిత్ - మరియొకప్పుడు । మృగమూర్ధ్ని - మృగముపైన - మృగశిర్షమును నక్షత్రమునందు । అస్తే - ఉండును । రామేశ - ఓ రామేశ ప్రభూ! తే - నీయొక్క । కీర్తి సుధాకరః శేత్ - నీకీర్తియనెడు చంద్రుడైనను । కదాచి - ఎప్పుడును । శ్రవణం - చెవిని - శ్రవణ నక్షత్రమును । నైవ జహాతి - విడువనే విడువదు ।

వి వ రణ ము .

చంద్రుడు హస్త శ్రవణాది నక్షత్రములయందు సంచరించుచుండును. ప్రభువుయొక్క కీర్తిచంద్రుడెప్పుడు శ్రవణమును విడువదు. ఇచ్చట శ్రవణమనగా చెవి యనియు, నక్షత్రమనియు రెండర్థములు. ప్రభువు కీర్తి సదా శ్రవణమును అనగా లోకుల చెవిని విడువనాడదు. చంద్రుడు శ్రవణమును అనగా అనక్షత్రమును విడచి హస్తాది నక్షత్రములలోను

తిరుగును. కనుక ఉపమానమగు చంద్రుని కంటెను ఉపమేయముగా నున్న కీర్తికే అధి క్యము చెప్పబడినందున నిదియు వ్యతిరేకమున కుదాహరణమే. శ్లోకములో 'తే' ప్రయోగము చింత్యము.

అథ సహోక్త్యలంకారః

ఏకస్యాప్రాధాన్యాదన్యస్య స్యాత్సహర్దత శ్లోక్తిః।

గమ్యే యద్యాపమ్యే భవతి తదా సహోక్త్యలంకారః॥ 112

యత్రోపమానోపమేయయోః ఏకస్య ప్రాధాన్యేన నిర్దేశాత్ అన్యస్య సహర్ద నిబంధా చ్చాపమ్యం గమ్యతే తత్ర సహోక్తి రలంకారః। యథా -

వి వ రణ ము :

ఉపమానోపమేయములలో నొకదానిని ప్రధానముగా మరియొకదానిని సహర్ద సంబంధిగా - అప్రధానముగా - నిర్దేశించుటను బట్టి బైపమ్యముగూడ గమ్యమైనపుడు సహోక్తి యలంకారమందురు.

ఉదా -

త్వద్దానవారి కలశాబ్ధి సముద్గత శ్రీరామేశ యుష్మదుర్తి క్తినిశాధినాథః।
సాకం త్వదీయగుణతారనయై ర్మనోజ్ఞై రుద్వేలయత్యతితరాం

కవితామృతాబ్ధిమ్ ॥ 113

రూపకానుప్రాణితేయం సహోక్తిః।

అ ర్థ ము :

శ్రీరామేశ - ఓరామేశప్రభూ । త్వద్దానవారి కలశాబ్ధి - నీదానోదకసముద్రమునుండి । సముద్గతః - ఉదయించిన । యుష్మత్ - మీయొక్క । ఉరుకీర్తి - గొప్పకీర్తియనెడు । నిశాధినాథః - చంద్రుడు । మనోజ్ఞైః - అందమైన । త్వదీయగుణతారనయైః - నీగుణములనెడు చుక్కల రీతులతో । సాకం - కూడ । కవితామృతాబ్ధిః - కవిత్వ మనెడు అమృతము యొక్క సముద్రమును । అతితరాం - మిక్కిలి । ఉద్వేలయతి - ఉబ్బొంగజేయుచున్నది।

వి వ రణ ము :

రామేశ ప్రభుదానోదకమను సముద్రమునుండి కీర్తియనెడు చంద్రుడు ఉదయించినాడు. ఈ ప్రభువు గుణములే నక్షత్రములు. ఈ నక్షత్రములతోకూడిన కీర్తి చంద్రుడు కవిత్వమను అమృత సాగరమును ఉబ్బొంగునట్లు చేయుచున్నాడు. రాజకీర్తి గుణములతో

పాటు కవిత్వమును పెంచుచున్నదని తాత్పర్యము. ఇచ్చట కవిత్వమును పెంచుట అను సాధారణ ధర్మమును బట్టి, కీర్తి గుణములకు సామ్యము గమ్యమగును. ఐనను ఈ రెంటిలో కీర్తి ప్రధానముగా, గుణములను అప్రధానముగా, సహార్థ సంబంధిగా నిర్దేశించుట వలన విది సహోక్తియని, అదియు కీర్తిని చంద్రుడని గుణములను తారలని, చెప్పెడు రూపకాలంకారము చేత మిశ్రితమై యున్నది.

ఇచ్చట గుణములు—కీర్తి ఈరెండు ప్రకృతములే. వీనికి ఉపమానోపమేయభావము ఉండవలసిన ఆవసరము లేదని, అప్రధాన్యమనునది తేవలము 'సహ' శబ్ద సంబంధముతో శాబ్దముగా చెప్పవలసినదియేయని రసగంగాధరములో పండితరాజు నిరూపించియున్నాడు. అంతేకాదు. "పౌర్వాపర్య విపర్యయమాలాతికయోక్త్యాదులే" ఈ సహోక్తిలో చమత్కారకములని, అవి లేనిదే తేవల సహోక్తి "పుత్రునితోకూడ తండ్రి వచ్చినా" డను వాక్యము నందలి సహోక్తి వలె చమత్కారకము కానందున అలంకారము కాజాలదనియు పండితరాజు ప్రతిపాదించియున్నాడు. కనుక ఇచ్చట లక్షణములో ఔపమ్యము గమ్యము కావలయునను నిర్బంధము కాని, రెండు వస్తువులు ఉపమానోపమేయములే కావలయునను నిర్బంధము కాని ఉండనవసరములేదు.

రామేశ షోణి మందార తవ సక్కిర్తి సంపదః।

ఉన్మీలయంతి కుముద మిందో దీధితిభి నిస్సహ॥

114

అత్ర కుముత్కుముదయో రభేదాధ్యవసాయః।

అ ర్థ ము :

షోణిమందార — భూ కల్పవృక్షమగు । రామేశ — ఓరామేశ ప్రభూ ! । తవ — నీ 'సక్కిర్తి' సంపదః — మందికీర్తి వంపత్తులు । ఇందోః — చంద్రుని । దీధితి భిస్సహ — కిరణములతోపాటు । కుముదం — కలువపూవులు — చంద్రుని । ఉన్మీలయంతి — వికసింప చేయుచున్నవి ।

వి వ రణ ము :

రామేశ ప్రభుకీర్తి, చంద్ర కిరణములతోపాటు కలువను — చంద్రుని వికసింప చేయుచున్నవి ఇచ్చట కలువ, చంద్రుడు, ప్రధానముగా, చంద్రకిరణములు అప్రధానములుగా, సహార్థ సంబంధులుగా వివక్షించబడినవి. ఇచ్చట ఒకే 'కుముద' శబ్దముచేత కలువను చంద్రుని కూడ చెప్పినందున ఆరెంటికిని అభేదమధ్యవసితమైనది. కనుక అతిశయోక్తియు కలదని గ్రంథకారుడు చెప్పుచున్నాడు. ఇదియు సహోక్తికి ఉదాహరణమని తాత్పర్యము

అథ వినోక్త్యంశారః
వినోక్తి స్సా వినోక్తేః యా స్యాదాపమ్యగమ్యతా।

వివరణము :

వినోక్త్యము చెప్పేందున జాపమ్యముగమ్యమైన వినోక్తియంశారము. 'వినా' అనుదాని యర్థము యొక్క సంబంధమే వినోక్తి యని ఏదేని లేనందున ప్రకృత వస్తువునకు రమణీయత్వముగాని తదభావముగాని వర్ణించబడిన నది వినోక్తి యని పండితరాజు, జాపమ్య మవవరములేదు.

ఉదాహరణలు—

ఖలై ర్విసా భాతి సదా త్వదీయా దోషైర్విసా భాంతి గుణా స్త్వదీయాః ।
రామేశ కల్పావనిజాతకల్ప విన్దైవ చాంచల్య మియం కృపా తే॥ 116

అర్థము :

కల్పావని జాతకల్ప - కల్పపృథ్వులతో సమానమగురామేశ - రామేశ ప్రభూ । త్వదీయా - నీవంటిదియగు । సదా - సత । ఖలై ర్విసా - దుర్మార్గులు లేవిడియై । భాతి - భాసించుచున్నది । త్వదీయాః - నీకు సంబంధించిన । గుణాః - గుణములు । దోషైర్విసా - దోషములు లేనివియై । భాంతి - భాసించుచున్నవి । ఇయం - ఈ । తే - నీయొక్క । కృపా - దయ । చాంచల్యం విన్దైవ - చాంచల్యము లేక యే । భాతి - భాసించుచున్నది ।

వివరణము :

ఇచ్చట సభకు గుణములకు దయకు గూడ ఖలాదులు లేనందున రమణీయత్వము చెప్పబడినది కనుక ఇది వినోక్తియంశారము.

యథావా—

వినా చంద్రేణ గగనం వినేంద్రేణ త్రివిష్టపమ్ ।
వినా మహితరం చాపి రామేశేన న శోభతే॥

117

అర్థము :

గగనం - ఆకాశము । చంద్రేణవినా - చంద్రుడులేక । త్రివిష్టపం - స్వర్గము । ఇంద్రేణ వినా - ఇంద్రుడు లేక । మహితరంచాపి - భూమికూడ । రామేశేన వినా - రామేశ ప్రభువు లేక । న శోభతే - ప్రకాశించదు ।

వివరణము:

ఇప్పుట చంద్రాదులు లేనందున గగనాదులకు రమణీయత్వాభావము వర్తించ బడినది కనుక నిదియు నొక రకపు వినోక్తి. ఒకే శ్లోకములో రెండు మూడు వినోకులున్నప్పుడు భావమ్యము కూడ గమ్యమగునని గ్రంథకర్త తాత్పర్యము. పై శ్లోకములో ఖలులు - దోషములు అను వానికి ఈ శ్లోకములో చంద్రునికి - ఇంద్రునికి - రామేశునికి భావమ్యము గమ్యమానము కావచ్చును.

అథ సమాసోక్త్యలంకార ప్రకరణమ్

విశేషణాన్యేవ పరం అర్థం వ్యంజయితుం యదా

ప్రకృతస్య సమర్థాని సమాసోక్తి స్తదా భవేత్॥

118

ప్రకృతస్య విశేషణాన్యేవ అప్రకృతమర్థం గమయితుం శక్తాని నతు విశేష్య పదమపి తదా సమాసోక్తిః, సమాసేన - సంక్షేపేణ అర్థద్వయ స్యోక్తే రియమన్వరా! విశేషణ విశేష్యాభ్యా మర్థాంతరా ప్రతీతేః నశ్లేషతా ఇయం చ శ్లిష్ట విశేషణ మూలా అశ్లిష్ట విశేషణమూలత్వేన ద్వివిధాపి విశేషణానాం గుణ క్రియారూపత్వేన ద్వైవిధ్యే చాతుర్విధ్య మస్యాలంకారస్య క్రమేణ యథా-

వివరణము:

ప్రకృతార్థమునకు సంబంధించిన విశేషణములు అప్రకృత వృత్తాంతమును కూడ అభివ్యక్త మొనరించెనేని అది సమాసోక్తి యగును. సమాసమనగా సంక్షేప మని యర్థము. రెండర్థములను సంగ్రహముగా చెప్పుటచేత దీనికి సమాసోక్తి యని సార్థక నామము. విశేషణములే తప్ప విశేష్యము అర్థాంతరమును చెప్పుదు కనుక నిది శ్లేషమనుటకు అవకాశము లేదు. ఇది శ్లిష్ట విశేషణ మూలయని, అశ్లిష్ట విశేషణ మూల యని రెండు రకములు. వాని లోను విశేషణములు గుణరూపములు - క్రియా రూపములు కూడ కావచ్చును. కనుక నీయలంకారము నాలుగు రకము లగుచున్నది. వరుసగా నుదాహరణములు :-

లాల్యమానాలికోపాంతా సదాలంకారసోత్పవా।

కరోపగ్రాహ్యమధ్యా భూః రామేశనోపభుజ్యతే॥

119

అత్ర శ్లేషోపస్థాపితానాం లాల్యమానాలికోపాంతత్వాదీనాం - గుణ రూపాణాం ధర్మాణాం తుల్యత్వ సామర్థ్యేన భువో నాయితత్వం గమ్యతే।

నను బ్రాహ్మణానాం టాపతి త్యాభావేన వర్జ్యస్య బ్రాహ్మణత్వేన తన్నాయ
కాత్వ మస్యాః భవతి చేత, “అహం భూపతి రహం భువన పతి”
రిత్యాది దేదవాత్మైః అస్మాపి ‘భూపతిత్వ’ మస్తీతి గృహణ ।

ము :

అలంకారము - సవరించబడుచున్న । అలంకారము - అలంకారముగల ప్రాంతముగల -
గరుల ప్రాంతముగల । నదా - ఎల్లప్పుడు । అంకా - అంకానగరమునందలి । రసో
రా - అనందమును కలిగించు ఉత్సవ విశేషములుగల । నదా - ఎల్లప్పుడు । అలంకార -
లంకారములుగల । అలంకారము - అలంకారములుగల । కరోపగ్రాహ్యమధ్య -
ముదేత గ్రహించబడిన మధ్యభాగముగల - చేతతో గ్రహించబడిన నడుముగల । భూః -
మి । రామేశ్వర - రామేశ్వర ప్రభువుచేత । ఉపభుక్తి - అపభవించబడుచున్నది ।

వ రణము :

అలంకారము - ఉత్తరానదిగా, అంకానగరము దక్షిణానదిగా నున్న భూభాగము
తయి కిప్పుము నిట్టచుకొనుట తన పక్షమునందుకొని రామేశ్వర ప్రభువు పాలించు
వాడని తాత్పర్యము. ఇట్టి ప్రకృత భూభాగమునకు చేసిన విశేషములతో ‘అంకా -
రాది’ శబ్దములు రెండర్థముల చెప్పుచున్నవి. రెండవ అర్థముగు మంగురులు - అలంకార
ములు - చేతి కంటెను నడుము అనునవి అప్రకృత నాయికావృత్తాంతమును అభివ్యక్తము
ముచున్నవి. తమక ఆది శ్లిష్ట విశేషణమూలముగ సమాసోక్తి. ఈ విశేషణములు క్రియా
పదములుగా గుణ స్వరూపములు గనుక నిది గుణ స్వరూప శ్లిష్ట విశేషణమూల సమా
సోక్తి యగుచున్నది.

ఇచ్చట ప్రకృతము భూ భోగము. అభివ్యక్తమైన అప్రకృతము నాయికా భోగము.
కాపములు శ్రియములే కాని బ్రాహ్మణులు కారు. మరి బ్రాహ్మణుడగు రామేశ్వరికి భూ
భోగము వర్జించవచ్చునా యని సంశయింప వనిలేదు. ఏమనిన నీ - అహంభూపతిః ‘అహం
భవనపతిః’ అను వేదవాక్యములు బ్రాహ్మణునికిని భూపతిత్వమును చెప్పుచున్నవి.

దత్త కుపలయప్రీతిం ఉదయం నిత్య మశ్నుతే ।

యతో రామేశ్వర వరః సర్వజ్ఞ రసోహ్యతే ॥

120

అత్రాపి స్తేజోవస్థాపితానామేవ కుపలయప్రీత్యాధానా దీనాం క్రియా
రూపాణాం ఛర్యాణాం, సామ్యమహిమ్నా యశసః చంద్రత్వం గమ్యతే ।

అర్థము :

రామేశ - ఓరామేశ ప్రభూ । భవతః - నీయొక్క । యశః - కీర్తి । కువలయ - భూమండలమునకు - కలువలకును । ప్రీతిం - సంతోషమును । దత్తే - ఇచ్చుచున్నది । నిత్యం - ప్రతిదినము । ఉదయం - అభ్యుదయమును - ఉదయమును । అశ్నుతే - పొందుచున్నది । సర్వజ్ఞశిరసా - అందరి విద్వాంసుల శిరస్సుచేత - శంకరుని శిరస్సుచేత । ఉహ్యతే - ధరించబడుచున్నది ।

వివరణము :

ఇచ్చట రామేశుని కీర్తి ప్రకృతము. తద్విశేషణములలోని కువలయాది శబ్దములు శ్లిష్టములు. ఈ విశేషణముల వలన అప్రకృత చంద్ర వృత్తాంతము అభివ్యక్తమగుచున్నది. ఇచ్చట కువలయ ప్రీత్యాధానాది విశేషణములు క్రియాస్వరూపములు. కనుకనిది క్రియాస్వరూప శ్లిష్ట విశేషణముల సమాసోక్తి.

పరిస్ఫుర తృన్నగలోకపాదాం మహీనితంబాం సురసద్మవక్త్రామ్ ।
గాఢం పరిశ్లిష్యతి చ త్రిలోకిం రామేశ తే భవ్యయశః ప్రకాశః ॥ 121
అత్ర పన్నగలోకః పాదభవ పన్నగలోకపాదా ఇత్యాద్యుపమా సమాస
మహీ మ్నావగత గుణరూపసమాన ధర్మసామర్థేన యశః ప్రకాశ్య
త్రిలోక్యాశ్చ నాయకా-నాయక భావోఽవగమ్యతే । చతుర్థ భేదస్తు పృథ
క్చమత్కారకారిత్వాభావాన్నిరూపితః ।

ఇతి సమాసోక్తిః

అర్థము :

రామేశ - రామేశప్రభూ । తే - నీయొక్క । భవ్యయశః ప్రకాశః - చక్కని కీర్తి యొక్క ప్రకాశము । పరిస్ఫురతృన్నగలోకపాదాం - ప్రకాశించు నాగలోకమే పాదములుగాగల । మహీనితంబాం - భూమియే మధ్య భాగముగాగల । సురసద్మ వక్త్రామ్ - స్వర్గమే ముఖముగాగల । త్రిలోకించ - త్రిలోకిని (మూడు లోకములను) । కూడ గాఢం - గట్టిగా । పరిశ్లిష్యతి - తొగిలించుకొనుచున్నది ।

వివరణము :

రామేశ ప్రభువు యశః ప్రకాశము మూడు లోకముల నాక్రమించుకొనుచున్నది. ఇచ్చట త్రిలోక శబ్దము స్త్రీలింగము. ప్రకాశ శబ్దము పుంలింగము. అందులోను త్రిలోక విశేషణములలో పాదనితంబ ముఖములు త్రిలోకి యనుదానికి నాయకాత్వమును అభివ్యక్తముచేయుచు.

ప్రకృతనాయికా - నాయక పరిషల్లంగ వృత్తాంతమును అవగతమొనర్చును. ఇచ్చట సమాన ర్థములు క్రియారూపములు కావు. విశేషణములు శ్లిష్టములును కావు. కనుక నిది గుణ రూపాశ్లిష్ట విశేషణమూల సమాసోక్తి. ఇక క్రియా స్వరూపాశ్లిష్ట విశేషణమూల సమాసోక్తియు నిట్లే యుండును. విడిగా చమత్కారమేమియునుండదు. కనుక దాని నుదాహరణలు లేదు.

అథ పరికరాలంకారః

అథ ప్రసంగ సంగత్యా పరికరాలంకారం లక్షయతి।

సాఖి ప్రాయాణి స్యుః ప్రతీయమానే విశేషణనియథా।

స తదా పరికరనామాలంకారః కీర్త్యతే విపశ్చిద్భిః।

121

1వ ర ణ ము :

విశేషణములు గమ్యమగు నర్థమునందును తాత్పర్యము గలవియై యున్న పరికరాలంకారముగ నని పండితులు చెప్పుచున్నారు.

యథా -

కల్పాంతోద్ధత కాలదండ విహస ద్దోశ్చంద్రహాసాయుధే

కాలీరూక్షకటాక్ష వీక్షణ కలా తీక్ష్ణ ఊరప్ర వ్రజే।

గోప్తం త్వాం రఘునందనే విహరతి షోణ్యాం హి రామేశ తే

తేవా నామరఘురుహాపలి కృతాతిథ్యం లభంతే ద్విషః॥

123

అత్ర లభంతి ఏవేతి వ్యంగ్యం వ్రతి కల్పాంతోద్ధత కాలదండే తాదీనాం విశేషణానాం। [సాఖిప్రాత్యమ్]

౪ ర్థ ము :

రామేశ - ఓ రామేశప్రభూ। కల్పాంత - ప్రళయ కాలమందలి। ఉద్ధత - కఠినమగు। కాలదండ - యుద్ధదండమును। విహసత్ - వెక్కిరించునట్టి। దోః - చేతియందలి। చంద్రహాసాయుధే - చంద్రహాసమును బిడ్డాయుధముగలవాడగును। కాలీ - కాళికాదేవి యొక్క। రూక్ష - తీక్షణమగు। కటాక్షవీక్షణ కలా - క్రిగంటి చూపుల విలాసముల వంటి తీక్షణ-తీక్ష్ణములైన ఊరప్ర - చిన్న ఆయుధముల। వ్రజే - గుంపు గలవాడగును। రఘునందనే - శ్రీరామచంద్రస్వామి। త్వాం - నిన్ను। గోప్తం - రక్షించుటకు। షోణ్యాం -

భూమిపై । విహరతి - విహరించుచుండ । తే - నీయొక్క । ద్విషః - శత్రువులు । తేవా - ఎవరు । అమరభూరుహావలి - దేవతా వృక్షములచేత । కృత - చేయబడిన । ఆతిథ్యం - ఆతిథ్యమును । నలభంతే - పొందుటలేదు? :

వివరణము .

మృత్యుదండము వంటి ఖడ్గము చేతబూని కాళికాదేవి క్రోధ వీక్షణముల వంటి, (వీక్షణములైన) చిరు కటారులెన్నియోగల రామచంద్రస్వామి సర్వదా నిన్ను కాపాడుచుండగ నీశత్రువులు బ్రతికి యుండగలరా? అని అనుట వలన శత్రువులందరు నశించి తీరుదురను అర్థము వ్యంగ్యము. ఈ వ్యంగ్యము నందలి తాత్పర్యము చేతనే రఘునందనునికి విశేషణములు వేయబడినవి. కనుక ఇక్కడి విశేషణములు సాభిప్రాయములు । అందుచే నిది పరికరాంకారము.

ఆథ పరికరాంకురాలంకారః -

వాచ్యార్థం ప్రతి యస్మిన్ సాభిప్రాయం విశేష్య మాభాతి ।

తత్రాయం సంఖ్యావత్ ప్రవర్తై రాఖ్యాయి పరికరాంకురః॥

124

వివరణము :

ఎచ్చట వాచ్యార్థమును గురించి విశేష్యము సాభిప్రాయముగా ప్రయుక్తమగునో అచ్చడ పరికరాంకుర మలంకారమని పండితులు గుడువుచున్నారు.

రామేశ తవ బుద్ధిస్తు ప్రేరితా రాజమండలీమ్ ।

ముష్టంతీ తద్యోరోరాశిం ప్రాయో భూమండలీకృతా ॥

125

అత్ర విశేష్య భూతా బుద్ధిః భూమండలం స్వాధీనం చకారేత్యర్థః -

అర్థము :

రామేశ - రామేశప్రభూ । తవ - నీయొక్క । బుద్ధిస్తు - బుద్ధియేమో । రాజమండలీం - రాజనముదాయమును గురించి । ప్రేరితా - పంపబడినదియై । తద్యోరోరాశిం - వారల కీర్తి నముదాయమును । ముష్టంతీ - అపహరించుచున్నదియై । భూ - భూమికి । మండలీకృతా - గుండ్రముగా చుట్టునుండు పరివేషముగా చేయబడినది । ప్రాయః - (నిజము) అహాశము ।

వివరణము :

రామేశునిబుద్ధి రాజుల నందరను జయించి భూమిచుట్టు పరిధివలె చేయబడినది. తన బుద్ధిని భూమిచుట్టు పెట్టినందున భూమియంతయు రామేశుని బుద్ధికి లోబడియున్నదను నంశము

వాచ్యము. ఈ వాచ్యమునందు తాత్పర్యముండుట బట్టియే రామేశునిగాక ఆతని బుద్ధిని విశేష్యముగా చెప్పుటయైనది. కావున నిది పరికరాంకురాలంకారమని తాత్పర్యము.

అథ శ్లేషాలంకారః -

అథ విశేషణ మూలాలంకార ప్రస్తావే శ్లేషో నిరూప్యతే।

ప్రస్తుతయోః కేవల మప్రస్తుతయోర్వా విశేష్యయో స్సామ్యమ్।

యస్మిన్విశేషణానా మపి చ (టులైః) తులా శ్లేషఏవ నిర్దేశః ॥ 126

సమాసోక్తి తుల్యయోగితయోస్తు విశేషణమాత్ర సామ్యమేవ న పునర్విశేష్యగత శ్లిష్టత్వమ్। ఆత్రాతు విశేషణ విశేష్యోభయ సామ్యం ప్రయోజకమ్। విశేష్యయోశ్చాత్ర కేవల ప్రస్తుతయోర్వా, కేవలాప్రస్తుతయోర్వా భవతి శ్లేషః। నతు ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోః తథాహిః- ప్రస్తుతే అభిధా నియంత్రణే ఆప్రస్తుత ప్రతీతేర్వంజక వా. సారాయ త్తతయా శబ్దశక్తి మూలానురణన స్వరూప ధ్వనేరేవ విషయత్వాసాతాత్। ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోరపి విశేష్యగత శ్లేష పరిహారేణ విశేషణమాత్ర శ్లేషేఽపి శ్లేషాలంకార ఏవేతి న భ్రమితవ్యమ్। తతశ్చ కేవల ప్రస్తుత గతత్వేన, కేవలాప్రస్తుత గతత్వేన చ ద్వైవిధ్య మేవాస్థాలంకారస్య । కర్మమేణ యథాః-

వివరణము :

విశేషణ మూలాలంకార సందర్భము ఏర్పడినందున శ్లేషాలంకారము నిరూపించబడుచున్నది. ఒక శబ్దముచేత రెండర్థములు చెప్పించుకొనుట శ్లేషము. ఈ రెండర్థములు విశేషణములు కావచ్చును లేదా విశేష్యములైనా కావచ్చును. ఐన సమాసోక్తితుల్యయోగితాద్యలంకారములలో విశేషణములకు మాత్రమే శ్లేషముండును. విశేష్యమున శ్లేషము కేవల శ్లేషాలంకారమునందేగలదు. శ్లేషాలంకారమని యనుటకు విశేష్య విశేషణోభయ శ్లేషము ప్రయోజకము. ఈ ఉభయ శ్లేషము మరియొక చోట నుండదు. కనుక విశేష్య విశేషణోభయ వాచక పదములు రెండర్థముల చెప్పనవి పయుక్తములైన శ్లేషాలంకారములగునని తల్లి శబ్దము చెప్పవచ్చును. ఐన ఇచ్చట మరియొక యంశము గమనించవలసియున్నది. ఆదేమనిన రెండర్థములు ప్రస్తుతములు కావచ్చును. అప్రస్తుతములు కావచ్చును. అపు శ్లేషాలంకారమగును. అట్లుకాక రెండర్థములలో నొకటి ప్రస్తుతము, మరియొకటి యప్రస్తుతమైన అచట శ్లేషాలంకారము కాజాలదు. అట్టిచోట శబ్దశక్తి మూలానురణన ధ్వని అందుదు. ఎందుకనగా అభిధావ్యాపారము

ప్రాకరణికార్థమును మాత్రము చెప్పి యూరకుండును. ఇక అప్రస్తుతార్థము కూడ చమత్కారమునకై వక్రకు వివక్షితమైనచో నాయప్రకృతార్థమును వ్యంజనా వ్యాపారము జోదించును. వ్యంజనాగమ్యమగు నర్థమునకు ప్రాధాన్యము వివక్షితమై యది ధ్యనికావ్యమగును. అచ్చట రెండర్థములకు నమప్రాధాన్యముండదు. రెండు ప్రస్తుతములనుగాని, రెండప్రస్తుతములనుగాని చెప్పినపుడు రెండర్థములకు ప్రాధాన్యము సమముగా నుండును. కనుక నది శ్లేషాలంకారమగును.

ఒట్లు విశేషణ వాచకపదములు రెండర్థముల చెప్పనవియై యుండి, విశేష్య వాచక పదము సమప్రాధాన్యము గల రెండు ప్రస్తుతార్థములను గాని, రెండప్రస్తుతార్థములను గాని చెప్పనదియైన నది శ్లేషాలంకార మగునని శ్లేషాలంకారమునకు పరిష్కృతమగు లక్షణమేర్పడుచున్నది. విశేష్య విశ్లేషము లేని కేవలవిశేషణ శ్లేషమున్నపుడు శ్లేషాలంకారమేమోయని ఏ మాత్రము భ్రమ పడవలసిన పనిలేదు. కనుక శ్లేషము రెండు విధములు మాత్రమే. ఒకటి ప్రస్తుత శ్లేషము. మరియొకటి అప్రస్తుత శ్లేషము.

పరుసగా ఉదాహరణములు :—

కాంతా రసానుభవన నియతస్వాంత విశ్రమమ్ |

త్వయా రామేశ సర్వేపి లభంతే సుహృదో వనమ్ ||

127

అత్ర రామేశగతదాన నిగ్రహయోః గమ్యమానతయా సుహృదా మను హృదాంచ ప్రాకరణికత్వమ్ |

అర్థము :

రామేశ - రామేశప్రభూ । త్వయా - నీచేత । సుహృదః - స్నేహితులు । ఆసు హృదః - శత్రువులు । సర్వేపి - అందఱును । కాంతా - శ్రీలయొక్క । రసానుభవన - ఆనందానుభూతిలో । నియత - నిశ్చితమైన । స్వాంతవిశ్రమం - చిత్త విశ్రాంతిగల । కాంతార - అడవులలోని । సాను - చరియలనెడు । భవన - నివాసగృహములలో । నియత - నిశ్చితమైన । స్వాంతవిశ్రమం - చిత్తవిశ్రాంతిగల । వనం - వనమును । లభంతే - పొందుదురు ।

వివరణము :

రామేశ ప్రభువు శత్రువులు - మిత్రులుగూడ వనముచేరుచున్నారు. శత్రువులేమో అడవులలోని కొండ చరియలపై నివాసమేర్పరచుకొనినారు. మిత్రులేమో ప్రియురాండ్రతో ఆనందానుభూతికై యుద్ధానవనములచేరుచున్నారు. ఇచ్చట రామేశ ప్రభువు యొక్క దానము నిగ్రహముకూడ ధ్యనించుచున్నది. ప్రకృత మిదట రామేశప్రభువు. కనుక అతనికి

సందించిన శత్రువులు - మిత్రులును నిచట ప్రస్తుతములే. కనుక ఇది కేవల ప్రకృత స్థానము.

సుమనో మార్గణ రక్షారణ ప్రాచీణ్య కల్పితోత్సాహః।

రామేష షీతివాసవ భవాన్ సదాచిల వృషాకపిం జయతి॥

128

అత్ర వృషాకపిశట్ట వాచ్యయోః హరిహరయో రుపమానత్వే నాప్రాకరణీ కర్తవ్యమ్।

అర్థము :

రామేశ షీతివాసవ - ఓ రామేశభూమింద్రా । సుమనోమార్గణ - విద్వాంసులనెదు - దేవతలనెదు, యాచనల యొక్కయు - పూలు బాణములుగాగల మన్మథునియొక్కయు । రక్షారణ - రక్షించు యందు । ప్రాచీణ్య - సామర్థ్యముచేత । కల్పితోత్సాహః - కల్పించబడిన ఉత్సాహముగా । భవాన్ - నీవు । సదా - ఎల్లప్పుడు । వృషాకపిం - విష్ణువును - శివునికూడ । జయతితిల - జయించుచున్నావుకదా ।

వివరణము :

రామేశ ప్రభువు విద్వాంసులను, విష్ణువు దేవతలను, శివుడు తాను కాల్పితస్థము చేసిన మన్మథుని రక్షించు ప్రాచీణ్యము కలవారలు. కనుక రామేశ ప్రభువు వారిద్దరిని జయించుచున్నాడని వర్ణించబడినాడు. ఇతడు శివకేశవు లిద్దరును ఉపమానము లగుటచే అప్రాకరణీయరులు. కనుక నిది 'కేవల ప్రకృత స్థానము'. పిదపైని మార్పి 'సుమనో మార్గణేశ్యాది' విశేషమును 'వృషాకపి' పదార్థముతో సంధియించుకొనిన 'వృషాకపిశట్టము' విశేష్యవాచక మగును. కనుక నిది 'విశేష్య విశేషకోభయశ్లేషము'నై యని భావించవలెను. ఇచ్చట శ్లోక చతుర్థ పాదములో నాద పూర్వార్థము 'సదాచిల' అనునది చేర్చవలెనది. మూలమున లేదు.

అథాప్రస్తుత ప్రశంసారంకారః -

అప్రస్తుతంతు వాచ్యం గమ్యం స్యాత్ ప్రస్తుతం పునర్యత్ర ।

అప్రస్తుతం పునరితా నేయం త్రివిధా బుధై స్సమాదిష్టా॥

129

యత్రాప్రస్తుతేనవాచ్యేన ప్రస్తుతం గమ్యం తత్రాప్రస్తుత ప్రశంసా సాత్రివిధా । సామాన్య విశేష భావమూలా, కార్యకారణ భావమూలా, సాదూప్యములచేతి, తత్రాపి, ప్రాథమికస్య, ఛేదస్య, సామాన్యేన, విశేష ప్రతీతిః । విశేషేణ సామాన్య ప్రతీతిరితి ద్వైవిధ్యమ్ । ద్వితీ

యస్యాపి భేదస్య, కారణేన కార్యప్రతీతిః॥ కార్యేణ కారణప్రతీతి రితి
ద్వైవిధ్యమ్ సారూప్యేత్వేక ఏవ ప్రకారః॥ సంభూయ పంచధా అప్రస్తుత
ప్రళంసా కృమేణ యథా-

వివరణము :

అప్రస్తుతము వాచ్యమై ప్రస్తుతము గమ్యమైన అప్రస్తుత ప్రళంసాలంకార మందురు. ఇది సామాన్య విశేషభావ మూలకమనియు, కార్యకారణ భావ మూలకమనియు, సారూప్య మూలకమనియు మొదట మూడు విధములు. వీనిలోను మొదటిది సామాన్యముతో విశేష ప్రతీతి రూపమని, విశేషముతో సామాన్య ప్రతీతిరూపమనియు రెండు విధములు. ఇట్లే రెండవదికూడ, కారణముతో కార్య ప్రతీతిరూపమనియు, కార్యముతో కారణ ప్రతీతి రూపమనియు రెండు విధములు. సారూప్య మూలక మొక్కటియే. ఇట్లు అప్రస్తుత ప్రళంస మొత్తము ఐదు విధములు. వరుసగా నుదాహరణములు.

యద్వాహ్యో కృతి శోభయైవ కలితో భోగీశ్వరః శ్రీధరః

యత్కాంత్యైవ నిశాకరోఽపి కలితః ప్రాజ్ఞేన వై వేదసా ।

సంచారక్రమ లీలయైవ రచితా దిక్కుంజరా స్పర్శతః

తద్రామేశ (రామేశాంశ) కలాం విహాయ కలి వా సృష్టానులోకత్రయే॥

150

అత్ర మహదద్భుతం తవ సౌందర్యం ఇతి వర్ణనీయే ప్రస్తుతే అప్రస్తుత
గణాది సృష్టి ర్నిరూపితేతి సామాన్యేన విశేష ప్రతీతిః॥

అర్థము :

యత్ - ఏరామేశుని । బాహ్యకృతి - వెలుపలి ఆకారము యొక్క । శోభయైవ - శోభచేతనే । భోగీశ్వరః - విలాసవంతులలో శ్రేష్ఠుడగు । శ్రీధరః - విష్ణువు । కలితః - సృష్టి చదివినాడో । ప్రాజ్ఞేన - విజ్ఞుడగు । వేదసా - బ్రహ్మదేవునిచేత । యత్ - ఏరామేశునియొక్క । కాంత్యైవ - కాంతిచేతనే । నిశాకరోఽపి - చంద్రుడుకూడ । కలితః పై - సృష్టించబడినాడో । (యస్య - ఏరామేశునియొక్క) । సంచారక్రమ లీలయైవ - తిరుగునప్పుడు ఏర్పడు పారవిశేషవిలాసముచేతనే । స్పర్శతః - అన్నివైపుల । దిక్కుంజరాః - దిగ్గజములు । రచితాః - సృష్టించబడినవో । తద్రామేశ కలాం - అట్టి రామేశుని భాగమును । విహాయ - వదిలి । లోకత్రయే - మూడు లోకములయందును । కలివా - ఎందరు । సృష్టాను 1 - సృష్టి చదివినారు ?

వివరణము :

రామేశుని దేహసౌందర్యముయొక్క అంశముతోనే బ్రహ్మదేవుడు విష్ణువును వృష్టించినాడు. చంద్రుని సృష్టించినాడు. రామేశుని గమన సౌందర్యాంశముతో దిగ్గజములను వృష్టించినాడు. చస్త్రతః మూడు లోకములలోని అందరు రామేశుని అంశముతో సృష్టించబడినవారలే ఇచ్చట విష్ణు చంద్ర - గణాది వృష్టి అప్రస్తుతము. దీనిచేత ప్రస్తుతమగు రామేశ సౌందర్యము చాల అద్భుతమను అంశము గమ్యమగును కనుక నిచట సామాన్యేన విశేష ప్రతీతి రూపమగు అప్రస్తుత ప్రశంస అలంకారమగుచున్నది. ఇనను ఇక్కడ విష్ణ్వాది సృష్టికిని గమ్యమగు సౌందర్యమునకును సామాన్య విశేషభావము చింత్యము. మూలములో 'రామేశాశ' అను ఖాము = ర్థ సౌకర్యముకొరకు 'తద్రామేశ' అనురీతిలో సవరించబడినది.

ACC NO. 21055

రామేశ షోణిదేవేంద్ర యశోవర్ధనయాంచితా ।

సత్కావ్యావలి రాధతై ప్రిమోదం విదుషాం హృది॥

131

అత్య విదుషాం ప్రిమోదసామాన్యే ప్రిస్తుతే అప్రిస్తుతః కావ్యావళ్యా ఇతి (సామాన్యేన) విశేషోఽభిహితః॥

uay. 8135

అర్థము :

RAJ

రామేశ షోణిదేవేంద్ర - రామేశభూషిండునియొక్క । యశో వర్ధనయా - కీర్తి వర్ధనచేత । అంచితా - కూడుకొనినట్టి । సత్కావ్యావలిః - మంచి కావ్యముల సముదాయము । విదుషాం - విద్వాంసుల । హృది - హృదయమునందు । ప్రమోదం - సంతోషమును । ఆధతై - కిరిగించుచున్నది ।

33200

వివరణము :

రామేశ ప్రభువుయొక్క కీర్తిని వర్ధింపునట్టి కావ్యములు విద్వాంసులకు సంతోషమును కలిగించుచున్నవి. ఇచ్చట విద్వాంసులకు ప్రమోదసామాన్యము ప్రస్తుతమై యుండగా నొక కావ్యప్రయోజ్యమగు సంతోషము మాత్రమే (విశేషము మాత్రమే) అభిహితమైనది. ఈ విశేషముచేత ప్రస్తుతమగు సామాన్యము ప్రతీతమై యప్రస్తుత ప్రశంసయగుచుని తాత్పర్యము. ఈ యుపాహరణములోను వివక్షితమగు సామాన్య విశేష భావముగాని విశేషమునకు సామాన్య గమకత్వముగాని చింత్యము.

మణిమయ గృహశాంతా వ్యాస వాణీశ రీతాః

విరచిత బహుయాగాః కించ దేవేంద్ర భోగాః ।

వితరణగుణ పూతాః త్వత్కటాక్షిణ జాతాః

దిశిదిశి విలసంతో ధీర రామేశ సంతః॥

132

అత్ర సకల దిగంతగత విద్యదైశ్వర్యరూపప్రస్తుత కార్యేణ నిర
వధిక వితరణస్య కారణస్య ప్రస్తుతస్య ప్రతీతిః।

అర్థము :

ధీర - దైర్యముగల । రామేశ - రామేశప్రభూ । మణిమయ గృహ శాంతాః - మణు
లతో నిర్మించబడిన గృహములలో శాంతులై । వ్యాస వాణీశలీలాః - వ్యాసుని, బ్రహ్మదేవుని
విలాసములు గలవారలై । విరచిత బహుయాగాః - చేయబడిన అనేక యాగములు కల
వారలై । కించ - మరియు । దేవేంద్ర భోగాః - ఇంద్రుని భోగములు కలవారలై । వితరణ
గుణ పూతాః - దానగుణముచేత పవిత్రులై । దిశిదిశి - ప్రతిదిక్కునందు । విలసంతః -
ప్రకాశించునట్టి । సంతః - సత్పురుషులు । త్వత్కటాక్షేణ - నీకటాక్షముచేత । జాతాః -
అయిరి ।

నివరణము :

ఇచ్చట విద్వాంసులందఱును ఇంతటి శ్రీమంతులగుట రామేశుని దానగుణమువలననే అని
ఏర్పడును. పండితుల ఐశ్వర్యము కార్యము. రాజు దానము తత్కారణము, ఐనను ఇక్కడ
రాజు గుణమును చెప్పలేదు. తత్కార్యమగు విద్యదైశ్వర్యమే వర్ణించబడినది. ఇది అప్రస్తు
తము. ఇట్టిక్కడ అప్రస్తుత కార్యముచేత ప్రస్తుత కారణము గమ్యమగుచున్నందున నిది
కార్యేణ కారణ ప్రతీతిరూపమగు అప్రస్తుత ప్రశంసయగును. ఐనను ఇచ్చట 'త్వత్కటా
క్షేణజాతా' అని వారి ఐశ్వర్యానికి రాజు కటాక్షము కారణము వాఙ్మయమనిది. కాని
మరొక రకముగా వ్యంగ్యమగు చున్నదనియు చెప్పుకొని సమన్వయము చేసికొనవలెను.

అయి భషక మృగారే (దే) కిమ్ముదా ధావసీత్తం
న హి కదశనశేషం మృణ్మయం కుండమేతత్ ।
గురుభి రిహ మరందైః పూరిత స్త్వ ధ్ధురాపైః
కనకకలశ ఏషః కిం త్వయా పీయతేఽసౌ॥

133

(ఇదం) సకల గుణగణ భాసురం రామేశవిభుం వంచయతుం సమా
గతం మూర్ఖం ప్రతి ప్రాజ్ఞవచనమేతత్ । అత్ర అప్రకృత శునక వృత్తాం
తేన వాచ్యేన సారూప్యాత్ ప్రస్తుత దుర్విదగ్ధ వ్యాపారం ప్రతి సకలరసా
భిజ్ఞోఽయం నాయక స్తవ వంచనా విషయో నభవతీతి తాత్పర్యార్థః గమ్యతే ।

అర్థము :

మృగారే — మృగశత్రువగు । అయి — ఓ । భవక — శునకమా । కిం — ఏమని । ఇత్తం — ఈవిధముగా । ముదా — వంతోషముతో । ధావసి — పడుగెత్తుచున్నావు । ఏతత్ — ఇది । కదశనశేషం — చెడు ఆహారము మిగిలియున్న । మృజ్జయం — మట్టిదియగు । కుండం — కుండ । న — కాదు । త్వద్ధరాపైః — నీకు అందరాని । గరుఖిః — గొవ్వదైన । మరందైః — మధు రసములచేత । ఇహ — ఇచట । పూచితః — నింపబడిన । ఏషః — ఇది । కనకకలశః — బంగారు బిందె । అసౌ — ఇది । త్వయా — నీ చేత । పీయతేకిం — ఆస్వానించబడునా? ।

వివరణము :

ఎక్కడో పాచికూడు మిగిలియున్న మట్టి కదవ దగ్గరకు పరుగెత్త వలసిన కుక్కలేనెలతో నిండిన బంగారు ఖాండమువైపు పరుగెత్తుట భావ్యము కాదని తాత్పర్యము. మహారాజు దగ్గరకైన చేరగల యోగ్యతలేని మూర్ఖుని వృత్తాంతము ప్రస్తుతము. అది అప్రస్తుతమగు శునక వృత్తాంతము చేత గమ్యమగుచున్నది. కారణమేమన శునక మూర్ఖ వృత్తాంతము లకు గల సారూప్యమే. సారూప్యమనగా సమాన స్థితి. ఇట్లు ఇక్కడ సారూప్య మూలకా ప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారమగుచున్నది.

శ్లోక చతుర్థపాదమున “ఏషః కిం” అనుచోట సులోపాభావము ప్రామాదికము.

ప్రకాశమానామపి నాయకేందుం

తారావలిం వీక్ష్య నవాముదీతామ్ ।

హృష్యత్పు సరేష్వసపిష్ఠ రుచ్చైః

ఉచ్చావచం బుక్కుతి కోఽప్యలర్కః ॥

134

అత్ర రామేశ శోకలిలాభాసురాం కృతి ముదీక్ష్య హృష్యత్స్వపి సజ్జనేషు
అస (హంతం) హమానం యంకంచన పురుషం వ్రతి ఘణ్యమాన వచన
మేతత్ । పూర్వశ్లోకవద్ధర్మప్రతీతిః ।

అర్థము :

ప్రకాశమానామపి — ప్రకాశించుచున్న । నాయకేందుం — చంద్రుని వంటి నాయకుడు గల — నాయకుడగు చంద్రుడుగల । నవాం — నూతనమైన । ఉదీతాం — ఉదయించిన । తారావలిం — నక్షత్ర సముదాయమును — రామేశ కీర్తి ప్రబంధమును । వీక్ష్య — చూచి । సర్వేషు — అందరు । హృష్యత్స్వ — సంతోష పడుచుండగా । అసపిష్ఠః — సహనము

లేని । కోఁపి - ఏదోయొక । అలంకారః - విచ్చికుక్క । ఉచ్చైః - బిగ్గరగా । ఉచ్చావచం - అడ్డదిడ్డముగా । బుక్కతి - మొరుగును ।

వివరణము :

రామేశ ప్రభువు కీర్తిని ప్రశంసించుచు నిబంధించబడిన తారావళియను ప్రబంధ విశేషమును చూచి అందరు ఆనందింపగా నొక పిచ్చికుక్క మొరుగు చున్నది. ఇచ్చట ఆప్రస్తుతమగు చంద్ర తారాలంకార వృత్తాంతముచేత ప్రస్తుతమగు మహారాజ తారావళీ ప్రబంధ మూర్ధాసహస హీన జన వృత్తాంతము గమ్యము, కనుక నిదియు ప్రెల్లోకమునందు వలెనే సామాన్యమూలకమగు నప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారమగుచున్నది.

అథ అర్థాంతర న్యాసాలంకారః

అథ ప్రస్తుతాప్రస్తుత పరిస్థావేన అర్థాంతరన్యాసాలంకారో నిరూప్యతే ।

సామాన్యవిశేషత్వే పరిస్థుతమప్రస్తుతాత్సమర్థ్యతే ।

యస్మిన్ సంఖ్యావద్భిః కథిత స్సోఽర్థాంతరన్యాసః॥ 135

యత్ర సామాన్యాద్విశేషః, విశేషాత్సామాన్యం, ప్రస్తుతం సమర్థ్యతే స ద్వివిధోఽస్యయమర్థాంతరన్యాసః । యథా -

వివరణము :

ప్రస్తుత మని - అప్రస్తుత మని ఒక ప్రస్తావ మేర్పడినందున అట్టి ప్రస్తుతాప్రస్తుతముల కాశయమగు మరియొకటి అర్థాంతరన్యాసమును పేరుగల అలంకారము నిరూపించబడుచున్నది. సామాన్య విశేష భావము గల ప్రస్తుతాప్రస్తుతములు గలిగి అప్రస్తుతమువలన ప్రస్తుతము సమర్థించబడినపుడు అర్థాంతరన్యాసమును నలంకార మేర్పడును. అది సామాన్యము వలన విశేష సమర్థనము, విశేషము వలన సామాన్య సమర్థన మని రెండు రకములుగానుండును.

ఉదాహరణము :

రామేశసంజాతయశ స్సమంతా దాహత్య సర్వామపి రాజ్యలక్ష్మీమ్ ।

హతా దతిక్రామత్తి సర్వలోకాన్ గుణా నిదానానుగుణా హి కార్యే॥ 136

అత్ర “గుణా నిదానానుగుణా” ఇతి సామాన్యేన రామేశ యశో విలక్షణ కార్యేణ కారణవిశేషగుణానుగుణ్యం సమర్థ్యతే ।

అర్థము :

రామేశ వంజాత యశః - రామేశుని వలన కలిగిన కీర్తి । సమంతాత్ - అంతటను । సర్వాం - సమస్తమైన । రాజ్యలక్ష్మిం - రాజ్యలక్ష్మిని । ఆహత్య వశీకరించుకొని । హతాత్ - బలాత్కారముగా । సర్వలోకాన్ - అన్ని లోకములను । అతిక్రామతి - అతిక్రమించుచున్నది । హి - అదియుక్తమే । కార్యే - కార్యము నందలి । గుణాః - గుణములు । నిదానానుగుణాః - కారణ గుణముల ననుసరించునవి ।

వివరణము :

రామేశ ప్రభువు కీర్తి అన్నిలోకములను రాజ్యలక్ష్మిని కూడ ఆక్రమించినది. ఇది యుక్తమే. ఏమనిన రామేశ ప్రభువు అన్నిలోకములను రాజ్యలక్ష్మిని కూడ నాక్రమించుకొని నాడు కదా. మరి ఆయనవలన కలిగిన కీర్తికి ఆయన గుణము లన్ని తీరును. సామాన్యముగా కార్యము నందలి గుణములు కారణ గుణముల బట్టియే కదా ఏర్పడుచుండును. ఇట్టివృత్త కార్య గుణములు కారణ గుణానుగుణములను సామాన్యము చేత కార్యవిశేషమగు యశస్సు నందలి గుణములు కారణ విశేష మగు రామేశుని గుణముల కనుగుణములగుట సమర్థించబడినది. కనుక నిది మొదటి రకపుటర్థాంతరన్యాసము.

మహతా మపి ధీః క్వచిత్ స్థలిత్వా స్థిరతామేతి యదబ్జభూ రరీణామ్ ।

అలికేషు విలిఖ్య భాగ్యవర్జాన్ స తదామృతాన్మవిభో పునర్విమార్జి ॥ 137

అత్ర బ్రహ్మ ప్రథమం రామేశపాలదేశే భాగ్యవర్జా నిలిఖ్య తత్ప్రతిపక్ష పాలదేశేషు దౌర్భాగ్యవర్జా లేఖనీయా ఇతి మనస్సుద్దిశ్య లేఖనసమయే ప్రమాదాద్విపక్షపాలదేశేష్వపి భాగ్య వర్జానాలేఖ్య పశ్చాదవబుద్ధ్య (తత్ కృదేవ కృత్మేదా) తత్కృదామృద్కోధః, తయా తానవమార్జిత్య

నేన, విశేషేణ, మహతా మిత్యాది సామాన్యం సమర్థితమ్ ।

అర్థము :

శ్లోకములోని నాల్గవ పాదము 'పున రమృతాన్ విభుక్రుదా విమార్జి' అనురీతిలో నుండవలెనని శ్లోకము క్రింది వివరణమును బట్టి తెలిసికొనవచ్చును. మహతాం - గొప్పవారల । ధీరపి - బుద్ధిగూడా । క్వచిత్ - ఒకప్పుడు । స్థలిత్వా - జారి । స్థిరతాం - నిలకడను । ఏతి - పొందును. యత్ - ఏమనగా । అబ్జభూః - బ్రహ్మదేవుడు । అరీణాం - శత్రువుల యొక్క । అలికేషు - ఫల భాగములందు । భాగ్యవర్జాన్ - భాగ్యము కలుగును అను వర్ణములను । విలిఖ్య - వ్రాసి । పునః - మరల । అమృతాన్ విభుక్రుదా - అమృతము ప్రభుక్రొధముతో । విమార్జి - తుడిచివేయుచున్నాడు ।

వివరణము :

ఇట బ్రహ్మదేవుడు మొదట అమ్మన్న ప్రభువు నుడుట భాగ్యవర్ణములను, తద్విపక్షుల నుడుట దౌర్భాగ్య వర్ణములను వ్రాయవలెననుకొని పొరపాటున శత్రు ఫాల భాగమున కూడ భాగ్యవర్ణముల వ్రాసి పిదప ఆతని క్రోధముతో వాటిని తుడిచివై చినాడట. దీనితో పెద్ద వారలబుద్ధికూడ అపుడప్పుడు చలించి మరల స్థైర్యము జెందునను సామాన్యము సమర్థించబడి నది. కనుక నిది రెండవ రకపు టద్ధాంతరన్యాసము.

అథ పర్యాయోక్తాలంకారః

ప్రస్తుతహేతుర్యత్ర ప్రస్తుతకారోపవర్ణనాద్ గమ్యః।

పర్యాయోక్తం నామాలంకారం తం వివశ్చిత్ బుద్ధివతే॥

138

ప్రతీయమానప్రస్తావదేవాత్మ విరూపణమేతస్య। అతాప్రస్తుతప్రశం సాయామపి కార్యాత్కారణస్య గమ్యత్వేఽపి ద్వయోః ప్రస్తుతత్వాభావా దితో వివిక్త ఏవతస్య విషయః।

యథా -

వివరణము :

అప్రకృత కార్యమును వర్ణించుటచే ప్రకృత హేతువు గమ్యమైన నది పర్యాయోక్తమును నలంకార మగును. ప్రతీయమానముల సందర్భము ఏర్పడినందుననే ఇచ్చట పర్యాయోక్తము నిరూపించబడుచున్నది. ఆప్రస్తుత ప్రశంసలోను కార్యము వలన కారణము గమ్యము కావచ్చును. ఐనను అందునొకటి ప్రస్తుతము -మరియొక్కటి అప్రస్తుతము. పర్యాయోక్తములో రెండును ప్రస్తుతములే. కనుక పర్యాయోక్తముకంటె అప్రస్తుత ప్రశంసకు విషయ భేదము చెప్పుకొనవచ్చును.

ఉదాహరణము—

రామేశ సంతర్పిత మార్గణానా మితస్తత స్సంచరతాం జనానామ్।

భవంతి మార్గే బహుధా నివాసా గేహా న్యరి ష్మాపతి సజ్జితాని॥

139

అత్ర ప్రతిపక్ష గేహానాం రామేశయాచక జన స్రుతి శ్రయ లక్షణకార్యో పవర్ణనేన ప్రస్తుతేనైవ రామేశదానకాలిపవ శత్రవస్త్వసహనేన బహుకాల సజ్జీకృతాన్యపి భవనాని విహాయ పలాయితా ఇతి ప్రస్తుతకారణం గమ్యతే । కార్యకారణయోః పర్యాయేణోక్తీరితి అన్వర్థోఽయ మలంకారః।

అర్థము :

రామేశ - రామేశప్రభువుచేత . సంరద్ధిత - సంతోషపెట్టపడిన . మార్గజానాం .
యాచకులకు . ఇతస్తతః - ఇటునటు . సంవరతాం - తిరుగునట్టి . జనానాం - జనులకు -
మార్గే - దారిలో . ఆరిష్టాపతి సజ్జితాని - శత్రురాజులచేత నలంకరింపబడిన . గేహాని -
భవనములు . బహుధా - అనేకములుగా . నివాసాః - నివాస స్థానములుగా . భవంతి -
అగుచున్నవి .

వివరణము :

రామేశ ప్రభువు కోరికలన్నిటిని తీర్చగా నిటునటు తిరుగు యాచకజనులకు శత్రువుల
భవనము లనేకములు నివాస స్థానము లగుచున్నవి. ఇట్లు వర్ణించుట చేత ప్రభువు యాచ
కులకు చేయు దానమును చూచినంతనే ఆసహనముతో శత్రు గాజులు తమ తమ భవనముల
విడిచి పారిపోయిరి . అనెడు మరియొక ప్రస్తుతాంశము వ్యంగ్యమగుచున్నది. ఈ వ్యంగ్యము
వాచ్యార్థమగుదానికి హేతువు. ఏమనిన శత్రువులు ఇళ్లను విడిచిపెట్టిననేకదా యాచకు లాకర్షిం
చుకొనగలగుట. ఇవ్విధముగా ప్రస్తుతవాచ్యమనకు ప్రస్తుతవ్యంగ్యము హేతువుగా నున్నందున
నిదట పర్యాయోక్తాలంకారము. కార్య కారణములు వరుసగా చెప్పిబడినందున పర్యాయోక్తమని
దీనికి సార్థకనామమేర్పడినది. 'పర్యాయ'మనగా 'వడుస'గా అని ఇవట అర్థము.

అథ వ్యాజస్తుత్యలంకారః:-

స్తుతి నిందా రూపత్వే ప్రస్తుత మప్రస్తుతాత్ప్రతీయేత.

యది సా వ్యాజ స్తుతి రితి అభ్యాతా కవివర్తేస్తథా ద్వివిధా ॥ 140

యత్రస్తుతౌ ప్రస్తుతాయాం అప్రస్తుతానిందాభిధీయమానా తస్యామేవ
విశ్రామ్యతి . తతైవ నిందాయాం ప్రస్తుతాయాం అప్రస్తుతా స్తుతి రభిధీయ
మానా తస్యామేవ విశ్రామ్యతి . తత్తేయం ద్వివిధా వ్యాజస్తుతిః .
క్రమేణ యథా:-

వివరణము :

స్తుతి రూపమో నిందారూపమో అగు ప్రస్తుతము, అట్టి నిందారూపమో స్తుతిరూపమో
అగు నప్రస్తుతము వలన, అవగతమయిన నది వ్యాజస్తుతియలంకారము. ఇది అప్రస్తుత
నిందాభిదానము ప్రస్తుతస్తుతిగా పర్యవసించుటయని - అప్రస్తుత స్తుత్యభిదానము ప్రస్తుత
నిందగా పర్యవసించుట యని రెండు విధములు. వరుసగా ఉదాహరించబడుచున్నవి.

దారిద్ర్య దైన్య ముఖ బంధుజనై ర్వియోగం
సంప్రాపయన్ బుధగణా (ద్భు) స్మితభూతి మాత్రాన్ ।

రామేశ ధీర కలయన్ కరుణాసముద్రే
సంప్రక్షిపన్ బుధజనే చ కథం దయాళుః ? ॥

141

అత్ర విశ్రాంతయా నిందయా నాయకస్య కరుణాసముద్రత్వం గమ్యతే ।

అర్థము :

ధీర - ధీరుడవగు । రామేశ - ఓరామేశప్రభూ । దారిద్ర్య - దారిద్ర్యము । దైన్య - దీనభావము । ముఖ - మొదలగు । బంధుజనైః - చుట్టములతో । వియోగం - విశ్లేషమును । సంప్రాపయన్ - పొందింపజేయుచు । బుధగణాన్ - విద్యత్సమూహములను । స్మిత భూతి మాత్రాన్ - ఆశ్రయించిన ఐశ్వర్యము - భస్మము - మాత్రమే కలవారలనుగా । కలయన్ - చేయుచు । కరుణా సముద్రే - దయయనెడు సముద్రమున । సంప్రక్షిపన్ - వేయుచు । (భవాన్ సీవు) । బుధజనేచ - విద్యజ్ఞుల యందు । కథం - ఎట్లు । దయాళుః - దయ గలవాడివి? ।

వివరణము :

విద్వాంసుఁడు చుట్టములుగానున్న దారిద్ర్యదైన్యాదుల తరిమివేసి, కేవల భూతియే మిగులునట్లు చేసి, చివరగా కరుణయను సముద్రములో వారల వేయుచున్నవాడని, రామేశుని నిందారూపముగా నున్న వాచ్యార్థము వలన, విద్వాంసుల నైశ్వర్యవంతులుగా చేసి, తన దయకు పాత్రులనుగా చేయుచున్నాడను స్తుతి గమ్యమగుచున్నది. అప్రస్తుతమగు నీనింద ప్రస్తుత స్తుతి రూపమున పర్యవసించుచున్నది. కనుక నిది మొదటి రకపు వ్యాజస్తుతి.

త్వాం విద్విషంతి భువి పుణ్య జనాస్తు యేవై

బర్హి ర్ముఖత్వ ముపలభ్య హిమాచలాగ్రే ।

తత్రత్యసింహశరభై స్సహ లబ్ధ భోగాః

శూన్యం ప్రయాం త్యహహ రామవిభో విభుత్వమ్ ॥

142

అత్ర క్లేష మహిమ్నా ప్రకాశితయా స్తుత్యా నిందా భివ్యజ్యతే ।

అర్థము :

రామవిభో - ఓరామేశ ప్రభూ । యేవై - ఎవరైతే । పుణ్యజనాస్తు - పుణ్యముగల జనులు - రాక్షసులు । భువి - భూమియందు । త్యాం - విన్ను । విద్విషంతి - ద్వేషించు

చున్నారో (తే - వారలు) । బద్ధిర్ముఖత్వం - దేవభావమును - గడ్డి నోటగలవారగుటను ।
ఉపలభ్య - పొంది । హిమాచలాగే - హిమాలయమువైన । తత్ప్రత్య - ఆక్కడనున్న ।
సింహశరభైస్సహ - సింహ శరభములతోపాటు । లబ్ధిభోగాః - పొందిన భోగములు గల
వారలై । శూన్యం - ఏమి (కలత)లేని । విభుత్వం - ప్రభుత్వమును । ప్రయాంతి - పొందు
చున్నారు । అహహ - ఆశ్చర్యము - తిరస్కారము ।

వివరణము :

ఇచ్చట రామేశ శత్రువులు పుణ్యము గల వారని. దేవతలని, సింహ శరభముల
వంటి మహా భోగములు గలవారని, ఎట్టి కలతలు లేని ప్రభుత్వముకలవారని అప్రస్తుత
మగు శత్రుస్తుతి వాఙ్మర్శము. ఇనను శ్లేషమును బట్టి వారు రాక్షసులని, గడ్డి గరచుకొని పోయి
రని, ఆదవులతో సింహదులతోపాటు జీవితము గడుపుచున్నారని, వాస్తవికముగా ఏమిలేని
ప్రభుత్వము గలవారని ప్రస్తుతార్థము ఏర్పడుచున్నది. ఇచట రెండవ ఆర్థము శబ్ద శక్తి
మూల వ్యంజన వర్ణ నేర్పడినది. వాచ్యమగుస్తుతికి వ్యంగ్యమగు నీ నిందయందే పర్యవసా
నము. కావున నిది రెండవ రకపు వ్యాజస్తుతి. ఇచట క్లోక ప్రభవ పాదములలో “దుహి”
యను పదము ఛందస్సు కోసము చేర్చబడినది. మూలములో కానరాలేదు.

అథాక్షిపాలంకారః

ఉక్తం వా వక్ష్యమాణం వా ప్రకృతం ప్రతిషిద్యతే ।

కంచి ద్విశేషం ద్యోతయితుం తత్ప్రతిషేధః ప్రచక్ష్యతే ॥

143

యత్ర కంచిదపి విశేషమభివ్యంజయితుం ప్రస్తుతనైతివోక్తస్య

వక్ష్యమాణస్య వా ప్రతిషేధాధా (వ) స ఉపన్యస్తః స్యాత్.

తత్ర ద్వివిధోయ మాక్షిపాలంకారః ।

క్రమేణ యథా-

వివరణము :

ఒక కొత్త విశేషమును తెలుపుటకై చెప్పిన దానిని కాని, చెప్పబోవు దానిని కాని
ప్రకృతమును నిషేధించుట జరిగిన నది యాక్షిపాలంకారము. అది ఉక్త ప్రతిషేధము-
వక్ష్యమాణ ప్రతిషేధమని రెండు విధములు. చదునగా నుదాహరణములు. ఇచట ఛందో
భంగవారణార్థము కన పడదు “విశేషద్యోతనార్థాయ” అని సవరించుకొనవలెను.

అకర్ణితం హి జగదేక వదన్యదూరాత్

దానా త్స (ద) లక్షపదమేతి కవి స్తవేతి ।

రామేశ ధీర కథయాశు కథంత్యదానీం

ఔదార్యతస్తవ భవామి భృశం విలక్షః ॥

144

అత్ర రామేశవిబుధ నిష్ట లక్షాధికారేణ అస్మన్నిష్ట విలక్షత్వస్యాక్షేపః ।
విలక్షవదగ్లేష మహిమ్నా తు మయి విస్మయావిష్టత్వం ధ్వన్యతే ।

అ ర్థ ము :

జగదేక వదాన్య - ప్రపంచములోని ముఖ్యదాతవునగు , ధీర - ధీరుడవునగు ।
రామేశ - ఓరామేశప్రభూ । తవ - నీయొక్క । దానాత్ - దానమువలన । కవిః - కవి
సలక్షవదం - లక్షాధికారి పదమును । ఏతి - పొందుచున్నాడు । ఇతి - అని । దూరాత్ -
దూరమునుండి । ఆకర్షితం - వినుటయైనది । ఇదానీం - ఇప్పుడు । కథంతు - ఎట్లు । తవ -
నీయొక్క । ఔదార్యతః - దానమువలన । (అహం - నేను) । భృశం - మిక్కిలి । విలక్షః
- లక్షలేనివానిగా - ఆశ్చర్యము గల వానిగా । భవామి - ఆగుచున్నాను । ఆశు - త్వరగా ।
కథయ - తెలుపుము ।

వి వ రణ ము :

ఇచ్చట రాజుగారి దానము వలన కవి సలక్షు డగుచున్నాడని చెప్పి, కవియైన తాను
రాజుగారి దానము వలన విలక్షితుడయినందున మొదట చెప్పిన యంశము నిషేధించబడు
చున్నది. ఐనను దాన గుణము యొక్క గొప్పదనమును మరియుక విశేషము చెప్పుటకేకదా
ఇచ్చట ఈ నిషేధము. తన నాశ్చర్యమున ముంచివేసిన దనగా రాజుగారి దానము చాల
గొప్పదని తెలియుచున్నది. ఈ విశేషద్యోతనార్థమే ఉక్త నిషేధము కనుక నిది మొదటిరకపు
అక్షేపము. మూల పంక్తులలో రామేశ - విబుధుల యందలి లక్షాధికారముతో తనయందలి
విలక్షత్వము గకాక్షేపము జరిగినటున్నది. అక్షేపమనగా నిటనిషేధము. తానుకూడ రామేశ
విబుధుడే (రామేశునికి సంబంధించిన వండితుడే) కనుక తనయందు విలక్షత్వము ఆనగా లక్ష
లేకపోవుట నిషేధించబడి, ఆశ్చర్య మభివ్యక్తమగుచున్నదని తాత్పర్యము

రామేశ దుర్లభం త్వాసీద్దుర్భితం విదుషాం కులే ।

కల్పద్రో రవతీర్ణస్య దీనానేవా వితుం చివః ॥

145

అత్ర విదుషాం భాగ్యోదయేన నాయకే కల్పద్రుమత్వమాక్షిప్యత ఇత్యా
క్షేపః ।

అ ర్థ ము :

రామేశ - ఓరామేశప్రభూ । చివః - స్వర్గమునుండి । దీనానేవ - దీనులనే । అవితుం -
రక్షించుటకు । కల్పద్రోః - కల్పవృక్షము । అవతీర్ణస్యసతః - అవతరించినదియగుచుండగా ।

విదుషాం - విద్వాంసుల . కులె - నముదాయమునందు . దుర్భిక్షం - దారిద్ర్యము . దుర్లభంతు - దుర్లభమైనదియై . ఆసిత్ - ఉండెను .

వివరణము :

ఇచ్చట స్వర్గమునుండి కల్పవృక్ష మవతరించిరందుని విద్వాంసులకు దారిద్ర్యము తొలగిపోయినదని వర్ణించబడినది. ఆ కల్పవృక్షము కన్పించుటలేదు కనుక విద్వాంసుల దారిద్ర్యము బావు రామేకదే కల్పవృక్షమని, రామేకని యందు కల్పవృక్షత్వ మాక్షేపించ బడుచున్నది - గ్రంథకర్త అనుచున్నాడు. ఐన ఇది అర్థాపత్తి కావచ్చునే కాని, ఆక్షేపాలంకార లక్షణము ఇక్కడ సమన్వితము కానందున దీని కుదాహరణము కాదు.

యథావా :-

మరి యొక ఉదాహరణము

కేతకీపుర యాత్రాం తే శ్రుత్వాహం వక్తు మాగతః ।

రామేశ తత్కథం వచ్చి సర్వశాస్త్ర విది త్వయి ॥

146

అత్ర “వక్తు మాగత” ఇతికథన సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ

(విశేష కథన మాభానేన) ‘కథం వచ్చి’ ఇతి నిషేధాభానేన అన్య

ద్రక్షణచాతుర్యం తవాధీనమితి విశేషో వ్యజ్యతే ।

అర్థము :

రామేశ - ఓ రామేశప్రభూ . తే - నీయొక్క . కేతకీపురయాత్రాం - కేతకీ పట్టణ (?) యాత్రను . శ్రుత్వా - విని . అహం - నేను . వక్తుం - చెప్పుటకు . ఆగతః - వచ్చితిని . తత్ - దానిని . సర్వశాస్త్రవిది - అన్ని శాస్త్రములు తెలిసిన . త్వయి - నీవిషయమై . కథం - ఎట్లు . వచ్చి - చెప్పగలను ? .

వివరణము :

ఇచ్చట ఏదో తాను చెప్పబోయి, అన్ని తెలిసిన మీకు నేను చెప్పవలసిదేమున్నది అని నిషేధించుటయైనది. ఇది వక్ష్యమాణ ప్రతిషేధరూపమగు రెండవరకపు ఆక్షేపము. మారక్షణ కార్యమంతయు నీయధీనమను విశేషము, నీవు అన్నియు తెలిసిన వాడవను విశేషముకూడా నిట తెలియచున్నది.

అంశోక్తా వంశాంతర విషేధోఽపి ఆక్షేప ఇతి విత్కావంద యోరాగీ జగద .

యథా-

హేమాద్రిః కిమయం న హీషదపి యం సంత్రాసిన స్సంశ్రితః

దిగ్దంతీ కిమయం న హి ప్రసహతే భవ్యం హరే ర్నామ సః ।

భోగీంద్రః కిమయం న హి ప్రకుపితో లోకేనయజ్ఞిహృగః

సందిహ్యేహ బుధై స్స విబుధరాద్రామేశ్వరో నిశ్చితః ॥ 147

ఇతి ఏతస్య సందేహాత్ పృథక్ చమత్కార కారిత్యాభావేన నై తదవాంతర
భేదో భవతి ।

యథావా-

వి వ రణ ము :

ఈ శ్లోకము సందేహాలంకార ప్రకరణములో వ్యాఖ్యాతమే । నాల్గవ పాదములోకొంత
భేదమున్నది. ఐనను అర్థము స్పష్టమే. కొంతచెప్పి కొంత నిషేధించుట కూడ ఆక్షేపమని
నిత్యానందయోగి అనెను. పై శ్లోకములో బంగారు కొండ కాడిని నిషేధించుటతోపాటు, విరా
గులు కూడ నితనిని ఆశ్రయించి యున్నారు - అని ఒక అంశము చెప్పుట మరియొక అం
శమును నిషేధించుట జరిగినది. ఇటువంటిదానిలో సందేహాలంకారమునకంటె విడిగా
చమత్కారము లేవందన ఆక్షేపావాంతర భేదముగా చెప్పకొనవలసిన అవసరము లేదు.

మరియొక ఉదాహరణము

రామేశ ప్రభు సార్వభౌమ విదుషాం గేహేషు మే నాస్తి చేత్

వస్తుం ధాత రహం ప్రయామి సుచిరం స్థాతుం ప్రభూణాం కులే ।

తస్యాత్యంత విరోధినా మితి ముహూ ర్నిశ్చిత్య పద్మాగ్రజా

స్వాపత్యై స్సహ సంవివేక పిశునస్తేయాదిభి తత్ర హ ॥ 148

అత్ర భో జ్యేష్ఠే రామేశవిద్యత్కులేషు మాతిష్ఠ తత్ర ప్రభు సార్వభౌమ
పాదప్రసారో భవిష్యతీత్యేవం వదంతం చతుర్ముఖం ప్రతి, జ్యేష్ఠాపి
తత్ర తర్హి నివాసో నాస్తిచేత్ భవతు నామ, మమానురూపం ద్విష
త్కులం భవతీ త్యాక్షేపః కృత ఇతి స ఏవాలంకారో భంగ్యంతరేణ వర్జిత
ఇత్యాలంకారిక రహస్యమ్ ।

ఇహాక్షేపాలంకారే ఇష్ట నిషేధే అనిష్టస్యాభాసితతయా విరోధాను ప్రవేశేన
తత్ ప్రస్తావాదితః పరం విరోధ గర్భాలంకార వర్గో నిరూప్యతే ।

అర్థము :

రామేశ ప్రభు సార్వభౌమ విదుషాం - రామేశ ప్రభువు యొక్క విద్వాంసుల యొక్క । గేహేషు - గృహములందు । వస్తుం - నివసించుటకై । మే - నాకు । (అవకాశః - అవకాశము) । నాస్తి చేత్ - లేనిచో । దాతః - ఓబ్రహ్మ దేవుడా । అహం - నేను । తస్య - ఆరామేశ ప్రభువు యొక్క । అత్యంత విరోధినః - మిక్కిలి శత్రువులగు । ప్రభూణాం - ప్రభువుల । కులే - గృహమునందు । సుచిరం - చాల కాలము । స్థాతుం - నివసించుటకు । ప్రయామి - వెళ్ళుదును । ఇతి - అని । ముహూః - తేపలేపకు । నిశ్చిత్త్య - నిశ్చయించి । పద్మాగ్రజా - లక్ష్మీదేవి ఆక్కయగు జ్యేష్ఠాదేవి । స్వావత్త్యైః - తన సంతానమగు । పితునస్తేయాదిభిస్సహ = ప్రైశస్యము చోర్యము మొదలగు వానితో । తత్ర - వారిఇంద్రియలో సంవివేకహ - బాగుగా ప్రవేశించెను ।

వివరణము :

రామేశ ప్రభువు నాశ్రయించిన విద్వాంసుల గృహములందు నివసించగూడదను బ్రహ్మదేవుని యజ్ఞను బట్టి జ్యేష్ఠాదేవి, వారల గృహములలో వలదనిన ఆ మహారాజు శత్రువుల గృహములలో నివసించునని చెప్పి, యట్లే నివసించినదని తాత్పర్యము. ఇచ్చట మహారాజుశత్రుల ఇంద్రియలో నివాసము నిషేధించబడినందున ఇత మహారాజు శత్రువుల ఇంద్రియలో నివసించవలయునను అంశము ఆక్షేపించబడును. ఇట్లచట ఆక్షేపాలంకారమే వేరు రీతిలో చెప్పబడినది యని ఇది అలంకారిక రహస్యముని గ్రంథకర్త అనుచున్నాడు.

వస్తుతః ఇది ఒకచోట నిషేధించినందున మరియొక చోట ఉనికిని ఆక్షేపించుకొనుట అర్థా పత్తి కావచ్చును. కాని ఆక్షేపాలంకార లక్షణ లక్షితము కానందున ఆక్షేపాలంకారమునకు ఉదాహరణమనుటకు వీలులేదు.

ఈ ఆక్షేపాలంకారమున ఉక్తము లేదా వక్ష్యమాణమునకు నిష్ఠము నిషేధించబడి, తద్విప్లవగు విశేషము బానించుటలో విరోధము ప్రస్తుతమైనందున నీక విరోధ గర్భాలంకారమని నిరూపించబడును.

అథ విరోధాలంకారః

స విరోధాలంకారో దళదా త్వస్మిన్ విరోధఆక్షేపే ।

149

యత్రాపాతప్రతీతో విరోధః పర్యవసానే పరిహియతే, తత్రా విరోధాలంకారః । పర్యవసానేఽపి యది విరోధః తథైవాపత్తిస్తేత తదా దోష ఏవ । తత్రాతే, జాతిగుణ క్రియా ద్రవ్యైః విరోధే చత్వారో భేదాః ।

క్రియాయాః క్రియాగుణద్రవ్యైశ్చైత్రయః, గుణస్య గుణద్రవ్యాభ్యాం ద్వై-
ద్రవ్యస్య ద్రవ్యేణైక- ఇతి సంభూయ దశ విరోధాలంకారాః।

వివరణము :

ఇచ్చట లక్షణము చెప్పక రెండుపాదములు మాత్రమే వ్రాతప్రతిలో నున్నవి. మొదటి రెండు పాదముల నిట్లు ఊహించుకొనవచ్చును.

'అపాతతః ప్రతితో యత్ర విరోధః పరిహితాంతే'

పైపైకి మాత్రమే తోచు విరోధము చివర పరిహరించఁదెనేని యది విరోధాలంకార మగును. ఇట్లు పరిహార మేర్పడగా నిందులో వర్జించబడు విరోధము పదిరకములుగా నుండును. జాతికి - 1 జాతితో 2 గుణముతో 3 క్రియతో 4 ద్రవ్యముతో విరోధముండవచ్చును. కనుక నివి నాలుగు రకములు. ఇట్లే క్రియకు - 1 క్రియతో 2 గుణముతో 3 జాతితో కూడ విరోధము వర్జించ బడవచ్చును. కనుక నివి మూడు రకములు. గుణమునకు - 1 గుణముతో 2 జాతితోను విరోధము చెప్పవచ్చును కనుక నివి రెండు రకములు. ద్రవ్యమునకు - ద్రవ్యముతో విరోధ మొక్కటి - ఇట్లు విరోధాలంకారము పదిరకములు.

విశ్లేశతనుజో భాతి వినతానందవర్ధనః ।

రామేశోఽపి సదా లక్ష్మీం రమయన్నితరాం భువిః

150

అత్రప్రథమార్థే జాత్యోరేవ విరోధః, తనుజ శబ్దానందవర్ధనశబ్దయో
జ్జాతి వాచకత్వాత్, ద్వితీయార్థే జాతేః క్రియయావిరోధః శివస్యలక్ష్మీం
రమయన్నితి రముధాత్వార్థస్య విరోధాత్, అత్ర లక్ష్మీ ఇతి నాయకస్య
ద్వితీయ సహధర్మిణీ నామ శ్లేషోపస్థాపితో విరోధః।

అర్థము :

విశ్లేశ తనుజః - విశ్లేశుని పుత్రుడు । వినతా - వినత యను దానికి, వినత -
నమ్రులైనవారికి । ఆనందవర్ధనః - ఆనందము కలిగించు పుత్రులై - ఆనందము కలిగించు
వాడనై । రామేశోఽపి - శివుడయ్యను - రామేశప్రభువై । సదా - ఎల్లపుడు । లక్ష్మీం -
లక్ష్మిని । రమయన్ - సంతోషింపజేయువాడై । నితరాం - మిక్కిలి । భువి - భూమి
యందు । భాతి - భాసించుచున్నాడు (అథోరేఖ కంపి చేర్చినవి)

వివరణము :

ఇచ్చట శ్లోకములోను పంక్తులలోను 'రమయన్నితరాం' అని 'రమయన్నితి' అనియు
చేర్చబడినవి. వినతానందవర్ధను డనగా వినత శానందముకలిగించు కొడుకు గరుడఁడు. విశ్లేశ

తనుజుడు మరి వినతానందవర్ధను డనుటలో ఆపారతః విరోధము తోచినది. అప్పుడు వివరులకు అనగా నష్టులకు ఆనందవర్ధనుడనుటవలన ఆ విరోధము తొలగినది. ఇట్లే శివునికి లక్ష్మీగమణిని విరుద్ధము. ఐనను రామేశ శబ్దమునకు ప్రభువను నర్థము వలన లక్ష్మీయును నామె రామేనుని మరియుక భార్య యనినందునను సీవిరోధము తొలగివచ్చి. కనుక నిచట విరోధాలంకారము.

అలంకారికులు ఏకవ్యక్తిని చెప్పవలయు శబ్దములు ద్రవ్యవాచకములనియు, అనేక వ్యక్తివాచకములైన శబ్దములు జాతివాచకములనియు, వ్యవహరింతురు. ఇచట తనుజు శబ్దము — ఆనందవర్ధను శబ్దములు జాతివాచకములు. కనుక మొదట జాతికి — జాతితో విరోధము వర్జించబడినది. రెండవది జాతికి — క్రియతో విరోధము. రామేశ శబ్దము జాతి వాచకము. రుద్రులు పదకొండుగురు కనుక రమింపజేయుట రముదాత్మవర్ధము కనుక క్రియ ఇట్టిశ్లోకములో రెండు రజముల విరోధము ఉదాహరింపబడినది. రామేశ ప్రభువు లక్ష్మీని రమింపజేయు వాడెట్లనగా అతని రెండవ భార్యపేరు లక్ష్మీదేవియే కనుక విరోధము పరిహృత మగుచున్నది. ఇచట విరోధము శ్లేషముతో సుత్యాపితమవి తెలిసికొనవలయును.

ద్విజరాజోఽవ్యహీనోత్కః ప్రచేతా శ్శుచిరవ్యసాః

శ్రీరామేశవిభు ర్భూతి పరనేతువిదారణః॥

151

అర్చి ప్రథమపాదే రాజత్వజాతేః ఔత్సుక్యగుణేన విరోధః. శుచిరపి ప్రచేతా ఇతి జాతి ద్రవ్యయోః ప్రచేతన ఏకత్వాత్.

అర్థము :

ద్విజరాజోఽపి — బ్రాహ్మణ రాజైనప్పటికిని. అహీనోత్కః — అనల్పమైన ఔత్సుక్యము గలవాడు — అహీన - నెండ్రము గానట్టి. ఉత్ — ఉన్నతమైనట్టి. కః — శీరస్సు గలవాడు. శుచిరపి - అగ్నిత్రువప్పటికిని — ఉజ్వలులై నప్పటికిని. ప్రచేతాః - చరులు - గొప్పమనస్సు కలవాడు. అసౌ - ఈ. శ్రీరామేశవిభుః - రామేశప్రభువు. పరనేతువిదారణః - శత్రురాజుల ఆనకట్టల చీల్చువారై. భూతి - ప్రకాశించు చున్నాడు.

వివరము :

రామేశ ప్రభువు రాజై కూడ ఉత్సుకుడనుటలో విరోధమున్నది. ఏదో ఒక ఆలభ్య వస్తువు కొరకు వ్యాకులత చెందుట ఔత్సుక్యము. రాజుకు వ్యాకులపాట్లు ఎందుకుండును? అందుచే నిచట ఆపారతః విరోధము. ఈ విరోధముకూడ జాతికి — గుణముతో విరోధము. రాజపదము జాతివాచకము, ఔత్సుక్యము గుణము కదా! ఎటువంటి తిరస్కారము లేక తల ఎత్తుకొని తిరుగువాడను రెండవ అర్థము ఈ విరోధమును తొలగించుచున్నది. ఇట్లే అగ్నిని

కూడ వరుణు డనుటలో ఆపాతతః విరోధమున్నది. అగ్ని ఆహవసీయాదిభేదేన అనేకము కనుక శుచి శబ్దము జాతి వాచకము. వరుణు డొక్కడే కనుక 'ప్రచేతా' అనునది ద్రవ్యవాచకము. కనుక సీవిరోధము జాతికి - ద్రవ్యముతో నున్న విరోధము. శుచి యనగా ఉజ్జ్వలుడని 'ప్రచేతా'యనగా ప్రకృష్టమనస్సు గలవాడని చెప్పుకొనుట చేత సీవిరోధము పరిహృతముగుచున్నది. ఇట్టి శ్లోకములో రెండు రకముల విరోధము ఉదాహరించబడినది.

జనార్దనే రతిం ధత్తే హరన్నపి జనద్రుహః॥

కామాక్షీతనుజోఽప్యేష సద్విద్యనాయకశామకః॥

152

అత్ర ప్రథమార్థే సంహరణ (గుణ) రతిక్రియయో ర్విరోధః, ద్వితీయార్థే జాతిక్రియయోః

అర్థము :

జనద్రుహః - జనులహింసించువారలను , హరిన్నపి - సంహరించువాడై కూడ , జనార్దనే - జనుల హింసించువానిపై - శ్రీ మహావిష్ణువుపై , రతిం - ప్రీతిని , ధత్తే - ధరించుచున్నాడు , ఏషః - ఈరామేశ ప్రభువు , కామాక్షీతనుజోఽపి - పార్వతీ పుత్రుడై కూడ - కామాక్షి కొడుకై కూడ , సద్విద్యనాయక - మంచి విద్యనాయకస్వామిని - ఉన్న విరుద్ధ నాయకులను , శామకః - శమింపజేయువాడు ,

వివరణము :

ఇవట జనుల పీడించువారిని సంహరించుట, మరియు జనులహింసించు వానియందు ప్రీతి అనునివి రెండు విరుద్ధములు. వీనిలో సంహరణము క్రియ, రతి యనగా ప్రీతి గుణము. కనుక నిది గుణ క్రియా విరోధము. రెండవ అర్థము ద్వారా విరోధము పరిహరము. మూలపంక్తులలో నిచ్చట 'సంహరణ-గుణ-రతి క్రియయోః' అని కలదు. దానిని "రతిగుణ-సంహరణ క్రియయోః" అని సవరించుకొనవలెను. ఉత్తరార్థములో 'తనుజ' యనునది జాతివాచకము "శామకః" అనునది క్రియావాచకము. కనుక నిచ్చట జాతిక్రియల విరోధము-రెండవ అర్థము ద్వారా పరిహరించబడినది.

భీమోఽపి సకులద్వేషీ శ్రీమాన్విశ్వేశనందనః॥

జయత్యిత్తద్భుతం లోకే రామస్సన్నపి లక్ష్మణః॥

153

అత్ర ప్రథమార్థే ద్రవ్యగుణయోః ఉత్తరార్థే ద్రవ్యయోరేవ॥

అయ మలంకారః శ్లేషేణాపి సంభవతీతి కేచిత్.

అర్థము :

శ్రీమాన్ - సంపత్తిగల । విశ్వేశ నందనః - రామేశ ప్రభువు । భీమోఽపి - భీముడై - భయంకరుడై - కూడ । నకులద్వేషి - నకులని ద్వేషించువాడు - కులమును ద్వేషించనివాడు । రామస్సన్నపి - రాముడై కూడ - రామేశుడై కూడ । లక్ష్మణః - లక్ష్మణుడు - సంపత్తిగలవాడు - ఐ । లోకే - లోకమునందు । జయతి - సర్వోత్కృష్టుడుగానున్నాడు । అత్యద్భుతం - మహాశ్చర్యము ।

వివరణము :

ఇచ్చట పూర్వార్థములో భీమడను ద్రవ్యమునకు - నకులద్వేషమును గుణముతో విరోధము, రెండవ అర్థము ద్వారా పరిహృతము. ద్వితీయార్థమున ద్రవ్యములగు రామలక్ష్మణులకు విరోధము ద్వితీయార్థము ద్వారా పరిహృతము.

మూలములో “అయ మలంకారః శ్లేషేణాపి సంభవతీతి కేచిత్” అని ఉన్నది. అనగా ఈ అలంకారము శ్లేషముతోకూడ ఉండునని కొందరమురని అర్థము. ఐన గ్రంథకర్త ఉదాహరణములన్నియు శ్లేషము కలవియే కనుక మూలములో “శ్లేషేణాపి” యనుచోట “అశ్లేషణాపి” యని యుండవలెను. అప్పుడు శ్లేషము లేక గూడ సీయలంకారముండునని కొందర దురు అను నర్థమేర్పడి వాక్యార్థముపపన్నమగును.

అథ విభావనాలంకారః

ప్రకటితకారణవిరహే కార్యోత్పత్తి ర్విభావనా జ్ఞేయా ।

ముఖ్యకారణాభావేఽపి కార్యోత్పత్తి ర్విభావనేతి ప్రామాః ॥

154

యథా:-

వివరణము :

ముఖ్యమైన కారణము లేనప్పటికిని కార్య ముత్పన్నమైనట్లు వర్ణించబడిన నది విభావనాలంకారమగును - ఉదాహరణము -

రామేశ దీనకరుణావరుణాలయాద్య

త్వత్పండితౌఘసుకమేఘ వినా పయోదైః ।

అశ్రాంతకాంతవసువృష్టి రీయం విభాతి

సాఫల్యమేతి (ము) సుఖకర్మలతా యయాఽపి ॥

155

అ ర్థ ము :

దీన - దీనులకు । కరుణావరుణాలయ - దయాసముద్రుడవగు । రామేశ - ఓరామేశ
ప్రభూ । అద్య - ఇప్పుడు । త్వత్పండితాఘ - నీపండితుల సమూహము యొక్క । సుశ
యేషు - మంచి హస్తములందు । పయోదైర్వినా - మేఘములు లేకనే । ఇయం - ఈ ।
అశ్రాంత - ఎల్లప్పుడు । కాంత - మనోహరమగు । వసువృష్టిః - సంపద్యర్షము । విభాతి -
భాసించుచున్నది । యయాపి - దేనిచేత । సుఖకర్మలతా - సుఖమును కలిగించు కర్మయను
తీగ । సాఫల్యం - ఫలము గలది యగుటను । ఏతి - పొందుచున్నది ।

వి వ రణ ము :

మహారాజ దానగుణముచేత దాశ్రిత పండితులు ధనవంతులై సుఖించు చున్నారు.
పండితుల చేతులతో ధనవృష్టి, మేఘములు లేకనే ఏర్పడుచున్నదని వర్ణించుటచే, ముఖ్య కార
ణము లేకనే కార్యము కలిగినట్లు వర్ణించబడినట్లై నది. అందుచే ఇది విభావనకుదాహరణము.

అథ విశేషోక్తి రలంకారః

సతికారణపౌష్కల్యే కార్యం న హి చే ద్విశేషోక్తిః ।

156

యథా -

వి వ రణ ము :

కారణములన్ని యున్నప్పటికిని కార్యము కలుగనిచో నది విశేషోక్తి యలంకారమగును.
ఉదాహరణము:-

చరిత్రనకకంకణే విలసదూర్మికౌచంచలే

కరాభిధనునాఘనే వితరణోదధారాలతాః

గతేఽపి భువనత్రయే తవ విరోధినాం జీవనం

విశుష్కతి విచక్షణప్రభువరాడ్భుతం సాంప్రతమ్॥

157

అత్ర రామేశకరకమలఘనాఘనే నిరంతరం దానాంబువర్షిణ్యపే
శత్రాక్షాం జీవనమేవ జీవనం జలం తత్తేదుర్లభమితి విశేషోక్తిః, ఇయ
మపి నిమిత్తోపాదానానుపదాన యాపేతి సంక్షేపః । యథావా -

అర్థము :

చలత్కనక కంకణే - కదలుచున్న బంగారు కంకణములుగల. విలసదూర్ధికా చందరే - ప్రకాశించు ఉంగరములచేత కదలుచున్న. కరాభిధ ఘనాఘనే - హస్తమును పేరుగల మేఘము. వితరణోద ధారారాం - దానోదక ధారలుగలదగుటను. గతేపి - పొడిచినను. తవ - నీయుక్కు. విరోధినాం - శత్రువులకు. భువనత్రయే - మూడులోకముల యందును. జీవనం - నీరు - జీవితము. (విశుష్యతి - ఎండిపోవుచున్నది). విచక్షణప్రభువర - విచేకమగల ఓచుచోరాజు. సాంప్రతం - ఇప్పుడు. అద్భుతం - ఆశ్చర్యము.

వివరణము :

ఇచ్చట రామేశ భూమితల మన మేఘము దానోదకమును వర్షించు చున్నది. మరి నీటి సమృద్ధి యను కార్యము ఉండవలెను. కాని శత్రువులకు మూడు లోకములలో నెక్కడను నీటిబొట్టు దొరకుట లేదు అని వర్ణించబడినది. కనుక కారణముండియు కార్యము కలుగలేదని వర్ణించుటచేత నిట విశేషోక్తి. శత్రువులకు వాస్తవములో నీరు దుర్లభము కాదు, మరేమన బ్రతుకు. ఐనను జీవన శబ్దమునకు నీరని - బ్రతుకని రెండర్థములును గలవు. కనుక నిచ్చట విశేషోక్తి - జీవన పద శ్లేషము వలన నిర్వహించ బడినది. ఇదియు కారణమున్నప్పటికి కార్యము కలుగకపోవుటకు నిమిత్తము చెప్పుట - చెప్పకపోవుటలను బట్టి రెండు రకములు కావచ్చును ఇవట సర్వో రేఖాంకిత భాగము మూలములో కానరాలేదు. అర్థావిత్యము ననుసరించి చేర్చబడినది. మరియు క ఉదాహరణము-

రామేశ భూమితల వాసవేఽపి మనోరథా న్వర్షతి మార్గణానామ్ ।

కుశాగ్రావ్యరారిషితిభృత్సుచిత్రం వార్తాఽపి నోదంచతి జీవనస్య॥ 158

వివరణము :

రామేశ భూమిందుడు యాచకుల కబీష్టముల వర్షించుచుండ, వాని శత్రువులకు నెక్కడను నీటి వార్తకూడ అందుటలేదని పై శ్లోక భావమే వేరు పదములతో చెప్పబడినది. ఐన నిక్కడ కూడ జీవన పద శ్లేషమే విశేషోక్తి నిర్వాహకము.

అథానంగత్యలంకారః

కదిభి రనంగతి రుదితాభిన్నస్థలతై వ కార్యకారణయోః ।

159

కార్య మున్నచోటనే కారణ ముండితీరవలెను. కాని అట్లుగాక కార్య మొకచోట కారణము వేరొకచోట వర్ణించఁజెసేని అది అనంగత్యలంకారమనబడును.

ఉ దా హ రణ ము :

భవత్ప్రతాపాగ్ని రనిష్టసంఘాన్ కుర్వన్ సమాజేషుశిఖావలీ ధాన్ ।

రామేశవిప్రాగ్న్య తదంగనానాం ముఖేషు సూతే బత కాలిమానమ్ ॥ 160

అత్రాగ్నిశిఖావలేహన కాలిమ్నో ర్భిన్నదేశత్వమ్ ।

అర్థ ము :

రామేశ విప్రాగ్న్య - రామేశవి ప శేషుడా । భవత్ప్రతాపాగ్నిః - నీ పరాక్రమ మనెడు అగ్ని । సమాజేషు - మానవ సమూహములలో । అనిష్ట సంఘాన్ - శత్రు సముదాయములను । శిఖావలీధాన్ - జ్వాలా క్రాంతులనుగా । కుర్వన్ - చేయుచు । తదంగనానాం - వారి శ్రీరియొక్క । ముఖేషు - ముఖములయందు । కాలిమానం - నలుపును । సూతే - కలిగిందుచున్నది । బత - ఆశ్చర్యము ।

వి వ రణ ము :

ఇచ్చట రామేశ ప్రతాపాగ్నిదేత కాలినవారు శత్రువులు. వారి శ్రీరిమొగమురేమో నల్లబడినవి అని వర్ణించబడినది- ఇట్లు కారణ మొకచోట కార్య మింకొకచోట ఏర్పడినట్లు వర్ణించ బడినందున నిదల అసంగత్యలంకారము.

అథ విషమాలంకారః

విసదృశకార్యేనర్థోత్పత్తౌ ఘటనావిరూపయో ర్విషమమ్ ।

161

అత్ర కారణస్య విసదృశకార్యోదయే ప్రథమం విషమమ్ ।

అనర్థోదయే ద్వితీయమ్ । విరూపయో ర్ఘటనాయాం తృతీయమ్ । క్రమేణ యథా—

వి వ రణ ము :

కారణమునకు అనుగుణము కాని కార్యము గలిగినట్లు వర్ణించబడిన విషమాలంకార మగును. ఇదియొక రకము. ఇట్లే కారణమున కననుగుణమగుటయే కాక అనర్థ రూపము కార్యము కలిగినట్లు వర్ణించబడినను విషమాలంకారమే. ఇది రెండవ రకము. ఇక పొందిక లేని రెంటికి సమావేశము వర్ణించబడిన నది మూడవ రకపు విషమాలంకారమగును. వరుసగా నుదాహరణములు :

సతా ముప ర్యున్నమితా త్వదీయా ద్రామేశ పద్మప్రతిమా దపాంగాత్ ।

అవిచ్ఛవం త్యుజ్జ్వలికుండలాని గ్రైవేయహారావశి కంకణాని ॥ 162

అత్ర గై వేయహారాదీనాం కార్యాణాం కారణవిసదృశానామేవోత్పత్తిః।

అర్థము :

రామేశ - రామేశప్రభూ । సతాం - వజ్రనుల । ఉపరి - పైకి । ఉన్నమితాత్ - ఎత్తబడిన । త్వదీయాత్ - నీ । పద్మప్రతిమాత్ - పద్మమువంటి । అపాంగాత్ - క్రిగంటి చూపు వలన । ఉజ్జ్వల కుండలాని - ప్రకాశించు కర్ణభూషణములు । గ్రైవేయహారావళికంకణాని - శంఖభూషణహార సముదాయములు కంకణములు । ఆవిర్భవంతి - ఏర్పడుచున్నవి ।

వివరణము :

మహారాజ కటాక్షము వలన కుండలాదులేర్పడుచున్నవి యని వర్ణించుటచేత కారణమగు కటాక్షమునకు అనుగుణముకాని కుండలాది శార్యోత్పత్తి వర్ణించబడినట్లైనది. కనుక ఇది మొదటిరకపు విషమాలంకారము.

రెండవదాని యదాహరణము

ద్వితీయో యథా-

యామాత్మరక్షణకృతే పరిపీడనాయ

రామేశ బుద్ధి మనుజుగ్మ రరాతయన్తే।

భగ్నా త్తయైవ పరిలుప్తవివేక భాగ్యాః

స్యై స్పందరంత్యకరుణం పరిభర్త్యమానాః॥

163

అత్ర యే కృత్రిమ శత్రవో యాం బుద్ధి మనుసృత్య త్వద్వంచనాయో ద్యుతైః, తయైవ తే వంచితా ఇతి ప్రత్యుతానర్థహేతుత్వమ్।

అర్థము :

రామేశ - రామేశప్రభూ । తే - నీ । ఆరాతయః - శత్రువులు । ఆత్మరక్షణకృతే - తమ రక్షణ కొరకు । పరి పీడనాయ - శత్రువుల పీడించుటకొరకు । యాం - ఏ । బుద్ధిం - బుద్ధిని । అనుజగ్మః - అనుసరించిరో । తయైవ - ఆ బుద్ధి చేతనే । భగ్నాః - శొట్ట వడిన వాడై । పరిలుప్త వివేక భాగ్యాః - నశించిన వివేకము భాగ్యము కలవారలై । స్యై - తమవారి చేత । అకరుణం - దయ లేనివిధముగా । పరి భర్త్యమానాః - బెడరించ బడుచున్నవారై । స్పందరంతి - తిరుగుచున్నాడు ।

వివరణము :

ఇచ్చట ఇతరుల పీడించుటకు తామశ్రయించిన బుద్ధి తమనే పీడించినది అని పరిపీడనము లేకపోగా తమ కనర్థము గలిగిగట్లు వర్ణించుటచే నిది రెండవ రకపు విషమాలం

కారము. కృత్రిమ శత్రువు లనగా అపకార రూప కార్యము వలన శత్రువులై వ వారు. వారు ఈ ప్రభువును ఏ బుద్ధినాశ్రయించి వంచించ యత్నించిరో, అదే బుద్ధితో వారు వంచించబడి నారని బుద్ధిరూప కారణము పరపీడన రూప కార్యమును గాక తమ కనిష్టమును కలిగించినట్లు తెప్పినందున ఇది రెండవ విషమము.

విరూప ఘటనా యథా-

విరూప ఘటనయను మూడవదాని ఉదాహరణము

రామేశ వై రిణస్తే క్వ క్వవా మారవకాననమ్;

యేషా మత్రిత్యకందేషు స్వీయా మతి రజాయత॥

164

అత్ర మహాభాగానామపి త్వద్వైరిణాం మరుకాననసంచార తత్రిత్యకంద మూలాద్యాస్వాదనకథనేన చేయం విరూప ఘటనా!

అర్థము:

రామేశ - రామేశ ప్రభూ । తే - నీయొక్క । వై రిణః - శత్రువులు । క్వ - ఎక్కడ । మారవకాననం - మడులలపు అడవి । క్వవా - ఎక్కడ । యేషా - ఏశత్రువులకు । అత్రిత్య కందేషు - ఇచ్చటగల గడ్డలయందు । స్వీయా - తమవి అనెడు । మతిః - బుద్ధి । అజాయత - కలిగెను ।

వివరణము:

రామేశ ప్రభువు శత్రువులుకూడ మహారాజులు. వారలకు మరువనములలో తిరుగుట కాని అచ్చటి కందమూలాదుల తినుట కాని తగినది కాదు. కనుక నిది పొందిక లేని రెంటి యొక్క సమావేశము. అందుచే మూడవ రకపు విషమాలంకారమున కుదాహరణము.

అథ సమాలంకారః

విషమప్రస్తావా త్సమాలంకారో నిరూప్యతే ।

స సమాలంకారః స్థాల్ యత్రాన్యోన్య్యాను రూపయోర్ఘటనా ।

165

యథా-

స్మార్థితా నై క భూషాలైః కవితా భవతాం బుధాః ।

సదాసురాగా ద్రామేశం సంగతా స్వానురూపతః॥

166

అర్థము :

బుధాః - ఓ విద్వాంసులారా ! భవతాం - మీయొక్క . కవితా - కవిత్వము ।
నైక భూపాలైః - అనేక రాజులచేత । ప్రార్థితా - ప్రార్థించబడినదియై । స్వానురూపతః -
తన కనురూపమగుట వలన । సదా - ఎల్లప్పుడు । అనురాగాత్ - అనురాగము వలన ।
రామేశం - రామేశ ప్రభువును । చంగతా - ఆశ్రయించినది ।

వివరణము :

విషమాలంకార ప్రస్తావ మేర్పడి స్మరణము వచ్చినందున సమాలంకారము నిరూపించ
బడుచున్నది. పరస్పరము అనురూప్యము (పౌండిక) గల రెండియొక్క కూర్పు సమాలం
కారమనబడును. పైశ్లోకమున విద్యత్కవితకు - రామేశ ప్రభువుకు ఏర్పరచబడిన కూర్పు
అనురూప ముటన కనుక సమాలంకారమగుచున్నది.

అథ ద్విచిత్రాలంకారః

తదిహ ద్విచిత్రం ప్రాహుః (కారణ)విపరీతఫలోదయే ప్రయత్నశ్చేత్ । 167
యథా-

బల మఖిలం భస్మీకృత్య, త్రైలోక్యం (చ)క్షణేన శిశిరయితమ్ ।

ప్రజ్వలతి మహితకీర్తేః రామేశస్యాగ్రిమంతేజః॥ 168

అర్థము :

మహిత కీర్తేః - ప్రశస్తమైన కీర్తిగల । రామేశస్య - రామేశప్రభువు యొక్క ।
అగ్రిమం - శ్రేష్ఠమైన ; తేజః - తేజస్సు - పరాక్రమము । క్షణేన - క్షణ కాలములో ।
అఖిలం - సమస్తమైన । ఖలం - దుర్జన వ్యక్తి । భస్మీకృత్య - భస్మమొనరించి । త్రై
లోక్యం - మూడు లోకములను । శిశిరయితం - చల్లపరుచుటకు । ప్రజ్వలతి - మండు
చున్నది - ప్రకాశించుచున్నది ।

వివరణము :

కారణ విపరీతమగు కార్యము వర్తించబడిన ద్విచిత్రాలంకార మనబడును. ఇచట లక్షణ
శ్లోకములో 'కారణ' అను పదము ఛందోభంగము నాపాదించుచున్నందున నివృత్తసీయము.
రక్ష్య శ్లోకములో 'ఖిల' మనుట కంటె 'ఖల' మనుట ఉపపన్నము కనుక అట్లే అర్థము
ప్రాయబడినది. తేజస్సు యొక్క జ్వలనమునకు విపరీతమగు కార్యము చల్లపరుచుట అనునది
వర్తించబడుటచే నిట ద్విచిత్రాలంకారమగును.

అథాధికాలంకారః

అథారానానుగుణ్యం చే దాదేయస్యాధికం భవేత్ ।

169

యథా-

దుర్బరా భువనేషు త్వత్కీర్తి రుద్గత్య సంగతా ।

త్రివిక్రమశిరోదేశే రామేశా (భా) భవ దాలికమ్ ॥

170

అర్థము :

రామేశ - రామేశ ప్రభూ । త్వత్కీర్తిః - నీకీర్తి । భువనేషు - లోకములలో ।
దుర్బరా - భరించరానిదియై । ఉద్గత్య - పైకి వెళ్లి । త్రివిక్రమశిరోదేశే - త్రివిక్రమ
స్వామి శిరః ప్రాంతమున । సంగతా - చేరినదియై । అలిక - నుదుటికి అభరణముగా ।
అభవత్ - అయినది ।

వివరణము :

అదేయమారామమునకు అనుగుణముగా నుండక ఇముడనట్లుగాని, ఎక్కువైనట్లుగాని,
వర్ణించినచో అధికాలంకారమగుదు. పై శ్లోకమునను రామేశుని కీర్తి మూడు లోకములలోను
ఇముడక పైకెగిరి, అన్ని లోకముల పైవరకు వ్యాపించి యున్న త్రివిక్రమస్వామి తలవరకు
వెళ్లి, ఆస్వామి లలాట ప్రదేశమున శాభరణమైనది - అని వర్ణించుటచే విచ్చట అధిక
లంకారమైనది.

అథాన్యోన్యాలంకారః

తత్ప్రాన్యోన్యం మిథో యత్ర కార్యకారణతా భవేత్ ।

171

యత్ర ద్వయోః పరస్పరం క్రియాకర్తృత్వభావః తత్ప్రాన్యోన్యాలంకారః ।

యథా-

వివరణము :

పరస్పరము ఉపకారము వర్ణించబడిన అన్యోన్యాలంకార మగును. ఇచ్చట మూలము
లోని కార్య కారణ భావము కాని - క్రియా కర్తృత్వ భావము కాని ఉపకారోపకారక భావ
మునే లక్షించుచున్నదని గమనంచవలెను.

ఉదాహరణము

యథైవ చంద్రేణ విభాతి చంద్రీ స చంద్రమా శృంధికయా యథైవ ।

తథైవ కీర్తిర్భవతా విభాసతే భవాన్వి కీర్త్యా శ్రితపారిజాత ॥

172

అర్థము :

చంద్రేణ - చంద్రునిచేత | యత్రైవ - ఏవిధముగా | చాందీ - వెన్నెం | విభాతి -
భాసించుచున్నదో | సః - ఆ | చంద్రమాః - చంద్రుడు | యత్రైవ - ఏ విధముగా |
చంద్రియా - వెన్నెంచేత | విభాతి - భాసించుచున్నదో | తత్రైవ - అట్లే | భవతా - నీ
దేశ | కీర్తిః - కీర్తి | విదాసతే - భాసించుచున్నది | కీర్త్యా - కీర్తిచేత | త్రితపారి
జాత - ఆ శివుడుకు కంపస్పృశమవగు నోమహారాజా | భవాన్-నీవు | విభాతిహి - భాసించు
చున్నావు కదా |

వివరణము :

ఇచ్చట వెన్నెం భాసించుటకు చంద్రుడు, చంద్రుడు భాసించుటకు వెన్నెం ఉపకరించు
చున్నట్లు, కీర్తిభాసించుటకు ప్రభువు, ప్రభువు భాసించుటకు కీర్తిగూడ ఉపకరించుచున్నట్లు
వర్ణించబడినవి. ఇట్లేచట చంద్రికా చంద్రులు, కీర్తి ప్రభువులుగూడ పరస్పరముపకరించు
కొనుటను బట్టి అవ్యోన్మాదంకారమగును.

ప్రస్తుతః 'యథా' 'తథా' శబ్ద ప్రతిపాద్యమగు ఉపమాంకారమే ఇందులో ప్రధాన
ముగా నున్నదని గమనించవలెను.

అథ విశేషాంకారః

ఏకస్య యుగపత్వృత్తి ర్యత్రానేకేషు వర్ణ్యతే |

వినాదారం తథా రేయం ఘటనా దుర్బటస్యచ ||

173

విశేషాంకార్యతే ర్భేదా స్తత్ర తేభిదా బుధా జగుః |

విశేషాంకారము మూడు విధములు. 1. ఒకే వస్తువు ఒకేసారి అనేకాధారములలో
నున్నట్లు పిల్లించబడిన నొక విశేషాంకారము 2. ఆధారము లేక ఆధేయమున్నట్లు వర్ణించ
బడిన రెండవ రకము విశేషము 3 దుర్బట వస్తువు సమకూరినట్లు వర్ణించబడిన మూడవ
రకము.

యథా--

సమాగతం వీక్ష్య తపోద్భటం భయాత్

వలాయమానస్య విరోధిన్ దృశా |

రామేశ భూమ్యాం దివి దిక్షు సర్వతో

విరోక్యతే హంత భవాన్ పురస్థితః॥

174

అత్యైకస్యా ధేయస్యానేకాధారాన్వయోనిబద్ధః॥

అర్థము :

రామేశ - రామేశప్రభూ । సమాగతం - వచ్చినట్టి । తవ - నీయొక్క । ఉద్బటం - గొప్ప భటుని । వీక్య - చూచి । పరాయమానస్య - పారిపోవు । విరోధినః - శత్రువు యొక్క । దృశా - దృష్టితో । భూమ్యాం - భూమియందు । దివి - ఆకాశమునందు । దీక్షు - దిక్కుల యందు । సర్వతః - అంతట । భవాన్ - నీవు । పురఃస్థితః - ఎదురుగా ఉన్నవాడవుగా । విరోక్యతే - చూడబడుచున్నావు । హంత - అశ్వర్యము ।

వివరణము :

ఉద్బట రామేశ ప్రభువు ఒక్కడే ఒకేసారి అంతట అనేకారముల యందున్నట్లు వర్ణించబడుటచే నిది మొదటిరకము విశేషాలంకారము.

అథ వ్యాఘాతాలంకారః

విహితే కేనచిత్కర్తౌ కార్యే కేనాపి హేతునా ।

తేనైవాన్యోన్యధయతి తచ్చేద్వాహత్యలంకృతిః॥

175

వివరణము :

ఒకరొకసాధనము చేత నొక కార్యము చేయగా, అదే సాధనము చేత వేరొకరు ఆ కార్యమునకు విపరీతమగు కార్యము చేసినట్లు వర్ణించబడినచో నది వ్యాఘాతాలంకారము.

యథా -

రక్తయాఽవతి రామేశ దృశా కృష్ణ స్త్వదాశ్రితాన్ ।

తయైవ త్వద్విష స్రస్వాన్ హర స్సంహరతి ప్రభుః॥

176

అర్థము :

రామేశ - రామేశప్రభూ । కృష్ణః - కృష్ణుడు । త్వదాశ్రితాన్ - నినాశకయించిన వారలను । రక్తయా - ఎర్రని - ప్రేమగల । దృశా - చూపుచేత । అవతి - కాపాడును । ప్రభుః - పభువగు । హరః - శివుడు । తయైవ - ఆ ఎరుపెక్కిన చూపుతో । స్రస్వాన్ - సమస్తమైన । త్వద్విషః - నీ శత్రువులను । సంహరతి - సంహరించుచున్నాడు ।

అత్ర రక్తావలోకనేనైవ హరిరవతి । తయైవ రుద్రః సంహరతీతి
కార్యస్య విహతత్వాద్వ్యాఘాతః । శబ్దశ్లేషావలంబనేన చమత్కారస్సము
న్మిషతీతి ధర్మసుధీవరాః । శబ్దశ్లేషాద్వ్యాహతిస్తు దేవతావర్ణనే శుభేతి
చమత్కారచంద్రికాయామ్ ।

వి వ రణ ము :

కృష్ణుడు రక్త దృష్టితో కాపాడగా రుద్రుడు అదే దృష్టితో సంహరించుచున్నాడు. అనుట వలన నిది వ్యాఘాతాలంకారము. ఇక్కడ రక్తమనగా ఎరుపెక్కినదని యర్థము. ఎరుపు ప్రేమతో, కోపముతో కూడ కలుగవచ్చు. కనుక రక్తదృష్టి యనగా ప్రేమ దృష్టి-కోప దృష్టికూడ । ఇట్లు శ్లేషముతో చమత్కారము కలుగునని ధర్మసుధీవరు లనెదరు. శబ్ద శ్లేషమును బట్టి వ్యాఘాతము దేవతావర్ణనమున శుభముగా నుండునని “చమత్కార చంద్రికా” గ్రంథములో నున్నది.

అథ కారణ మాలాలంకారః ।

పూర్వం పూర్వం యత్ర భజే దుత్తరోత్తరహేతుతామ్ ।
తత్ర కారణమాలాఖ్య మలంకారం ప్రచక్షతే ॥

177

వి వ రణ ము :

పూర్వ పూర్వ ముత్తరోత్తరమునకు కారణముగా వర్ణించబడినచో నది కారణ మాలా
లంకారము । ఉదాహరణము....

బుధానాం వై శిష్ట్యం తవ మనసి హార్దస్య జనకమ్
సముద్బుద్ధం హార్దం నిరవధికవిశ్వాసజనకమ్ ।
తతోఽయం విశ్వాసస్త్యఖిలమిహ భాగ్యం జనయతి
ద్రువం విశ్వేశ శ్రీమహితచరితారక్షితవిభో ॥

178

అ ర్థ ము :

శ్రీమహిత — సంపత్తితో ప్రళస్తమైన । చరిత — ప్రవర్తనచేత । ఆ రక్షిత —
రక్షించబడినది । విభో — ప్రభువగు । విశ్వేశ — విశ్వేశ్వరభూ । బుధానాం — విద్వాంసుం
యొక్క । వై శిష్ట్యం — ప్రత్యేకత । తవ — నీయొక్క । మనసి — మనస్సునందు ।
హార్దస్య — స్నేహమునకు । జనకమ్ — జనకమైనది । సముద్బుద్ధం — కలిగిన । హార్దం —
స్నేహము । నిరవధిత — అవదిలేని । విశ్వాస జనకం — విశ్వాసమును కలిగించినది ।

తతః - తరువాత । అయం - ఈ । విశ్వానః - విశ్వాసము । ఇహ - ఇక్కడ । అఖిలం - సమస్తమైన । భాగ్యం - భాగ్యమును । జనయతి - కలిగించును ,

వి వ రణ ము :

ఇచ్చట వైశిష్ట్య । స్నేహ - విశ్వాస - భాగ్యములలో పూర్వపూర్వము ఉత్తరోత్తర మనకు కారణముగా వర్ణించబడినందున కారణమాలాలంకారమగుచున్నది.

అథ ఏకావశ్యలంకారః

పూర్వం పూర్వం వృత్తి చేద్విశేషణం తూత్తరోత్తరం భవతి;

సోఽయమలంకారజ్ఞః కథితస్త్యేకావశ్యలంకారః॥

179

వి వ రణ ము :

పూర్వ పూర్వమునకు ఉత్తరోత్తరము విశేషణముగా వర్ణించబడినచో నది ఏకావళి యనునలంకారమని చెప్పబడినది. ఉదాహరణము

రామేశ భవత స్సంపత్సర్వదా వినయాన్వితా ।

వినయశ్చ ప్రతాపేన ప్రతాపో నీతివిస్తృతః॥

180

అ ర్థ ము :

రామేశ - రామేశప్రభూ । భవతః - నీయొక్క । సంపత్ - సంపత్తి । సర్వదా - ఎల్లప్పుడు । వినయాన్వితా - వినయముతో కూడుకొనినది । వినయశ్చ - వినయమేమో । ప్రతాపేన - పరాక్రమముతో । అన్వితః - కూడుకొనినది । ప్రతాపః - పరాక్రమము । నీతి విస్తృతః - నీతితో విస్తీర్ణమైనది ।

వి వ రణ ము :

ఇక్కడ సంపత్తికి వినయము, వినయమునకు పరాక్రమము, పరాక్రమమునకు నీతి - విశేషణముగా వర్ణించబడినది. తనక నిది ఏకావళి అలంకారము. దీనికి మరియొక ఉదాహరణము.

రామేశ తవ రాహుస్తు ససార స్స సునీతిమాన్ ।

నీతి ర్విత్తవతీ నిత్యం విత్తం సత్పాత్రసత్కృతమ్॥

181

అర్థము :

రామేశ - రామేశప్రభూ , తవ - నీయొక్క , బాహుస్తు - హస్త మేమో , ససారః - బలము గలది , సః - ఆ బలము , సునీతిమాన్ - మంచి నీతి గలది , నీతిః - నీతి , విత్తవతీ - ధనము గలది , నిత్యం - ఎల్లపుడు , విత్తం - ధనము , సత్పాత్ర సత్కృతమ్ - మంచినారి యధీనము చేయబడినది .

వివరణము :

ఇచ్చట బాహు - బలనీతి - విత్తాదులలో పూర్వ పూర్వమున కుత్తరోత్తరము విశేషముగా వర్ణించ బడినందున నిదియు ఎకావళీ అలంకారము.

అథమాలాదీఃకాలంకారః

పూర్వ పూర్వ కృతోత్కర్షం భజేచ్ఛే దుత్తరోత్తరమ్.

తత్ర మాలాదీపకాఖ్యం అలంకారం బుధా జగూః॥

182

వివరణము :

ఉత్తరోత్తరమునకు పూర్వ పూర్వము వలన ఉత్కర్షము వర్ణించ బడిననది మాలాదీపక మననము. యథా:- ఉదాహరణము-

యౌవన మరునా తనుతే కాంతాయాస్తే పరం హి లావణ్యమ్.

తదపి మనోభవరీలాం దైర్యం సా తేద్య మార్థి రామేశ!॥

183

అర్థము :

రామేశ - ఓరామేశప్రభూ , తే - నీయొక్క , కాంతాయాః - ప్రియురాలి యొక్క , యౌవనం - యౌవనము , అరునా - ఇప్పుడు , పరం - ఉత్కృష్టమగు , లావణ్యం - సౌందర్యవిశేషమును , తనుతేహి - కలిగించుచున్నది , తదపి - ఆ సౌందర్యముకూడ , మనోభవరీలాం - మనఃపరిలాసమును , తనుతే - కలిగించుచున్నది. సా - ఆ మనఃపరిలాసము , అన్య - ఇప్పుడు , తే - నీ , దైర్యం - దైర్యమును , మార్థి - తుదిచి వేయుచున్నది.

వివరణము :

ఇక్కడ యౌవనము వలన లావణ్యమునకు, లావణ్యము వలన మనఃపరిలాసమునకు సుత్కర్షము వీర్చబడినట్లు చెప్పబడిన నిది మాలాదీప కాలంకార మగుచున్నది.

అథ సారాలంకారః

పూర్వస్యాదపి పూర్వస్మా త్సారం చేత్తేదు త్తరోత్తరమ్ ।
యత్ర వర్ణ్యేత తత్సాహః బుధా స్సారమలంకృతిమ్ ॥

184

వివరణము :

పూర్వ పూర్వము కంటె ఉత్తరోత్తరమున కుత్కర్షణము వర్ణించబడిన అది సారాలంకారమగును.

యథా

ఉదాహరణము -

అజాండసారః కథితా త్రిలోకీ
తతోఽపి సారః శీతిలోక ఏషః ।
తత్రాపి గోదాతటభూమిభాగః
తత్సాహి రామేశనివాసభూమిః ॥

185

అర్థము :

త్రిలోకీ - లోకత్రయము । అజాండసారః - బ్రహ్మాండ సారముగా । కథితా - చెప్పబడినది । తతోఽపి - దాని కంటె । ఏషః - ఈ శీతిలోకః - భూలోకము । సారః - ఉత్కృష్టమైనది । తత్రాపి - అభూలోకమునందును । గోదాతట భూమిభాగః - గోదావరీ తీర ప్రాంతము । సారః - ఉత్కృష్టము । తత్రాపి - అందులోను । రామేశ నివాసభూమిః - రామేశ ప్రభువు నివసించు ప్రాంతము । సారః - ఉత్కృష్టము ।

వివరణము :

ఇచ్చట బ్రహ్మాండ - భూలోకాదులలో పూర్వ పూర్వము కంటె ఉత్తరోత్తరము త్కృష్టముగా చెప్పబడినందున సారాలంకారము.

మరియొక ఉదాహరణము

సంసారసార స్సద్విద్యా తత్సారః కావ్యపద్ధతిః ।
తత్సాహి సారం రామేశ సచ్చారిత్రమితి ద్రువమ్ ॥

186

వి వ ర ణ ము :

ఈ శ్లోకమున సంసారమున సద్విద్య సార భూతమని, సద్విద్యలోను కావ్యమార్గము మరీసారభూతమని, అందులోను రామేశ చరితము మరీ సారభూతమని వర్ణించబడినది. ఇట్టిందులో తత్తత్సారము చెప్పబడినదే కాని, ఒకదాని కంటె నొకటి యుత్కృష్టమని చెప్పబడలేదు. పై శ్లోకములో కూడ బ్రహ్మాండములో భూలోకము సారమని, అందులో గోదావరీతీర ప్రాంతము సారమని చెప్పబడినదే కాని, ఒకదాని కంటె మరియొకటి ఉత్కృష్టమని చెప్పబడలేదు. కనుక సారాలంకార లక్షణము సమన్వితము కాదు. ఐనను దాని సారము దానికంటె సుత్కృష్టమగును కనుక నివృత్తి తవికి పూర్వపూర్వాపేక్షికమగు ను త్రవోత్కర్షము చెప్పట యందే తాత్పర్యమని లక్షణ సమన్వయము చేసికొనివలయును.

అథ కావ్యలింగాలంకారః

అథ తర్క న్యాయమూలాః కావ్యలింగాదయోలంకారా నిరూప్యంతే।

హేతుర్భవతి పదార్థః తం ప్రతి వాక్యార్థవ తం ప్రతి వా।

తత్ర ద్వివిధం ప్రామాః తద్దేదజ్ఞాస్తు కావ్యలింగ మితి॥ 187

వి వ ర ణ ము :

తర్క ప్రతిపాద్య కార్యకారణ భావమూలకాలంకారములు కావ్యలింగాదులు నిరూపించబడుచున్నవి. పదార్థము పదార్థమును గురించి గాని, వాక్యార్థమును గురించిగాని. కారణప్రకట్టు వర్ణించ బడెనేని యది కావ్యలింగము. ఆదియు పదార్థ హేతుకమని - వాక్యార్థ హేతుకమని రెండు విధములు. మూలములోని ఆధోరేధాంకిత భాగము చందస్సుకై పూరించబడినది.

యథా

ఉదాహరణము

అర్థితాదిరశతార్థదాయినః కిం వదామి తవ దానగౌరవమ్॥

188

అర్థినోపి కురుతే యదర్థినః భూయఏవ సుజనై కసంస్తుతమ్॥

అత్ర దానగౌరవరూప వాక్యార్థస్య ఉత్తరవాక్యార్థం ప్రతి హేతుత్వాత్.

కావ్యలింగత్వమ్।

అర్థము :

సుజనైక సంస్తుత - సుజనస్తుతి పాత్రుడవగు మహారాజా । అర్థితాధిక - కోరికను మించి । శతార్థదాయినః - అనేక ద్రవ్యమును ఇచ్చునట్టి । తప - నీయొక్క । దానగౌరవం - దాము యొక్క గొప్పదనమునుగూర్చి । కిం వదామి - ఏమి చెప్పుదును । యత్ - ఏదానము । అర్థినోఽసి - ధనవంతులనుకూడ । భూయఏవ - మరల । అర్థినః - యాదకుఁడుగా । కురుతే - చేయుచున్నది ।

వివరణము :

ఇచ్చట “ధనవంతులకూడ యాదకులగుట” యను వాక్యార్థమునకు అడిగిన దాని కంటె అధికముగా నిచ్చు రామేశుని దాన గౌరవ రూపవాక్యార్థము కారణముగా వర్ణించబడినందున నిది కావ్యలింగాలంకారము. మూలములోని అధోదేఖాంకితభాగము అర్థస్ఫురణమునకై పూరించబడినది.

మరియొక ఉదాహరణము

రామేశభూవాసవసంప్రవర్తితా స్సదక్షిణా అన్నమయా మహామఖాః ।

మహీతలం సంగమయంతి నిర్జరాన్ ద్విజాతి ముఖ్యానపి నాకలోకమ్ ॥ 189

“తస్మాదితః ప్రదానం దేవా ఉపజీవంతి, తస్మాదముతః ప్రదానం మనుష్యా ఉపజీవంతి” ఇతి శ్రుతేః ఉభయేషాం సంగమః మఖాదేవ భవ తీతి భావః ।

అర్థము :

రామేశభూవాసవ సంప్రవర్తితాః - రామేశ భూమింద్రుని చేత జరిపించబడిన । సదక్షిణాః - దక్షిణులగు । అన్నమయాః - అన్నప్రచురములగు । మహామఖాః - గొప్ప యాగములు । నిర్జరాన్ - దేవతలను । మహీతలం - భూమిని । ద్విజాతిముఖ్యానపి - విప్రశ్రేష్ఠులనుకూడ । నాకలోకం - స్వర్గలోకమును । సంగమయంతి - పొందింపజేయుచున్నవి.

వివరణము :

ఇక్కడ దేవ బ్రాహ్మణసమాగమ రూప వాక్యార్థమునకు, పూర్వార్థప్రతిపాదిత మహామఖరూపవాక్యార్థము హేతువుగా వర్ణించుటచేత నిబటగూడ వాక్యార్థహేతుక కావ్య లింగమే యలంకారము. యజ్ఞము ఉభయులకు నేమాగమము కలిగించునని “తస్మాదితః” ఇత్యాది శ్రుతి చెప్పుచున్నది.

అథ వక్రక్త్య లంకారః

అన్యథోదిత వాక్యస్య కాక్వాక్షేపేణ వాన్యథా।

యోజనం క్రియతే యత్ర వక్రక్తిః స్వాదలంకృతిః॥

190

వివరణము :

ఒకానొక అర్థము నందభిప్రాయముతో ప్రయోగించిన వాక్యమునకు, కాకున్వరముతో గాని, అక్షేపముతోగాని, మరియొక అర్థముతో నన్వయింపదేసి కాని నట్లు వర్ణించబడిన, నవ్వుట వక్రక్తి అలంకారము. కాకువనగా ప్రశ్నము. అక్షేపమనగా నిందించుట.

యథా—

ఉదాహరణము

ముగ్ధే వ్యాధః క్వవాస్తే (కచస్తే) సుదతి వనచరో వేత్తి తం గోపబాలః
క్వాసౌ భిక్ష స్సశీలే బలిసదనగతో వామనో వేత్తి బాలేః।

క్వాయం దైత్యాంధకారిః (భస్మాంధకారీ) నిశిచరవనితామారకో వేత్తి ధీరః
శ్రీ గార్గ్యో రేష లీలాసువచననిచయః పాతు రామేశ నిత్యమ్॥ 191

అర్థము :

ముగ్ధే — ముద్దరాలా । వ్యాధః — కిరాతుడు । క్వవా — ఎక్కడ । ఆస్తే — ఉన్నాడు । సుదతి — చక్కని దంతములు కలదానా । వనచరః — అడవులలో తిరుగు । గోపబాలః — పసులకాయ వనివాడు । తం — ఆ కిరాతుని । వేత్తి — ఎరుగును । స్సశీలే — మంచి స్నేహపము రందానా । భిక్షః — బిచ్చమెత్తు । అసౌ — ఆయన । క్వ — ఎక్కడ । బాలే — ఓబాలిక । బలిసదనగతః — బలి ఇల్లాసొచ్చిన । వామనః — వామనుడు । వేత్తి — ఎరుగును । అయం — ఈ ఇంటనుండు । దైత్యాంధకారిః — రాక్షసుడగు అంధకుని శత్రువు । క్వ — ఎక్కడ । ధీరః — శూరుడగు । నిశిచర వనితా మారకః — రాక్షసస్త్రీయగు పూత వను సంచరించినవాడు । వేత్తి — ఎరుగును । రామేశ — ఓ రామేశప్రభూ । శ్రీగార్గ్యోః — లక్ష్మీ పార్వతుల । ఏషః — ఇట్టి । లీలా సువచన నిచయః — విలాసము కొరకైన చక్కని మాటల వముదాయము । విత్కం — ఎల్లప్పుడు । (త్వాం — నిన్ను) । పాతు — కాపాడును ।

వివరణము :

ఇందు పార్వతీపతియగు శివుని కిరాతుడని, లక్ష్మీదేవి ఎత్తి పొడవగా పార్వతీదేవి లక్ష్మీపతియగు విష్ణువును, వనచరుడని, పసులకావరియని దెప్పిపొడిచినట్లు వర్ణించబడినది.

అట్లే శివుడు భిక్షువైన. విష్ణువు వామనావతరములో భిక్షువని. శివుడు రాక్షసాంతకుడైన విష్ణువు రాక్షసశ్రీ మారకడుఁ యుగవర్ణించబడినది. ఐనను ఒక్కడ వక్రోక్తి లక్షణము సమన్వితమగుటలేదు. ఒక అభిప్రాయముతో చెప్పిన మాటకు మరియొక్క అభిప్రాయము కల్పించిమాట్లాడిన వక్రోక్తి. ఇచ్చట వ్యాధ భిక్షాది పదముల కభిప్రాయాంతరకల్పన ఏమియులేదు. “భిక్షుః కుత్ర బలేర్మథే” “భిక్షువెక్కడ” “బలియజ్ఞమున” అనుచోట శివుడను ఆర్థములో ప్రయోగించిన భిక్షుపదానికి వామనుడను అర్థాంతరము కల్పించిమాట్లాడుట జరిగినది. ఇచ్చట ఆట్లు అభిప్రాయాంతరయోజనలేదు. కనుక నిది వక్రోక్తికి ఉదాహరణము కాదు.

మరియొక ఉదాహరణము

కిం తే ప్రీతిం స కర్తుం కపటవటు రభూ ద్వామన బ్రహ్మచారిః

కస్మాజ్జాతః ప్రియస్తే, కిమితి తవ పతిః కృత్తివాసా జటీ వా

బిభ్రాణః కేన రేమే వనభువి దయితో వర్కలం వా జటా వా

అష్మిశైలేశబాలాపరిహసితవచః పాతు రామేశ్వర త్వామ్॥

192

వి వ ర ణ ము :

ఈ శ్లోకములో కూడ పై శ్లోకములో వలెనే అష్మిపార్వతుల పరిహాసము వర్ణించబడినది. నీ ప్రేయుడు కపటవటువని పార్వతితో అష్మిదేవి అనగా నీ ప్రేయుడుకూడ వామనే బ్రహ్మచారి కదా! అని పార్వతీదేవి అష్మితో అనుచున్నది. నీ ప్రేయుడు తోలు బట్టలు ధరించినాడనగా, నీ ప్రేయుడును రామావతారములో నారచీరలు, ఒలు ధరించినాడని గుర్తు చేయుట జరిగినది. ఐన ఇందులోను పై శ్లోకము నందువలెనే వక్రోక్తి లక్షణ సమన్వయము కుదరదు.

అథ సామాన్యాలంకారః

సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్యంతరై కతా

193

యత్ర ఏకస్య వస్తునో గుణసామ్యేన వస్త్యంతరతాదాత్మ్యప్రతీతిః, తత్ర

సామాన్యాలంకారః, యథా-

గుణము సమాన మైనందున ఏర్పడు రెండు వస్తువుల కభేదము స్ఫురించునో, అట్లు సామాన్యాలంకారము.

ఉదాహరణము—

సంక్రాంతే తవ యశసి పృథో త్రిలోక్యాం
సంశాంతః కలి రథవ న్మహేంద్రశంభోః
సాస్నాతో వృషభతురంగగోచరోఽయమ్
రామేశ ద్విజవరబృందసార్వభౌమ॥

194

ఇహ తవ యశోధవలిమ్నా. వృషభోచ్చైశ్చ్రవసో ర్భేదః, తిరో
హితోఽపి, సాస్నయా పునః స్ఫుటికృతః (ఇతి వర్ణ్యతే)।

అర్థము :

ద్విజవరబృంద సార్వభౌమ — ద్విజశ్రేష్ఠసమూహ చక్రవర్తివగు । ప్రభో, రామేశ -
రామేశప్రభూ । తవ — నీ యొక్క । యశసి — కీర్తి । త్రిలోక్యాం — మూడు లోకముల
యందు । సంక్రాంతేనతి — వ్యాపించగా । మహేంద్రశంభోః — ఇంద్ర శంకరులకు ।
వృషభతురంగ గోచరః — ఎద్దు గుఱ్ఱమునకు సంబంధించిన । అయం — ఈ । కలిః —
కలహము । సాస్నాతః — గంగదోలు వలన । సంశాంతః — మునిగిసినది ।

వివరణము :

ఇచ్చట రాజుగారి కీర్తియొక్క తెలుపు దనమును గుణము రెండింటికిని సమానముగా
నున్నందున నందికేశ్వరునికిని ఉచ్చైశ్రవమునకును భేదము గ్రహించరానిదిగా నుండెనని,
చివరకు గంగదోలునుబట్టి భేదము గ్రహించ బడెనని వర్ణించుట చేత నిట సామాన్యాలంకారము.

అథ మీలనాలంకారః

మీలనం వస్తునైకేన వస్తువంతరనిగూహనమ్।

195

తద్ద్వివిధం: సహజేన ఆగంతుకతిరోధానం, ఆగంతుకేన సహజరోధానం చ।
తత్ప్ర ప్రథమో యథా -

సౌమ్యమును బట్టి ఒక వస్తువు చేత మరియొక వస్తువు అభిభూతమైనట్లు వర్ణించ
బడెనని, యది మీలనాలంకారము. అదియు రెండు విధములు. సహజము చేత ఆగంతుక
తిరస్కారరూపమొకటి, ఆగంతుకముచేత సహజముయొక్క తిరస్కారము రెండవది.
మొదటి దానికి ఉదాహరణము—

నమాగతే తల్పమనల్పవిభ్రమైః

(కస్యా) నవ్యాస్తు రామేశ మృగీదృశస్తవ ।

ముఖాంబుజశ్రీః స్మితకాంతకాంతి

స్తీరశ్చకారానువిలేపశోభామ్॥

196

అత్ర సహజాభ్యాం ముఖస్మితకాంతిభ్యాం అగంతుకగంధానులేపశోభా-
తిరోధానమ్.

అర్థము :

రామేశ - రామేశప్రభూ (త్యయ - నీవు) . తల్పం - ప్రక్కను . సమాగతేనతి-
చేరినవాడవగుచుండగా . ఆనర్పవిభ్రమై - గొప్ప విలాసముంచేత . మృగదీశః - లేడి
కన్నులు గల . తవ - నీ యొక్క . సఖ్యాః - సఖులాలియొక్క . ముఖాంబుజశ్రీః -
తమలము వంటి మోముయొక్క కాంతి . స్మితకాంత కాంతిః - చిర్నగవుయొక్క అందమైన
శోభయు . అనువిలేప శోభాం - అనులేప ద్రవ్యముల వలన గలిగిన కాంతిని . తీరశ్చకార-
తీరస్కరించెను .

వివరణము :

ఇచట సహజమగు ముఖస్మిత కాంతిచేత అనులేప ద్రవ్యములవలన ఏర్పడిన శోభ
తీరస్కరించబడినట్లు వర్ణించుట చేత నిది మొదటి మీలనాలంకారమునకుదాహరణ
మగుచున్నది.

రెండవ దాని యదాహరణము

స్ఫుత ద్భృగ త్యాగ ప్రథిత గుణ రామేశ విబుధ

ప్రభో యుష్మత్కౌసాదుదిత ముని రూపాస్తు విమతాః॥

అసద్ జ్ఞానా నానావిధ రచిత వేషాః కువసనాః

మహారణ్యే పుణ్యే మునిజనశరణ్యే సమరసాః॥

197

అత్రాగంతుకేన మునివేషేణ సహజవేషతిరోధానమ్.

అర్థము :

స్ఫురత్ - ప్రకాశించు . భోగత్యాగ - భోగముగా త్యాగముగా . ప్రథిత - ప్రసిద్ధ
మైన . గుణ - గుణములుగల . విబుధ - విజ్ఞాడవగు . ప్రభో - ప్రభువగు . రామేశ -
రామేశస్వామి . యుష్మత్కౌసాత్ - మీకోపము వలన . ఉదిత - మునిరూపాః -
ఏర్పడిన మునుల రూపముగల . విమతాః - శత్రువులు . అసద్జ్ఞానాః - ప్రకాశించు
జ్ఞానముగలవారలై . నానావిధ - అనేక విధములుగా . రచిత - రచింపబడిన . వేషాః -
వేషములు గలవారలై . కువసనాః - చెడువస్త్రములు గలవారలై . పుణ్యే - పవిత్రమగు .

మునిజనశరణ్యే - మునులకు రక్షకమగు 1 మహారణ్యే - పెద్ద అడవియందు 1 సమ రస్య-
సంపూర్ణరుచిగల వారలైరి 1

వి వ రణ ము .

ఇచ్చట మహారాజు శత్రువులు వేసుకొనిన వేషముచేత, వారల సహజ వేషము తిరస్కరించబడినట్లు వర్ణించబడినందున. ఇది రెండవ రకమునకు జెందిన మిలనాలంకారమునకుదాహరణము. సామాన్య లంకారమునందు రెండు వస్తువులు విడిగా కన్పించును. కాని ఈ యలంకారమునందు అట్లు రెండు వస్తువులు కన్పించవు. ఇదియే ఈ రెండలంకారములకు గల భేదము.

అథ తద్గుణాలంకారః

తద్గుణః స్వగుణత్వాదనోక్త్యైష్టగుణాహృతిః॥

198

యత్ర గుణవై సాదృశ్యే సత్యేవ దుర్బలనిజగుణహనేన సన్నిధిమహిమ్నా ప్రబలిపరగుణ స్వీకారః తత్ర తద్గుణాలంకారః॥ యథా-

వి వ రణ ము :

అల్పమగు తన గుణమును విడిచి సమీపములోనున్న ఉత్కృష్టమగు మరియొక దాని గుణమును స్వీకరించినట్లు వర్ణించబడినచో నవట తద్గుణాలంకారము 1 ఉదాహరణము—

త్వయి చిరయతి కుతచిత్

తవ వనితా మదనాహృతాంగకాంతిః॥

కలయతి కచకాంతకేతకీనాం

రుచ మవనీసురరాజ రాజవక్త్ర్య॥

199

అర్థ ము :

రాజవక్త్ర్య - చంద్రుని వంటి మోము గల 1 అవనీసురరాజ - భూసుర శ్రేష్ఠుడా 1
త్వయి - నీవు 1 కుతచిత్ - ఒకచోట 1 కదాచిత్ - ఒకప్పుడు 1 చిరయతి - అలస్యము చేయగా 1 తవ - నీ యొక్క 1 వనితా - ప్రియురాలు 1 మదనా హృతాంగ కాంతిః - కామునిచే హరించబడిన దేహకాంతి గలదియై 1 కచకాంత కేతకీనాం - కురులలోని అందమైన మొగిలిరేకుం 1 రుచం - కాంతిని 1 కలయతి - సంతరించుకొనచున్నది 1

వి వ రణ ము :

ఇచ్చట శ్రీ శరీరము సహజమగు తవ కాంతిని విడిచి సమీపమున మొగిలిరేకు కాంతిని స్వీకరించినట్లు వర్ణించబడినది నిది తద్గుణాలంకారమునకుదాహరణ మునైతి

వస్తుతః ప్రియ వియోగమువలన ప్రియురాలి శరీరము మొగిలిరేకు వంటి తెలుపును సంత రించుకొనినట్లు వర్ణన వలన తెలియచున్నది. కనుక ఇది తద్గుణమున కుదాహరణముగా సరి పోవుట లేదు.

మరియొక ఉదాహరణము

సప్తా కూపార తీర స్ఫురదురు విపిన పాశ్రంత విశ్రాంత సిద్ధ
ద్వంద్వై రశ్రాంత గీతా భవదురువిమల స్ఫూర్తి కీర్తి ప్రసారాః
పక్షే శుక్లేతరేఽపి ద్విగుణితరుచయః చక్రవాళాచలాంతాన్
రామేశ షోణిదేవ స్ఫటికమణిమయాన్ కుర్వతే నిస్తమస్కాన్ ॥ 200
అత్ర త్వదీయ కీర్తి ధవలిమ స్వీకారేణ, నిజనీలిమగుణత్యాగః।

అర్థము :

రామేశ షోణి దేవ - రామేశ భూసురా । సప్త - ఏడు । అకూపార - సముద్రముల । తీర - గట్టులపై । స్ఫురత్ - ప్రకాశించు । ఉరు - గొప్పవైన । విపిన పాంత - అడవి ప్రదేశములందు । విశ్రాంత - విశ్రమించిన । సిద్ధ - సిద్ధుల । ద్వంద్వైః - జంటలచేత । అశ్రాంత - ఎల్లప్పుడు । గీతాః - గానముచేయ బడిన । భవత్ - నీయొక్క । ఉరు - గొప్పని । విమల - స్వచ్ఛములగు । స్ఫూర్తి - మెరపులు గల । కీర్తి - కీర్తియొక్క । ప్రసారాః - విలాసములు । శుక్లేతరే - శుక్లముగాని । పక్షేఽపి - పక్షమునందును । ద్విగుణి తరుచయః - రెట్టింపైన కాంతి గలవియై । చక్రవాళాచలాంతాన్ - చక్రవాళ పర్వత ప్రాంతములను । స్ఫటిక మణిమయాన్ - స్ఫటిక మణులు ఎక్కువ గలవానినిగా । నిస్తమస్కాన్ - చీకటి లేని వానినిగా । కుర్వతే - చేయుచున్నవి ।

వివరణము :

ఇచ్చట చక్రవాళ పర్వత ప్రాంతములు తమ నీలిమ గుణమును వదిలి కీర్తియొక్క తెలుపును గ్రహించినవి యని వర్ణించుటచేత నిట తద్గుణాలంకారము.

అథ అతద్గుణాలంకారః

సతిహేతో పరగుణాస్వీకారే స్యా దతద్గుణః।

201

వివరణము :

నిమిత్తమున్నను ఇతర గుణమును స్వీకరించక పోవుట వర్ణించబడెనేని అది అతద్గుణాలంకారము.

ఉదాహరణము :-

తాపించ దలకాంతాభిః కీర్తిభి స్తద్విరోధినామ్ ।

రామేశ తవ కీర్తిస్తు సమాకాంతాపి శోభతే॥

202

అర్థము :

రామేశ - రామేశ ప్రభూ । తద్విరోధినామ్ - నీ శత్రువులయొక్క । తాపించ -

తమం - (కానుగు) చెట్టుయొక్క । దల - ఆకుల వలె । కాంతాభిః - అందములైన ।

కీర్తిభిః - కీర్తుల చేత । సమాకాంతాపి - ఆత్రమించ బడినదే ఐనను । తవ - నీయొక్క ।

కీర్తిస్తు - కీర్తియేమో । శోభతే - ప్రకాశించుచున్నది ।

వివరణము :

కాసుగాకులవలె నల్లగా నున్న శత్రువుల అపకీర్తితో తలసియున్నను రామేశ ప్రభు కీర్తి తెల్లగానే ప్రకాశించున్నది. అనగా నరాపు గుణమును స్వీకరించలేదని వర్ణించుటచే ఇచ్చట ఆతద్గుణము.

అథ ప్రశ్నోత్తరికాలంకారః

మితః శృమత్క్రియాలాపో యః ప్రశ్నోత్తరికా హి సా ।

203

వివరణము :

చమత్కార పూర్ణమగు పంసర సంభాషణము ప్రశ్నోత్తర రూపముగా నీబరించబడియున్న నది ప్రశ్నోత్తరికాలంకారము.

ఉదాహరణము -

భో దారిద్ర్య! కులం విహాయ విదుషాం తూర్ణం క్వ వా గచ్ఛసి

స్వామిన్నబ్జ! రామభోగివిబుధ శృతే మమోచ్చాటనమ్

తచ్చత్రాన్న కథం గతోఽసి శరణం తచ్చత్రవః కేఽతౌ

యేషామల్లసనం ముచేషు లుతితం తత్సమ్మదాలోకనాత్॥

204

అర్థము :

భోః - ఓయి । దారిద్ర్య - దారిద్ర్యము । విదుషాం - విద్వాంసుల । కులం -

ఇందిని । విహాయ - విడిచి । తూర్ణం - త్వరగా । క్వ - ఎక్కడికి । గచ్ఛసి -

వెళ్ళుచున్నావు । స్వామిన్ - ప్రభువైన । అబ్జ - బ్రహ్మదేవుడా । రామభోగి విబుధః -

రామేశ్వర ప్రభువు । మమ - నాయొక్క । ఉచ్చాటనం - త్రోసివేతను । చత్రే - చేసెను ।

తచ్చత్రాన్ - అతని శత్రువులను । శరణం - రక్షరముగా । కథం - ఎట్లు । నగ

తోఽసి - పొందలేదు . షీతో - భూమియందు . తచ్చత్రవః - ఆతని శత్రువులు . కే - ఎవరు . యేషాం - ఎవరియొక్క . ముఖేషు - మోములయందు . తత్సంపదాలోకనాత్ - ఆతని సంపత్తిని చూచి నందున . ఉల్లాసనం - సంతోషము . బులితమ్ - అస్తమించినదో ,

వివరణము :

రామేశ ప్రభు సంపత్తిని చూచిమోము ముడిచికొనినవారలే ఆతని శత్రువులనియు, వారిని దారిద్ర్యమావహించినదనియు, విద్వాంసులందరూ శ్రీమంతులైనారనియు నీవిషయములు బ్రహ్మదేవునికి దారిద్ర్యమునకును జరిగిన సంభాషణ రూపమున వివరించబడినవి కనుక నిది ప్రశ్నోత్తరాంకారము.

మరియొక ఉదాహరణము

యథావా-

కంజాతం న విముంచతీహ కమలా కామార్తి మార్చ త్యభీః

శ్రీమాన్ షోడశవార్షిక స్స భగవాన్ కం సంజఘాన ప్రభుః

కిం జల్కం సమవాప్య (మోదతి) నందతి పరం హంస స్సదా మానసే

రామేశప్రభు మాశ్రితో బుధజనః కం కం సమాప్నోతి త్యలమ్# 205

అర్థము :

ఇహ - ఇచట . జాతం - పుట్టిన . కం - దేనిని . కమలా - లక్ష్మి . నవిముంచతి - విడవదు? కంజాతం - కమలమును (అని ఉత్తరము) . అభీః - భయము లేనివాడు . కాం - ఏ . ఆర్తిం - బాధను . ఆర్చతి - పొందును . కామార్తిం - మన్మథ బాధను (అని ఉత్తరము) . శ్రీమాన్ - ఆంధములుగల . షోడశవార్షికః - పదునారు ఏర్లములుకల . సః - ప్రసిద్ధుడగు . ప్రభుః - ప్రభువగు . భగవాన్ - భగవంతుడు . కం - ఎవనిని . సంజఘాన - చంపెను? . కంసం - కంసుని . (అని ఉత్తరము) . హంసః - హంస . సదా - ఎల్లప్పుడు . మానసే - మానస సరోవరమున . కిం - ఏ . జల్కం - ఆహారమును . సమవాప్య - పొంది . పరం - ఎక్కువ . నందతి - సంతోషపడును? . కింజల్కం - కింజల్కమును . (అని ఉత్తరము) . రామేశప్రభుం - రామేశప్రభువును . అశ్రితః - ఆశ్రయించిన . బుధజనః - విద్వాంసుడు . కం కం - దేనిదేనిని . అలం - మిక్కిలి . సమాప్నోతి - పొందును? కంకం - రత్నదీనారమును (అని ఉత్తరము) .

వివరము :

ఇచ్చట ప్రశ్నవాక్యమే ఉత్తరవాక్యముగా నేర్పడుచున్నది. 'కం - జాతం' అని రెండు పదములుగా ప్రశ్న వాక్యము నందును 'కంజాతం' అని ఒకేపదముగా ఉత్తర వాక్యమునందును విభజించ వలసియున్నది. ఇట్లే 'కం - సంజఘాన' అనునది ప్రశ్న 'తంసం జఘాన' అనునది ఉత్తరము. మిగత వాక్యములువిట్లే గలవు ఇదియు ప్రశ్నోత్తరాలంకారము. ఇవట 'మోదతి' యను పదమైపదరూపము 'మోద' భాతువునకు కుదరనందున 'మోదతి' యని మార్చబడినది.

ఈ శ్లోకము చివర నిమింట్లు కాలికలీయబడినవి.

జిర్కంతు భక్ష్యభేదేపి చాలిక్యం కుంజరా శనే,
కంకశ్చద్మద్విజ్ఞేఘాతౌ లోహపృష్ఠకృతాంతయోః॥
తథా యాదవభేదే స్యాత్ రత్నే దీనారకుప్యయోః॥
ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వనానార్థమాలే॥

కంజాతం అను పైశ్లోకములోని 'జిర్క - కంక' పదములకు గల అర్థములే ఈ నిమింట్లు కాలికలలో నీయబడినవి.

అథానుమానాలంకారః

సాధ్యసాధనమాత్రిక్తా అనుమాన ముదీరితమ్.

206

యత్ర కించిద్జ్ఞాప్యం నిర్దిశ్య చిద్జ్ఞాపకతయా అన్యన్నిర్దిశ్యతే తత్తానుమానాలంకారః। మాత్రీవాప్యాప్తిపక్షధర్మతయోః పృథగ్గతం నిరస్యతే। తయోరపి ప్రదర్శనే తర్కానుమానత్వాపాతాత్। వస్తుతస్తు తాభ్యామపి భవితవ్యమేవ। యథా-

వివరము :

సాధ్య సాధనముల మాత్రమే నిర్దేశించిన అనుమానాలంకారము. 'మాత్రమే' యనుట వలన వ్యాప్తి - పక్షధర్మతల నిర్దేశము నిరసించబడును. వానిని గూడ నిర్దేశించిన నది తర్కశాస్త్రానుమానమే యగును, కాని కావానుమానముగా నుండకపోవచ్చును. ఐనను మరీ శాస్త్రానుమానమును సంతరించుకొనని వ్యాప్తి - పక్ష ధర్మతల గూడ ఉండుట వాస్తవముగా వచ్చెదెచ్చును. ।

ఉదా:-

నితత్వాచ్చీతత్వా ద్భువి విస్మమరత్వా ద్దీవి చ తే,
యశః కేచిత్ జ్యోత్స్నాం జగతి కలయంత్యేవ కవయః,
గుణాభ్యై రామేశ త్వదురు మహిమా ది ప్రమథితాత్
సుధాకీర్తివ్యాజా దజని మతమేతన్మమ పునః॥

207

అర్థము :

రామేశ - రామేశప్రభూ । తే - నీయొక్క । యశః - కీర్తిని । జగతి - ప్రపంచము నందు । కేచిత్ - కొందరు । కవయః - కవులు । నితత్వాత్ - తెల్లనిదగుటవలన । శీతత్వాత్ - చల్లనిదగుట వలన । భువి - భూమియందు । దీవిచ - స్వర్గమునందు । విస్మమరత్వాత్ - పరిసరించునదగుటవలన । జ్యోత్స్నామేవ - వెన్నెలనుగానే । కలయంతి - వర్జించుచున్నారు । త్వత్ - నీయొక్క । ఉరు - గొప్పదగు । మహిమాది - ప్రభావమనెడు పర్యతమువలన । ప్రమథితాత్ - మథించబడిన । గుణాభ్యై - గుణసాగరమునుండి । సుధా - అమృతము । కీర్తి వ్యాజాత్ - కీర్తి యనెడు నెపమున । అజని - ఏర్పడెను । ఏతత్పునః - ఇదేమో । మమ - నాయొక్క । మతమ్ - మతము ।

వివరణము :

ఇచట “నితత్వాది” సాధనములచేత కీర్తిని వెన్నెలయని, అమృతమని, సాధించుట జరిగినది. కనుక నిచట అనుమానాలంకారము.

అథ ప్రత్యనీకాలంకారః

ప్రతిపక్షస్య బలినః ప్రతీకారే సుదుష్కరే,
తదీయస్య తీరస్కారః ప్రత్యనీకముదీర్యతే॥

208

వివరణము :

శత్రువు బలవంతుడగుటచే నతనిని ఎదిరించలేక ఆతనికి సంబంధించిన మరియొకరిని తిరస్కరించుట ప్రత్యనీకమును అలంకారముగా పేర్కొనబడును.

ఉదా-

లావణ్యే భువనోపకారకరణే రామేశ వీడ్వత్ప్రభో
సూర్యాచంద్రమసౌ త్వయా త్వకరుణం దక్షేణ సంవచితో.

తే రామ్నా చ ముఖేన తాల్య మయతో ర్వహ్మ్యజ్ఞయో స్సాహసాత్
క్లాంతిం క్లాంతతరాపుఖౌ వితనుతః శ్రీవిశ్వనాథాత్మజః॥

209

అర్థము :

శ్రీ విశ్వనాథాత్మజ - విశ్వనాథ పుత్రుడవగు । విద్యుత్ప్రభో - విద్యాంసుడవును ప్రభువగునగు । రామేశ-రామేశ మహారాజ । భువనోపకార కరణే - లోకోపకారమొనరించుట యందును । లావణ్యే - సౌందర్యము నందును । దక్షిణ - సమర్థుడవగు । త్వయా - నీ చేత । అకరుణం - నిర్దయగా । సూర్యాచంద్రమసౌ - సూర్య చంద్రులు । సంపదితౌ - వంచించబడినవారలగుచు । ఉభౌ - ఇద్దరును । క్లాంతతరే - క్షీణించిన వారలై । సాహ సాత్ - సాహసమువలన । తే - నీయొక్క । రామ్నా - తేజస్సుచేత । ముఖేన - ముఖ ముచేతకూడ । తాల్యం - సామ్యమును । అయతో - పొందుచున్న । వహ్మ్యజ్ఞయోః - అగ్ని పద్మములకు । క్లాంతిం - క్షయమును । వితనుతః - విస్తరింపజేయుచున్నాడు ।

వివరణము :

రామేశ ప్రభువు లోకోపకారమున - సూర్యుని సౌందర్యమున - చంద్రునికూడ మించినందున వారిద్దరు రాజు నెదిరించలేక, రాజ ప్రజాపము వంటి అగ్నిని సూర్యుడు, రాజ ముఖమువంటి పద్మమును చంద్రుడును, కాంతిహీన మొవరింపచున్నారనుటవలన నిచట ప్రత్యసీకాలంకారము.

అత్ర జగదుపకారలావణ్యగుణయోగేన త్వయా పరాభూయో రవిశశినౌ ।

త్వత్ప్రతికారాక్షమా త్వత్తేజోముఖసఖయోః కృతానుసరోజయోః । కాంతి క్షయం కురుత ఇత్యుచ్యతే తేనానీకాభిభవాశ్చైత్య కస్యచిత్ప్రత్యసీకాభిభావ కత్వదర్శనాత్ ఇదమపి తాదృగితి ప్రత్యసీక మిత్యుచ్యతే ।

వివరణము :

ప్రత్యసీకాలంకార సమన్వయము పైన చెప్పిన విధముగా ప్రదర్శించుటయేగాక ఈ పంక్తులలో రచయిత "ప్రత్యసీక" పద సార్థక్యమును చూపెట్టుచున్నాడు. అనీకమనగా పైన్యము. దాని నెదిరించలేని వ్యక్తి తత్పంబునందని ఎదిరించుటవలన నిది యున్నందున దీనికి ప్రత్యసీకమని పేరు ఏర్పడినది.

అథ ప్రతిపాలంకారః

ప్రతిప ముపమానస్యోపమేయత్వప్రకల్పనమ్ ।

210

యతోపమేయస్య లోకోత్తరతాం వక్తుం ఉపమానస్య ఉపమేయతయా ।
కల్పనం క్రియతే తత్ర ప్రతీపాలంకారః । యథా-

వివరణము :

లోకోత్తరత్వమును అభివ్యక్త మొనరించుటకై ఉపమానమును వర్ణనీయమగు దానికి ఉపమేయముగా కల్పించిన, నది ప్రతీపాలంకార మగును.

ఉదాహరణము—

విశ్రాణనై కనిరతేన భవద్భుజేన
సామ్యం గతస్య హరిచందనపాదపస్య
వ్యర్థా స్థితిర్భువి సదేతి విచింత్య వేదాః
స్వర్లోక దాన విభవాయ చుచోద తం చ॥

211

అర్థము :

వేదాః — బ్రహ్మదేవుడు । విశ్రాణన — దానమునందు । ఏక — ఒకదాని యందే ।
నిరతేన — సక్తమైన । భవత్ — నీ । భుజేన — భుజముతో । సామ్యం — సామ్యమును ।
గతస్య — పొందిన । హరిచందన పాదపస్య — హరిచందన మను వృక్షముయొక్క ।
భువి — భూమియందు । సదా — ఎల్లప్పుడు । స్థితిః — ఉనికి । వ్యర్థా — నిష్ఫలము ।
ఇతి — అని । విచింత్య — ఆలోచించి । తంచ — ఆ వృక్షమును । స్వర్లోక — స్వర్గలోక
మునందు । దాన విభవాయ — దానమనెడు పనికై । చుచోద — ప్రేరేపించెను ।

వివరణము :

హరిచందనము భూలోకమున నుండెడిది. అర్థిజనుల యభీష్టముల నిచ్చుచుండెడిది. ఐన రామేశ్వర ప్రభు భుజదండము దీనిని మించి దానముచేయుచుండ ఆభుజముతో సమానమగు సీవృక్షము భూమియందు ఉండనవసరము లేదని, ఆలోచించి బ్రహ్మదేవుడు ఆవృక్షమును స్వర్గలోకములో అర్థిజనుల అభీష్టము దీర్చుమని పంపెను. అందుచే అది ఇప్పుడు దేవవృక్షమైనది. ఇట్లు వర్ణించుట వలన నిచట ఉపమానముగావలసిన 'హరిచందనము' భుజమునకువ మేరుమైనది. అందుచే ఇచట ప్రతీపాలంకారము, 'నిరతేన' అని పూరితము.

అథోదాత్తాలంకారః

ఉదాత్తాలంకృతి స్సా స్యాద్యత్సమృద్ధార్థవర్ణనమ్ ।

212

వి వ రణ ము :

సమ్మద్ధిగంపదార్థముల వర్ణనము ఉదాత్తాలంకారము.

శ్రీరామేశశీతీంద్రామలగుణవిదుషాం కుండలైః శ్రోత్రదేశః
కంఠోహరైః కటి శ్రీపురుషగుణవరైః కంకణైర్హస్తపద్మమ్
అంగుర్యస్త్యంగులీయై ర్మణివరనికరై స్తావకాదార్యతీలామ్
ఏతాన్మద్యంజయంతి శ్రితదివిజితరో విశ్వనాథాత్మజాదృః

213

అర్థ ము :

విశ్వనాథాత్మజ - విశ్వనాథ పుత్రుడవగు . శ్రితదివిజితరో - ఆశ్రితులకు కల్ప
వృక్షమవగు . అమలగుణ - స్వచ్ఛములగు గుణములు గల . శ్రీరామేశశీతీంద్ర -
రామేశప్రభు . విదుషా - విద్వాంసులయొక్క . కుండలైః - కుండలములతో . (యక్షః
- కూడుకొనిన) . శ్రోత్రదేశః - చెవుల ప్రాంతము . హరైః - హారములతో . (యక్షః -
కూడుకొనిన) . కంఠః - కంఠము . శ్రీపురుషగుణవరైః - సంపన్న పురుషుల మొల
త్రాడులచేత . యక్తా - కూడుకొనిన) కటి - నడుము . కంకణైః - కంకణములతో .
(యక్తం - కూడుకొనిన) హస్తపద్మమ్ - కమలమునంటి కరము . మణివరనికరైః -
శ్రేష్ఠములగు మణుల సమదాయముగల . అంగులీయైః - ఉంగరములచేత (యక్తః -
కూడుకొనిన) అంగుర్యః - వ్రేళ్ళు . ఏతాని - ఇవి . తావత్ - నీయొక్క . దౌర్య
తీలాంతు - దానవిలాసమును . ఉద్యంజయంతి - అభివ్యక్తమొనరించుచున్నవి .

వి వ రణ ము :

ఇచ్చట ప్రభు దాన గుణమున కభివ్యంజకముగా విద్వాంసుల అర్థ సమ్మద్ధి వర్ణించ
బడినది. అందుచే ఇది ఉదాత్తాలంకారము.

అథానుకల్పాలంకారః

అనుకల్పస్థు గౌణోక్తి ర్ముఖ్యోక్తే స్పష్టమనంతరమ్

214

వి వ రణ ము :

ప్రధానము తరువాత అప్రధానమును పేర్కొనుట అనుకల్పాలంకారము.

ఉదాహరణము—

జ్ఞాప్యైర్యం దానవిద్యాయాం రామేశోహ్యభవార్కః ।
యథా పరప్రకాశే తు తపనో దహనోఽపి వా॥

215

అర్థము :

దానవిద్యాయాం - దానవిద్యయందు । ఆయా - ఈ । రామేశః - రామేశప్రభువు ।
అథవా - లేక । అర్కః - కర్ణుడు । జ్ఞాఘ్నః - ప్రశంసించదగినవాడు । యథా -
ఎట్లైన । పరప్రకాశే - ఇతరవస్తువుల ప్రకాశింప జేయుటయందు । తపనః - సూర్యుడు
వా - లేక । దహనోఽపి - అగ్నియైనను ।

వివరణము :

ఇచట ముఖ్యులగు 'రామేశ - సూర్యుల'ను చెప్పిన తరువాత 'కర్ణవహ్నిలను' చెప్పినందున నిది అనుకల్పమును నలంకారము. 'రామేశ - కర్ణులు' 'తపనదహనులవంటి' వారను ఉపమ కన్పడుచున్నను, దానివలన సూర్యుని ముందు అగ్నివలె దాన గుణమున కర్ణుడు రామేశునిమందు వెలవెల జోవుననియు, కనుకనే కర్ణుని కంటె రామేశుడు గొప్ప యందు నేర్పడును. కనుక దీనిని పృథగలంకారముగా నీతడు పేర్కొనినాడు.

వనూభయోరపి వై కల్పికత్వేన వికల్పాలంకారః కిం నస్మాత్, మైవమ్ః
తుల్యత్వే హి వికల్పః, నచాత్ర తుల్యబలతా, తపనాపేక్షయా దహన
వద్రామేశాపేక్షయా కర్ణస్య జఘన్యత్వాత్ ।

వివరణము :

ఇచట దానగుణముతో రామేశ కర్ణులిద్దరిని వికల్పించినందున వికల్పాలంకారము అన రాదు. ఏలన, ఇద్దరు సమానలై నపుడే వికల్పాలంకారము. ఇచట సూర్యునికంటె వహ్నికి వలె, రామేశునికంటె కర్ణునికి తక్కువదనము వివక్షితము కనుక నిది వేరే అలంకారము.

అథ సూక్ష్మాలంకారః

యదసంలక్షితం వస్తు సూక్ష్మం స్యాత్తత్ప్రకాశనే ।

216

వివరణము :

చక్కగా తెలియని యంశమును ప్రకాశింపజేయుట సూక్ష్మాలంకార మనబడును.

ఉదాహరణము -

శ్రీరామేశేన సమం మమాస్తు మిథ్యాభిశాపో వా ।

ఇతి పశ్యతి ముహు రబలా భాద్రచతుర్థీకలానాథమ్ ॥

217

అత్ర రామేశన సంగమో దుర్లభః మిథ్యాభిశాపో వా భవత్స్వితీ.

సూక్ష్మార్థం మనసి విధాయ భాద్రపదచతుర్థీచంద్రమపశ్యదితి ప్రకాశనమ్.

అర్థము :

శ్రీరామేశన నమం - రామేశప్రభువుతోగూడ . నమ - నాకు . మిథ్యా - అసత్యమగు . అభిశాపోవా - అపవాదమైనను . అస్తు - అగుగాక . ఇతి - అని . అదితా - శ్రీ . ముహూః - తేపతేపకు . భాద్రపదచతుర్థీః తానాథమ్ - భాద్రపద చతుర్థినాటి చంద్రుని . పశ్యతి - చూచుచున్నది.

వివరణము :

రామేశ్వర ప్రభు సంగమమునందు ఆశ చాలించుకొనిన, యువతి వాస్తవ సంగమము లేకపోయినను అసత్యమగు నొక అపవదయైనను ఏర్పడిన చాలునని భాద్రపద చతుర్థినాడు చంద్రుని చూచుచున్నది. అనుటచే రహస్యార్థ ప్రకాశనము జరిగివచ్చిన నది సూక్ష్మాలంకార మగుచున్నది.

అథ రసవదాద్యలంకారః

యత్రాంగభావం భజతే రసస్తత్ర రసవదితి వామనః॥ యథామదీయే భాగవత చంపూప్రబంధే-

వివరణము :

రసము ప్రధానముగాక అంగముగా నెక్కిడ వర్ణించబడునో, అక్కడ రసవదలంకారమని వామనునిమతము. తన భాగవత చంపూ ప్రబంధములోని ఈ శ్లోకమువాచిని గానియబడుచున్నది.

రాధే ముఖేందు మకలంకతమం సమీక్ష్య

లజ్జాకులః కిలతుషారకరఃపురాభూత్.

నిర్వర్ణేతుకోపమరినే వదనే తివాద్య

సద్యః స్పముల్లసతి సామ్యధియా శశాంకః॥

218

అత్రకోపభావస్య శశాంకోల్లసనరూపశృంగారః అంగభావం దీక్షితి

రసవదలంకారః.

అర్థము :

రాధే - ఓరాధా, తవ - నీయొక్క, అకలంకతమం - ఏమాత్రము కలంకము లేని, ముఖేందుం - ముఖవంద్యుని, సమీక్ష్య - చూచి, పురా - పూర్వము, తుషారకరః - చంద్రుడు, లజ్జాకులః - లజ్జగలవాడై, ఆభూత్కిం - అయినట, అద్య - ఈవేళ, తవ - నీ, వదనే - మోము, నిర్దేతు కోపమలినేనతి - నిష్కారణ కోపముతో మలినమగుచుండ, శశాంకః - చంద్రుడు, సామ్యధియా - సమానమైనదను బుద్ధితో, సద్యః - వెంటనే, సముల్లసతి - బాసించుచున్నాడు.

వివరణము :

ఇవట చంద్ర సముల్లాస రూపమగు ఉద్దీపన విభావము వలనను, రాధారూపాలంబున విభావమువలనను, అభివ్యక్తమగు కృష్ణుని యందలి శృంగారము (రతిభావము) రాధారోష రూప భావమునకు అంగముగా నేర్పడి, రోషభావమే ప్రధానమైనది కావున నిట రసవదలంకారము.

రసం ప్రతి రసోహ్యంగం భావమేవ జగుర్బుధాః

219

వివరణము :

రసమును గురించి అంగముగా వర్ణించబడిన రసమును విద్వాంసులు భావమునుగానే చెప్పుదురు. అంగమగు దానికి ప్రాధాన్యముండదు కదా. అందుచే అది రసత్వస్థితిని అందుకొనజాలదని భావము.

ఉదాహరణము—

సప్తాంభోనిధి మధ్యభాగ వసుధా వప్రోపవిష్టార్థినః

సర్వే సంప్రతి సంశృణుధ్వ మభితో భూమా మయోదుష్యతే (రామ్)

శ్రీరామేశ విభు స్పవద్యతితరాం త్యాగైక సింహాసనా

ధ్యాసీనో వితరత్యభీష్టమఖిలాభీష్టాని చాన్యేన కిమ్?

220

అత దైన్యరూపకదుణరసంప్రతి దానపీరస్యాంగత్వమ్.

అర్థము :

సప్తాంభోనిధి - ఏడు సముద్రముల, మధ్యభాగ - మధ్యభాగమగు, వసుధావప్రోపవిష్టార్థినః - భూపదేశమునందు, ఉపవిష్ట - కూర్చొనియున్న, అర్థినః - యాచకులారా, సర్వే - (మీరు) అందరు, సంప్రతి - ఇప్పుడు, సంశృణుధ్వం - వినుడు, మయా - నాచేత,

భూమౌ - భూమియందు . అభిరః - అంతట . ఉద్ ఘృతే - చాటబడుచున్నది .
త్యాగైక సింహాసనాధ్యాసీనః - త్యాగమే ప్రధానముగాగం సింహాసనమునందున్న . శ్రీ రా
మేశ విభుః - రామేశవ్రతువు . అభీష్టం - ఇష్టమైనంత . నపది - వెంటనే . అభిలాభీష్టాని -
సమస్తములగు అభిమతములను . ఆతితరాం - మిక్కిలి . విరరతి - ఇచ్చుచున్నాడు .
అన్యేన - మరియొకరితో . కిం - ఏమి ?

వివరణము :

ఇచట యాచకులనినందువ వ్యక్తమగు దైన్యమునకు రాజుదాన వీరము అంగముగా
కూర్చబడినది. అందుచే రివవదలంకారముని గ్రంథకర్త అభిప్రాయము. వస్తుతః ఇచట
దేనికని రసత్యసిద్ధికనపడదు.

అథ ప్రేయోలింకారః

ప్రేయోలింకృతిరంగంచేద్ భావో భావాంతరం పృతిః

221

వివరణము :

ఒక భావము మరియొక భావమున కంగముగా నిబద్ధమైన ప్రేయోలింకార మనబడును.

ఉదాహరణము—

త్వద్దానస్య (ము) మఖేషు సంవిహరణం రామేశ విద్వత్ప్రభోః

యష్ట్యాణాం జలకేలిషు ద్యుతటిసీపూరావగాహాయతే

నిత్యం స్నిగసరోరుహేషు వికసన్మందారమాలాయతే

కించాన్నేచ సుధాయతే (వ్యవహృతా) స్వవనితాతల్పేపి రంభాయతే॥222

అర్థము :

విద్వత్ప్రభో - విద్వాంసుడవును - ప్రభుడవును అగు . రామేశ-రామేశ మహారాజా .
మఖేషు - యక్షములందు . త్వద్దానస్య - నీదానముయొక్క . సంవిహరణం - విహరము .
యష్ట్యాణాం - ఋత్విక్కులకు . జలకేలిషు - జలక్రిడలయందు . ద్యుతటిసీపూర -
అకాశగంగా ప్రవాహమునందు . అవగాహాయతే - అవగాహనమును వలె చేయుచున్నది .
నిత్యం - ఎల్లప్పుడు . స్నిగ్ధ సరోరుహేషు - చక్కని కమలములయందు . వికసన్మందార
మాలాయతే - వికసించిన మందారములమాలయందు వలె నాచరించుచున్నది . కించ - మరి
యును . అన్నేచ - అన్నమునందును . సుధాయతే - అమృతమునందువలె ఆచరించు
చున్నది . స్వవనితా తల్పేపి - తమ తమ శ్రీతోసున్న శయ్యయందును . రంభాయతే -
రంభావృత్త శయ్యయందువలె ఆచరించుచున్నది .

వివరణము :

యాగములలో రామేశ ప్రభువు చేయు దానము, ఋత్విక్కుల సాధారణ జలావగాహనమును ఆకాశగంగాజలావగాహనమువలె, వా రలంకరించుకొను కమలముల మందారములవలె, వారు భుజించు అన్నమును అమృతమువలె, వారివారి శ్రీలతోనున్న తల్పములను రంభా విశిష్ట తల్పములవలె నొనరించినది.

అత్ర సంభోగశృంగారాలంబనవిభావం ప్రతి స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వాపాదనరూపక్రియాత్మకవ్యభిచారిభావస్య అంగత్వమితి ప్రేయో లంకారత్వమ్, యథావా—

వివరణము :

పైశ్లోకమున జలక్రీడా - సరోరుహమాలా - రంభాతల్పాదులవలన నభివ్యక్తమగు శృంగారమున కాలంబన విభాఃభూతులగు వారలకు రాజకృతదానము అంగముగా, నిబంధించబడినందున, నిది ప్రేయోలంకారము. ఇందులో భావమునకు భావమంగము కావలయునను ప్రేయోలంకార లక్షణము సరిగా సమన్వయమగుటలేదు. అందుచేత మరియొక ఉదాహరణ మివ్వబడుచున్నది.

శ్రీ విశ్వేశాత్మజాద్య షీతితలమదన త్వద్వియోగార్తి వేగ
ష్టానా శుష్కస్మృణాళాకృతి రధికకృశా నైవ నిద్రాతి బాలాః
కించోదంచ త్వదీయాకృతి విజితనిజాకారకాంతిః స్మరశ్చ
త్వద్వక్త్రాలోకభగ్నో విదురపి కృషతః సా త్వదీయేతి రోషాత్॥ 223

అత్ర గ్లానిరూపవ్యభిచారిభావం ప్రతి కార్యభావస్య అంగత్వమ్ ।

అర్థము :

షీతి తల మదన - భూతలమన్నభుదవగు । శ్రీవిశ్వేశాత్మజ - విశ్వేశ పుత్రుడా । అద్య - ఈ వేళ । త్వద్వియోగార్తి - నీవియోగ బాధయొక్క । వేగ - వేగముచేత । ష్టానా - వాడిపోయినట్టి । శుష్కస్మృణాళాకృతిః - ఎండిపోవుతామరకాడ ఆకారముగల । బాలా - ముద్దరాలు । అధికకృశా - చాలా కృశించినదియై । నైవనిద్రాతి - నిదురించుటయే లేదు । కించ - మరియును । ఉదంచత్ - పృథ్విచెందుచున్న । త్వదీయాకృతి - నీ సొంద ర్యముచేత । విజిత - జయించబడిన । నిజాకార కాంతిః - తన శరీర కాంతిగలవారై । స్మరశ్చ - మన్నుతుడును । త్వద్వక్త్రాలోక - నీముఖకాంతిచేత । భగ్నః - పరాజితుడగు ।

విదురపి - చంద్రుడుగూడ । సా - ఆ యువతి । త్వదీయా - నీది । ఇతి - అని ।
కోషాత్ - కోపమువలన । (తాం - ఆమెను) కృషతః - ఆరగదీయుచున్నాడు.

వి వ రణ ము :

ఇచట ప్రభువియోగము వలన కలిగిన గ్లాని యను భావమునకు కృకత్వమును భావ
మంగముగా నిబంధించబడినందున ప్రేయోలంకారమగును.

అథ ఊర్జస్వీ - సమాహితాలంకారౌ

రసాభాసోఽథవా భావాభాసో యత్ర రసస్య వా ।

భావస్యాంగం భవేత్తత్ర పాహురూర్జస్వలంక్రియా॥ 224

సమాహితాలంకృతిః స్యాత్ భావాంగే భావసంక్షయే, 225

వి వ రణ ము :

రసాభాస - భావాభాసములు రసానికిగాని, భావానికి గాని, అంగములుగా నిబంధించ
బడిన, అచట 'ఊర్జస్వీ' అలంకారమనియందురు.

భావశాంతి భావాంగమైనపుడు సమాహితాలంకారము.

వరుసగా నుదాహరణములు :

త్వత్స్పృధభాగవివరేషు రమత్ కపోత

ద్వంద్వం విలోక్య మదనాశుగపీడితాంగాః ।

ధూర్తా భటాస్తవ దివాపి గృహీతకంఠాః

స్వీయాభి రజ్జినయనాభి రహో రమంతి॥ 226

అత్ర తిర్యగ్గతో రసాభాసః శృంగారరసస్య అంగమ్ ।

అ ర్థ ము :

త్వత్స్పృధభాగ వివరేషు - నీమేడ ప్రాంతములోని అవకాశములయందు । రమత్ -
క్రిడించు । కపోత - పావురముల । ద్వంద్వం - జంటను । విలోక్య - చూచి । మదనాశుగ
పీడితాంగాః - మున్నథ బాణములతో బాధించబడిన శరీరములు గలవారలై । తవ -
నీయొక్క । ధూర్తాః - ధూర్తులగు । భటాః - భటులు । దివాపి - పగలుకూడ । గృహీత
కంఠాః - గ్రహించబడిన కంఠముగలవారలై । స్వీయాభిః - తమతమ । అజ్ఞనయనాభిః -
స్త్రీలచేత । (రమంతి) రమంతే - క్రీడించుచున్నాడు । ఆహో - ఆశ్చర్యము । (రమత్
అను ప్రయోగము అపాణినీయము)

వి వ రణ ము :

ఇచట కపోతగత రసాభాసము భటగత శృంగారానికి అంగముగా నున్నందున విడి
“ఊర్జస్వి” అను నలంకారము.

కేచిద్విష స్తవ భయాదసకృత్సరేషు
స్థిత్యా చిరం మదనసాయకలక్ష్మ భూతాః
వేశ్యాలయం నిశి నివిశ్య పణప్రదానా
శక్తా రతేషు సునిబద్ధభుజా బభూవుః॥

227

అత్ర కాముకానాం భవద్వేషిణాం గర్వాభాసః వేశ్యాజనానాం సర్వభావం
ప్రత్యంగమ్.

అర్థము :

కేచిత్ - కొందరు , తవ - నీయొక్క , ద్విషః - శత్రువులు , భయాత్ -
భయమువలన , స్తవేషు - పట్టణముం యందు , అసకృత్ - చాలాసార్లు , స్థిత్యా -
నిలిచి , చిరం - చాలా కాలమునుండి , మదన సాయక లక్ష్మభూతాః - మన్మథ బాణములకు
గురియై , నిశి - రాత్రి , వేశ్యాలయం - వేశ్య గృహమును , నివిశ్య - ప్రవేశించి ,
పణప్రదానాశక్తాః - అడిగిన రసమిచ్చుటయందు అశక్తులై , రతేషు - క్రిడలయందు ,
సునిబద్ధభుజాః - బాగుగా కట్టివేయబడిన భుజములు గలవారలై , బభూవుః - ఐరి .

వి వ రణ ము :

ఇచట రాజుకు భయపడు శత్రువులకు గర్వము అసంబద్ధము కనుక, అది గర్వా
భాసమని లాభ్యమము. ఇది వేశ్యాజన శృంగార క్రితకు సంబంధించిన భావమునకు అంగము
కనుక నిదియు ఊర్జస్వి అలంకారమే అని లాభ్యమము.

యా మాం ప్రబోధితవతీ సుచిరం ప్రముగ్ధాం
రామేశనాభవిషయైః కలహోపదేశైః
సా కిన్నివారయతి మత్తమధువ్రత జ్యో
టంకార ఘోర మదనాశుగ పాత తాపమ్॥

228

అత్య సహనశాంతిరూపకలహః మదనసంతాపం ప్రత్యంగమ్.

అత్ర వృత్త్యనుప్రాస యమకానాం సంస్కృష్టిః

అర్థము :

త్వత్ - నీ । దాటీషు - యుద్ధయాత్రలయందు । సమిద్ధ - ప్రకాశించు । సైంధవ - గుఱ్ఱముల । ఖర - డెక్కలచేత । ఉద్ధూలైః - లేపబడిన । ధరాఝిభిః - భూ పరాగముల చేత । వ్యావిధాః - వ్యాప్తములైన । స్నిగ్ధాః - నున్నని । నృపమూర్ధనధమణయః - రాజుల శిరోభాగములందుమర్చబడిన మణులు । నిరుద్ధత్విషః - అద్ధగించబడిన కాంతులు గలవియై । పునః - మరల । త్వత్పాదాబ్జ - నీ పదకమలములయందలి । నభాబ్జ - చంద్రన దృశనభములచేత । మంజుల - సుందరములగు । భవత్రేజ్యశిఖాభిః - నీ ప్రభాసకాంతులచేత । శ్వేతాశ్చ - ప్రకాశించునవియునై । తే - అమణులు । తిగ్మాంశు భంగావహం - సూర్యుని అవహనించజాలు । కాంతినివహం - కాంతి సముదాయమును । వహంతి - వహించు చున్నవి ।

వివరణము :

ఈ శ్లోకమున వృత్త్యనుప్రాసము - యమకము అను రెండు శబ్దాలంకారములకు పరస్పర నిరపేక్ష వమావేశమేర్పడినందున, ఇది సంస్కృష్టిఅలంకారము. ఒకే అక్షరము అసక్తదావృత్తమైన వృత్త్యనుప్రాసము. ఇవట 'ధకారము' అట్లనేకావృత్తి చెందియున్నది. ఒకటికంటె నెక్కువయగు అక్షర సముదాయము ఒకసారికంటె ఎక్కువ అవృత్తమైన అది యమకాలంకారము. ఇవట చతుర్థ పాదమున వహంతి (కాంతిని) వహంతి యను అక్షర సముదాయమునకట్టి అవృత్తికలమ గాన యమకము.

అర్థాలంకార సంస్కృష్టి ర్మథా-

అర్థాలంకార సంస్కృష్టికి ఉదాహరణము—

విశ్వేశాంకసుఖోపలాభితతయా చై కాంతతత్త్వం గుహః॥

ఇత్యాదవత్తిశయోక్తి - శ్లేషయోః సంస్కృష్టిః

వివరణము :

పైన “భేదేపి అభేదాతిశయోక్తి” అను అతిశయోక్తి అలంకారమునకు ఉదాహరణముగా నివ్వబడిన “విశ్వేశాంక” అను శ్లోకమున విశ్వేశాది శబ్దములకు శ్లేషము “తత్త్వం గుహః” అను చోట అతిశయోక్తియు నున్నందున ఆ శ్లోకము అర్థాలంకారముల సంస్కృష్టికి ఉదాహరణ మగుచున్నది.

ఉభయ సంస్పృష్టి రక్షణ-

శబ్దారంభకారము సంస్పృష్టికి ఉదాహరణము—

ఐశ్వర్యం తప నిత్యమస్తు ధరణీమందార మందారవ (వః)

త్వం చాంభోధిగభీర భీరస రసవ్యర్థైక దత్తాభయః

శ్రీవిశ్వేశకుమార మారహరణస్ఫూర్తే సుమూర్తే వియద్

గంగా తుంగతరంగ ఫేన విలసత్కిరీరేత్ర రామేశ ఛో॥

231

అత్ర ఉపమావృత్త్యనుప్రాసయోః సంస్పృష్టిః॥

అర్థము :

ధరణీ మందార - భూలోక కల్పవృక్షమా । అంభోధిగభీర - సముద్రముపై
 శంభీరుడా । భీరస - భయముచేత । రసత్ - ఆకోకించు । మత్తైక దత్తాభయ -
 మనుష్యమాత్రుల కభయమిచ్చువాడా । శ్రీవిశ్వేశకుమార - విశ్వేశ పుత్రుడా । మారహరణ
 స్ఫూర్తే - మన్మథుని హరించు కాంతిగలవాడా । సుమూర్తే - మంచి దేహము గలవాడా ।
 వియద్గంగా - ఆకాశముయొక్క । తుంగ - ఉన్నతిముంగు । తరంగ - తరంగముల
 యొక్క । ఫేన - సురగవలె । విలసత్ - ప్రకాశించు । కీరే - కీర్తిగలవాడా । ఛో -
 తుయి । రామేశ - రామేశ్వరభూ । అత్ర - ఈ లోకమునందు । తప - ధీకు । నిత్యం -
 ఎల్లప్పుడు । ఐశ్వర్యం - ఐశ్వర్యము । మందారవత్త్వంచ-మందారములు గలవాడగుటయు ।
 అస్తు - ఉండవలెను ।

వివరణము :

ఇక్కడ చతుర్థపాదమున గళారావృత్తి చేత, వృత్త్యనుప్రాసము, ఫేనము వంటి
 కీర్తియనుటచే ఉపమయు రెండునుండుటచేత నది ఉభయ సంస్పృష్టికి ఉదాహరణము—

అథ సంకరో నిరూప్యతే

ఇక సంకరాలంకారము నిరూపించబడును.

క్షీర సీర నయాద్యోగః సంకర స్పముచీర్కతే॥

అంగాంగిభావాత్పందేహో ద్వాదశైకాత్పతు త్రిధా॥

232

వివరణము :

పరస్పర సాపేక్షమై న రెండలంకారములకు సీరక్షీర న్నాయముగా సమావేశమై యేర్పడిన
 నది సంకరాలంకారము. ఇది అంగాంగిభావ సంకరమని, పందేహసంకరమని, ఏకవచనము
 ప్రవేశ సంకరమని మూడు విధములు.

అంగాంగి భావేన సంకరో యథా—

అంగాంగి భావముతో సంకరమునకుదాహరణము—

వ్యాలాదీశ ఫణాగణారుణమణి శ్రేణీ త్విషః పాదయోః
 లక్ష్మీ ద్విగ్గజదంతపంక్తిరుచయః క్షౌమం నితంబే నవమ్,
 అస్వప్నోపవనప్రసూన తతయో మాల్యాని వేణీభరే
 శ్రీరామేశ విభో భవంతి నితరాం త్వత్కీర్తికాంతామణేః॥ 239
 అత్ర రూపకాతిశయోక్త్యై, అంగాంగిభావేన సంకరః

అర్థము :

వ్యాలాదీశ — అడశేషుని । ఫణాగణ — నడగల సమూహమునందలి । అరుణ — ఎర్రని । మణిశ్రేణీ త్విషః — మణి గుణముల కాంతులు । శ్రీ రామేశ విభో — ఓ రామేశ ప్రభూ । త్వత్కీర్తి కాంతామణేః — నీ కీర్తి యనెడు కాంతారత్నముయొక్క । పాదయోః — పాదముల యందలి । లక్ష్మీః — శోభారూపముగా । భవంతి — అగుచున్నవి । దిగ్గజ — దిగ్గజముల । దంతపంక్తి — దంత సముదాయముగల । రుచయః — కాంతులు । త్వత్కీర్తి కాంతామణేః — నీ కీర్తి యనెడు కాంతా రత్నముయొక్క । నితంబే — కటి ప్రదేశమునందు । నవం — నూత్నమైన । క్షౌమం — పట్టు వస్త్రముగా । భవంతి — అగుచున్నవి । అస్వప్న-దేశతల । ఉపవన — ఉద్యానమునందలి । ప్రసూనతతయః — పూవుల గుంపులు । త్వత్కీర్తి కాంతామణేః — నీ కీర్తియనెడు కాంతారత్నము యొక్క । వేణీభరే — కేశ పాశమునందు । నితరాం — మిక్కిలి । మాల్యాని — పూలదండలుగా । భవంతి — అగుచున్నవి ।

వివరణము :

ఇచట కీర్తిని కాంతగా రూపించినందున రూపకాలంకారము ప్రదానమైనది. భేదమున్నను అభేద వర్ణన రూపములగు అతిశయోక్తులు మూడు పాదములలోనివి ఈ రూపకానికి అంగములైనవి. కనుక నిచట ఈ రెండికిని అంగాంగిభావేన సంకరము

యథావా —

మరియొక ఉదాహరణము—

“దేవేంద్రః కిమయం — రామేశ్వరాభ్యః ప్రభుః॥”

అత్య రామేశ్వరే పరమైశ్వర్యాదిధర్మసామ్యాదింద్రాదిరూపేణ సందిహ్య
పశ్చాద్విశేషధర్మోల్లేఖనాంతే గుణైర్నిశ్చిత ఇతి నిశ్చయోరరీకారాన్నిశ్చ
యాంతసందేహః। స చ గోత్రప్రభేద ఇత్యాదిశ్లేషపదోపాత్తానాం తత్త
దర్థానాం భేదే సత్యభేదాద్యవసాయరూపాతిశయోక్త్యనుప్రాణిత ఇత్యం
గాంగి భావేన సంకరః। ఇంద్రాదివ్యతిరేకశ్చ స్ఫుటః।

వివరణము :

పైన నిశ్చయాంత సందేహాలంకారానికి ఉదాహరణముగా నిచ్చిన 'దేవేంద్రః
కిమయం' అను శ్లోకమున నిశ్చయాంత సందేహమేకాక, గోత్రాది శ్లిష్ట పదముల అర్థములగు
వంశ పర్యతాదులకు భేదమున్నను, అభేదము వర్తితమైనందున అభేదాతిశయోక్తి ఏర్పడి, ఆ
సందేహమునకు నిర్వాహకమైనది. కనుక ఇచటకూడ ఆ రెండికి సంకరము. ఇంద్రాదుల
కంటె రాజునకు అధికముగూడ అధివ్యక్తమైనందున ఇచట వ్యతిరేకాలంకారముకూడ స్పష్ట
మగుచున్నది.

సందేహ సంకరో యథా-

సందేహ సంకరమునకు ఉదాహరణము -

యద్రోహిణీ నయన చుంబన కేలి వేలా

సంసక్త కజ్జల నిభం ప్రతిభాతి చంద్రే।

రామేశ తత్తవ యశ శ్శశిభేద సిద్ధ్యై

మేలాక్షరం విధిక్యతం హి వయం ప్రతీమః॥

234

అత్రోపమోత్పేక్షయో స్సందేహస్సంకరః।

అర్థము :

చంద్రే - చంద్రునియందు. రోహిణీ - రోహిణీకాంతయొక్క. నయన - కనుం
యొక్క. చుంబన - ఎద్దాడుటయనకు. కేలి - ఆటయొక్క. వేలా - సుమయము
నందు. సంసక్త - తగిలిన. కజ్జలనిభం - కాటుక వంటిది. యత్ - ఏది. ప్రతిభాతి
- భాసించుచున్నదో. తత్ - అది. రామేశ - ఓరామేశవహా. తవ - నీయొక్క. యశశ్శశి
భేద సిద్ధ్యై - యశస్సనెడు చంద్రునికంటె భేదము విప్పుచుండెదము. విధిక్యతం -
బ్రహ్మదేవుడు చేసిన. మేలాక్షరం - అంటుకొను అక్షరమునుగా. వయం - మేము.
ప్రతీమః హి - అనుకొనుచున్నాము కదా।

వి వ ర ణ ము :

ఇచట ఉపమోత్ప్రేక్షలకు - సందేహ సంకరముని గ్రంథకారుని అభిప్రాయము. కాని అది సరిగా సమన్వితమగుట లేదు. పూర్వార్థమున చంద్ర కళంకమును కజ్జలనిభ మన్నందున, ఉపమ కావలెను. (కాని కజ్జల కళంకములు వేరుగానందున, కళంకమునే అట్టి కజ్జలముగా నుత్ప్రేక్షించుట యనవలెను. ఇట్లు ఉపమయా? ఉత్ప్రేక్షయా? అను సందేహమును కఠించిత్ ఉపపాదించు కొనవలెను.)

ఏకవాచకానుప్రవేశ వంకరమున కుదాహరణము :

మిథస్సముల్లాసితబంధుచక్రః

ప్రోత్సారితారాతి జనాంధకారః ।

హృతప్రమీలాఖిల నేత్ర పద్మః

విభాతి రామేశ్వరసార్వభౌమః ॥

235

అత్రావయవ నిరూపణాదేవరామేశ్వరసార్వభౌమస్య సహస్రాంశుతయా....

నిరూపణం గమ్యత ఇతి ఏకదేశవివర్తిరూపకమ్. తచ్చశ్లేషేణసహ ఏక వాచక మనుప్రవిష్టమితి ఏకవాచకానుప్రవేశసాంకర్యమ్.

అ ర్థ ము :

విధః - పరస్పరము । సముల్లాసిత - ప్రకాశింపజేయబడిన । బంధు - బంధువుల । చక్రః - సముదాయము, చక్రవాకములు గలవాడై । ప్రోత్సారిత - తొలగించబడిన । ఆరాతిజన - శత్రువులనెడు । అంధకారః - అంధకారము గలవాడై । హృతప్రమీల - తొలగించబడిన నిద్దుర గల । అఖిల - అందరి । నేత్రపద్మః - నేత్రములనెడు పద్మములు గలవాడై । రామేశ్వర సార్వభౌమః - రామేశ ప్రభువు । విభాతి - ప్రకాశించుచున్నాడు ।

వి వ ర ణ ము :

ఇచ్చట చక్రవాక సముల్లాసము, అంధకార నివారణము, పద్మోన్మీలనము గలిగించి నందున రామేశ ప్రభువు సూర్యుడుగా భావించబడవచ్చును. బంధువులందు చక్రవాక తాదాత్మ్యము, అంధకారమునందు శత్రుతాదాత్మ్యము, నేత్రములయందు పద్మతాదాత్మ్యము చెప్పినందున ప్రభువునందు సూర్యతాదాత్మ్య మేర్పడి ఇది ఏకదేశవివర్తి రూపకమగును. అది 'చక్ర'యనెడు శ్లిష్టమైన ఏకవాచకము నాశ్రయించి యున్నందున నిది ఏకవాచకాను ప్రవిష్ట శ్లేష రూపక సంకరమని తాత్పర్యము.

మూలములో 'సహస్రాంశతయా' తరువాత గ్రంథపాత సూచకముగా చుక్కలున్నవి. అది 'సహస్రాంశతాదాత్మ్య' అని సవరించుకొనిన 'సహస్రాంశతాదాత్మ్యనిరూపణం' అని అర్థవంతమగును.

విజయాశంసనమ్

1) రాకా హిమకర సాకారానన 2) కోకాడిక కుచ పాకాలంబన 3) నవహారాచ్ఛాదిత
4) హిమకరవిహారాంత్యత సర్వావయవ 5) సుపర్వశ్రీజనగర్వోదయ హృదభర్వ
ద్యుతిమవ 6) బాలాకార ధృత లీలాదర్పణ గోళాంత స్వసమాలోకక్షణ 7) విస్తారితహృద
యాస్తం మంగలవస్త్రాద్యుదయనమస్తాత్యుజ్జ్వల 8) దేవార్చన పితృసేవాసమ్మత 9) భూ
వానసనమభావాత్మ్యన్నత 10) భారద్వాజకులాంబుబి హిమకర 11) విశ్వేశాత్మజ
12) ధీకృత సుమకర జయ జయ విజయీభవ విజయీభవ ।

ఏ వ రణ ము :

రామేశ ప్రభువుకు విజయము కలుగవలెనని పై గద్యముయొక్క తాత్పర్యము. ఇందులో మంద్రెండు సంబోధనములున్నవి వరుసగా అవి వివరించబడుచున్నవి. 1) నిండు పున్నమనాటి చంద్రుని బోలిన మూర్తిమంతమగు మోము గలవాడా! 2) చక్రవాకముల కొంటె గొప్పనగు కుచముల సంతాపమునకు కారణమైనవాడా! ఇతనిని చెందలేని శ్రీలు వియోగ సంతప్తులని తాత్పర్యము. 3) (ఈ సంబోధనము మొదట గ్రంథపాతము కొంత జరిగినది. అక్కడ 'నిర్మలతర' అనుపదము చేర్చుకొనినదాలును) స్వచ్ఛగులగు కొంగ్రొత్త హారములచేత ఆచ్ఛాదించబడినవాడా! 4) మరియు 5) సంబోధనలను ఒకే సమాసముగా చేసిన తాత్పర్యమిట్లుండును - వజ్రాద్యాభరణముల కదలికలచేత అలంకరించబడిన అన్ని అవయవములుగల అప్పరశ్రీల గర్వోన్నతిని, అపహరించు గొప్ప సౌందర్యముతో నొప్పువాడా! నాల్గవ సంబోధనమును విడిగా నుంచిన వజ్రాద్యాభరణముల కదలికలచేత అలంకరించబడిన అవయవములు కలవాడా అని తాత్పర్యమేర్పడును. 6) చివ్వుపుడు చేతవట్టుకొనిన అర్థముతో తనవంటి వానిని చూచి సంతసించినవాడా! 7) ఇందులో 'హృదయాస్తం' అనుబోట 'హృదయాంతత్' అనియు 'వస్త్రా' అను దానిని 'వస్త్రా' అనియు సవరించుకొనిన తాత్పర్యమిట్లుండును - భాగుగా కప్పుకొనబడినదియై హృదయమునందు ప్రకాశించునదియు నగు మంగళ వస్త్రము మొదలగువాని పెంపుతో సంపూర్ణముగా మిక్కిలి బాసించువాడా! 8) దేవభూష పితృసేవలచేత (అందరికి) ఇష్టపడవయినవాడా! 9) భూమియందు ఇంద్రునితో సమానమగు ప్రభావముచేత గొప్పవాడవైనవాడా! 10) భారద్వాజవంశ వారికిరంధ్రుడా

11) విశ్వేశపుత్రుడా! 12) ఇందులో 'ధీకృత' అనుటకు బదులు 'ధిక్కృత' అని చదువుకొనిన తాత్పర్యము ఇట్లుండును. వసంతుని ధిక్కరించినవాడా జయము జయము.

అనిపిండి వంశ కలశోదధి పూర్ణచంద్ర
రామేశః పీఠ! విజయీభవ! సర్వకాలమ్!
పుత్రం లభస్వ నిజసద్గుణపద్మభానుం
స్తుత్యం భవంతమనఘం భవతః పితేవ॥

236

తా త్ప ర ణ్ణ ము :

అనిపిండివంశవారాశిచంద్రుడా! పీఠరామేశ! సర్వదా విజయుడవగుదువు గాక. స్తుతించదగినట్టి, దోషరహితుడవగునట్టి నిన్నుమీతండ్రి కనినట్లు, నీవును నీసద్గుణపద్మమల వికసింపజేయు సూర్యునివంటి పుత్రుని కనుము. ఈ శ్లోకములో 'అనిపిండి' అనుదానికి బదులు 'అన్పిండి' అని చదువుకొనిన ఛందోభంగము నివారించబడును.

శ్రీ విశ్వేశ కుమార తే యదువతిః పుత్రం దదాతు దుగ్రతం
కించత్కంత మహర్షికం వితనుతాం నృత్యం విలాసాస్పదమ్!
జిహ్వగ్రే భుజమండలే కరతలే స్వాంతే చ తే సంతతం
సద్విద్యా విజయోన్నతి ర్వితరణ స్ఫూర్తి శ్చ మూర్తి ర్హరేః॥

237

తా త్ప ర ణ్ణ ము :

ఓ విశ్వేశపుత్రుడా! నీకు శ్రీకృష్ణప్రభువు త్వరగా పుత్రుని ప్రసాదించుగాక. నీ జిహ్వ గ్రమునందు సద్విద్య, నీభుజమండలమున గొప్ప విజయము, నీకరతలమునందు దాన శోభ, నీమనస్సునందు శ్రీయఃపతియొక్క దివ్యమంగళవిగ్రహము రేయింబవళ్ళు ఎడబాటులేక ఆనందప్రదమగు నృత్యమును నితాంత మొనరించుచుండుగాక. ఇవట సంబుద్ధి తరువాత 'తే' అను ప్రయోగము అపాణినీయము.

అత్ర కావ్యాంతే అనేకావ్యయపదఘటితశ్లోకస్య రచితత్వేన కర్తృ
నాయకయోశ్చుభం భవతి తదుక్తం చమత్కారచంద్రికాయామ్-

“కావ్యాదా వవ్యయపదం చరమే బహుధావ్యయమ్ |
యది ప్రయుజ్యతే తత్ర నేత్యవక్త్రోః పరం శుభమ్ ||” ఇతి ||

తాత్పర్యము :

ఈ గ్రంథాంతిను శ్లోకమున అవ్యయ పదము లెక్కువగా నున్నవి. ఇట్లు ప్రయోగించినందున కృతి కర్తకు కృతిపతికిని శుభము కలుగును. ఈ విషయము చమత్కార చంద్రిక యందు చెప్పబడినది. కావ్యము మొదటగాని చివరగాని ఎక్కువ అవ్యయ పదములు ప్రయోగించబడిన కర్తకు నాయకునికి గూడ శుభ మొనగూడును.

గర్వాన్మాశీక మాశీపత్యనుపదం [ద్రాక్షరసం] శిక్షతే
సాక్షాదిక్షము పేక్షతేక్షణమపి క్షీరంతు నోద్వీక్షసారస్యతే |
నేవామవ్యురీకరోతి న సుధాసారస్యసారస్యతో
నాచాం మే కవితావతారసమయే సాధారణీ (యం) ఛోరణీ || 238

తాత్పర్యము :

ఈ శ్లోకము ప్రథ పాదములో ‘పదం - శిక్షతే’ అనుచోట నాలుగవరం గ్రంథ పాతము వీర్పడినది. ఇవ ‘ద్రాక్షరసం’ అని చేర్చుకొనవచ్చును. ఇట్లే చతుర్థపాదము చివర రెండవరం గ్రంథపాతమున్నది. ‘సాధారణీ’ తరువాత ‘యం’ తొలగించి ‘ఛోరణీ’ అని సవరించుకొనిన బాగుండును. అప్పుడు ‘సాధారణీ ఛోరణీ’ అని శ్లోకము ముగియను. అప్పుడిట్లు తాత్పర్యమేర్పడును. చక్కని రసస్ఫూర్తియొక్క గిర్వమువలన తేనియను, ద్రాక్షను, చెరకును, పాలను, అమృతమును గూడ నాశ్రేయము నావాక్కుల ఛోరణీ, ఏక అవతరించుపట్టున అసాధారణముగా నుండును.

కొల్లారివంశసంభూత రాజశేఖర ధీమతా |
రచితేయం కృతిస్తోషం తనుతాం విదుషాం సతామ్ || 239

తాత్పర్యము :

కొల్లారి వంశమున పుట్టిన రాజశేఖరుడను విద్యాంసుచేత రచించబడిన ఈ కృతి సుజనలగు విద్వాంసులకు సంతోషమును కలిగించునుగాక.

ఇతి శ్రీమదఖిలగుణగణాలంకృతస్య, సకలవిద్యజ్ఞనపోషకస్య, రామేశ
ప్రభుసార్వభౌమస్య యశోఘనసారసురభీకృతాలంకారమకరందాఖ్యం
కావ్యం సంపూర్ణమ్।

వివరణము :

ఇది శ్రీమదఖిలగుణగణాలంకృతుడును, సకలవిద్యజ్ఞనపోషకుడును అగు రామేశ
ప్రభువనెడు సార్వభౌమని కీర్తి కర్పూరమచేత పరిమళింపజేయబడిన అలంకారమకరంద
మనెడు కావ్యము సంపూర్ణము.

అనుబంధము - I

గ్రంథములు

1. ఆమరకోశః	—	ఆమరసింహుడు
2. అలంకార సర్వస్వమ్	—	దుయ్యకుడు
3. ఏకావలీ	—	విద్యాధరుడు
4. కావ్యప్రకాశః	—	మమ్మటుడు
5. కావ్యాదర్శః	—	దండి
6. కావ్యాలంకార సూత్రాణి	—	వామనుడు
7. కువలయానందః	—	అప్పయ్యదీక్షితుడు
8. చంద్రాలోకః	—	జయదేవుడు
9. చమత్కారచంద్రికా	—	విశ్వేశ్వరుడు
10. చిత్రమీమాంసా	—	అప్పయ్యదీక్షితుడు
11. ప్రతాపరుద్రీయము	—	విద్యానాథుడు
12. రసగంగాధరః	—	జున్నాభుడు
13. వైజయంతీ	—	యాదవప్రకాశుడు
14. శబ్దకల్పద్రుమః	—	చౌఖాంబాసంస్కృతసిరీస్
15. సంస్కృతకవిజీవితములు	—	మల్లాదిసూర్యనారాయణశాస్త్రి
16. సంస్కృతసాహిత్యచరిత్ర	—	యం కృష్ణమాచార్య
17. సంస్కృతాలంకారచరిత్ర	—	ఎస్. కె. దే
18. సాహిత్యకల్పద్రుమః	—	రాజశేఖరుడు
19. సాహిత్య దర్పణః	—	విద్యానాథుడు
20. సాహిత్య రత్నాకరః	—	దర్శిసూరి

అనుబంధము - II

అలంకారానుక్రమణిక	పుట	అలంకారానుక్రమణిక	పుట
అతద్గుణః	142	ప్రత్యసీకమ్	146
అతిశయోక్తిః	77	ప్రశోత్తరికా	143
అధికమ్	128	ప్రేయః	153
అనన్వయః	34	భ్రాంతిమదలంకారః	51
అనుకల్పః	149	మాలాదీపకమ్	133
అనుమానమ్	145	మీలనమ్	139
అన్యోన్యమ్	128	రసపదాద్యలంకారః	151
అపహ్నవః	53	రూపకమ్	36
అప్రస్తుతప్రశంసా	108	పక్షోక్తిః	137
అర్ధాంతరన్యాసః	108	విచిత్రమ్	127
అసంగతిః	128	విశోక్తిః	95
ఆక్షేపః	113	విభాషనా	121
ఉత్పేక్షా	57	విరోధః	117
ఉదాత్తమ్	148	విశేషః	129
ఉపమా	11	విశేషోక్తిః	122
ఉపమేయోపమా	93	విషమః	124
ఉల్లేఖః	52	వ్యతిరేకః	91
ఉర్జస్వీ	155	వ్యామోహః	130
ఏకావలీ	132	వ్యాజస్తుతిః	111
కారణమాలా	131	శ్లేషః	101
కావ లింగమ్	135	సంకరః	159
తద్గుణః	141	వందేహః	47
తుల్యమోగితా	82	సంస్కృప్తిః	157
దీపకమ్	82	సమః	126
దృష్టాంతః	88	సమాసోక్తిః	96
నిదర్శనా	89	సమాహితమ్	155
పరికరః	99	నహోక్తిః	93
పరికరాంకురః	100	సామాన్యమ్	138
పరిణామః	44	సారః	134
వర్ణాయోక్తమ్	100	సూక్ష్మః	150
ప్రతివస్తూపమా	85	స్మరణమ్	35
ప్రతీ.మ్	147		

ఆనందము - III

వ్యాఖ్యాత - శ్రీ మరింగంటి శ్రీరంగాచార్య పరిచయము

- జననము : 16-2-1933, పితరులు : కరీంనగర్ జిల్లా వేములవాడ వాస్తవ్యులు -
శ్రీ ఉ. వే. శ్రీచూన్ మరింగంటి అప్పలాచార్యస్వామి,
శ్రీ ల. సా. నాచియారంబ.
- గురుకులము : చతుశ్శాస్త్ర విద్వాంసులు శ్రీ ఉ. వే. శ్రీచూన్ కోయర్ కందాడై
అప్పన్ శతకోప రామానుచార్యస్వామివారి సన్నిధి.
- ఉత్తీర్ణత : సాహిత్య విద్యాప్రవీణ (ఆం. వి). సాహిత్యరత్న (అలహా. హిం. వి)
వ్యాకరణ బి. ఓ. ఎల్. ఎం. ఎ, సంస్కృతము, తెలుగు (ఉ. వి.)
విశిష్టాద్వైత వేదాంత విద్వాన్ (తిరుమల వే. శా. వి. సదస్సు) శాస్త్రార్థ
మౌఖికలేఖన పరీక్ష (మైసూరు ప్రభుత్వము)
- ఉద్యోగము : హైదరాబాద్ శ్రీ వేంకటేశ్వర వేదాంత వర్ధిని సంస్కృత మహా పాఠ
శాలలో సాహిత్యన్యాయ శాస్త్ర ప్రాధ్యాపకత్వము (1952 నుండి)
- వ్యాసంగము : గీతోపనిషద్భాగవత రామాయణ బ్రహ్మసూత్ర శ్రీభాష్యప్రచీనము,
ఆకాశవాణిలో సంస్కృతపాఠ నిర్వహణము;
కవికా ఖండికా ప్రసారము.
- గ్రంథరచనము: 'భావతములోని రత్నములు' (కతిపయశ్లోకార్థ తాత్పర్యములు)
సురభారతి ప్రచురణ
- విరుదములు : 'ప్రపంచవాచస్పతి' 'మహాపన్యాస' కాది విరుదములు,
- సమ్మానములు: మైసూర్ మహిశూర విద్వత్సహసభ, భాగ్యనగర సురభారతి,
సుప్రసిద్ధ 'శ్రీమదుభయవేదాంత పీఠాదులలో సమ్మానము.

A. P. Govt. Oriental Manuscripts Library and Research Institute Publication Series

	Rs. P.
1. SEETA KALYANAMU (Telugu) By Sri Shahajee Maharaja Bonsle	3-75
2. SRINGARA PADAMULU (Telugu) By Unknown poets of antiquity	4-40
3. INDUMATEE PARINAYAMU (Telugu) By Tenali Ramabhadra Kavi	4-00
4. SREE GEETA GOVINDAM By Sri Jayadeva Kavi & SREE GEETA SANKARAM By Sri Pancharatnakavi Anantacharya (Sanskrit in Telugu Script)	3-75
5. RADHA VAMSEEDHAR VILAS NATAK (Hindi) By Sri Shahajee Maharaja Bonsle	3-75
6. ENUGULA VEERASWAMY'S JOURNAL (Kasiyatra Charitra translated into English)	14-00
7. SREE VIRUPAKSHA SREERAMA COPPER PLATE INSCRIPTIONS (1576-1644A.D.)	50-00
8. VAIKRITA CHANDRIKA (Telugu Script) Telugu Grammar in Sanskrit By Manchella Vasudeva Kavi	38-00
9. NARADEEYA PURANAMU (Telugu) By Alladu Narasimha Kavi	65-00
10. KAVI CHINTAMANI (Telugu) By Vellanki Tatambhattu	25-00
11. An Alphabetical Subjectwise INDEX OF TELUGU MANUSCRIPTS in A.P.G.O.M.L. & R.I.	47-00
12. UDAYANODAYAMU [Including 'VANAMALI VILASAMU'-abridged copy] By Narana Surana	153-10
13. ARSHA KUTUMBAMU By Sri Vasireddy Durgasadasiveswara Prasad	47-00
14. An Alphabetical Subjectwise INDEX OF SANSKRIT MANUSCRIPTS available in A.P.G. O.M.L. & R.I. Vol. I	26-00
15. TARAKABRAHMARAAJEEYAMU by Chintalapudi Ellanarya	34-00
16. An Alphabetical Subjectwise INDEX OF URDU Etc. MANUSCRIPTS	39-00
* VIJNANA SARASWATI A Quarterly Journal in Telugu & English	25-00

Copies can be had of

The Director, A.P.G.O.M.L. & R.I. HYDERABAD—1.